

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов	Ғулом Мирзо
Акрамжон Адизов	Абдуваҳоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенгесбай Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Рустам Мирзаев	Сирожиддин Саййид
Тўра Мирзаев	Йўлдош Солижонов
Иқбол Мирзо	Хайриддин Султонов
Минҳожиддин Мирзо	Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш

УШБУ СОНДА:

Шеърят

Ойдин ҲОЖИЕВА

Қирра бойбегакдай сойлаф нажот

Шеърлар

*Осмонни тўлдирган турналарим иўх,
Кувонч учиб келди севги ёқлардан.
Ёндиму яшардим, ҳеч армоним йўқ,
Ишқ бўлиб кўкладим гул-гиёҳларда.*

Наср

Назар ЭШОНҚУЛ

ГҮРҮҒЛИ Роман

– Сиз қўрқмасангиз ҳам бўларди, – деди Н. вакилга чин дилдан ачиниб. – Мен ўлган эмасман, сизга ўхшаган тирикман, фақат англашилмовчилик бўлиб, мени ўлганга чиқаришди, холос.

– Ўлмаган эмиш, – деб ўзича ғўлдиради вакил. – У кишини аллақачон кўмиб келишди-ю, ҳали ҳам ўлмаганман, деб ўтирибди.

Дафтарларда қолган битиклар

Баҳодир САРИМСОҚОВ

УНУТИЛГАН ОДАМ Тугалланмаган қисса

Мана, бир ҳафтаки, замонанинг бундай беминнат хизматкори миқ этмайди. Бир вақтлар, албатта, у вақтлар бошқа телефон эди, қора ва қўполроқ кўринишда эди, аммо тинимсиз жиринглар, ҳатто бемалол овқатланишга ҳам имкон бермас эди.

Жаҳон ҳикоялари хазинасидан

Ҳайнрих БЁЛЛ

АЛБАТТА, БИР НИМА СОДИР БЎЛАДИ Ҳикоя

Жавобим: “Мен иш кунни тугагини тасаввур қилолмайман, ўн беш ёшга кирган куним “бўш вақт” жумласини луғатимдан ўчириб ташлаганман, меҳнат доим ҳаётимнинг мазмунни бўлиб келган”.

Адабиётшунослик

Абдуғафур РАСУЛОВ

ИККИ ДУНЁ - БИР ҚАДАМ

Дашту далалар – кенелик, бетакрорлик, сеҳрлилик, тирик вужудга насиба улашувчи ғаройиб дастурхон. “Кенга кенг, торга тор дунё”, деган нақлнинг ҳақлиги дашту далаларда аниқ кўринади.

Шеърят

Алишер НАЗАР

Юпун дарахтзор пураф паиришон

Шеърлар

*Юрагим увушиди сукунатингдан,
Кетишинг руҳимга оғриқлар солди.
Сўнгга, сукунатнинг бағридан чиқиб,
Кўзларинг қалбимга санчилиб қолди.*

Наср

Гулнора АВЕЗОВА

КУТИШ

Ҳикоя

Баъзан уйқу ва уйғоқлик орасида болалигимга қайтаман. Эшонёпнинг пойқа сувларида сочлари жамалак қизалоқлар билан чўмилаётган бўламан... Гоҳо опамнинг тандирдан эндигина чиқарган чўрақларининг ҳиди димоғимни қитиқлайди... Кўзим илинганида отам ҳассасининг товушидан уйғониб кетаман ва... азобимга яқун, соғинчимга дийдор яқинлигини ҳис қиламан.

Диллардан дилларга

Александра ДАВШАН

Ўзбекистон замонавий адабий жараёнида маданиятлараро мулоқот

Маданиятлараро мулоқот – маданият субъектлари ўртасидаги алоқа сингари кўп қиррали тушунча.

МУНДАРИЖА

МАЪНАВИЯТ МАНЗАРАЛАРИ

Дилшод ШАМС. Қалбимдаги Ватан. Эсселар 5

ШЕЪРИЯТ

Ойдин ҲОЖИЕВА. Қирга бойчечакдай
сочилар нажот. Шеърлар 10
ҚУТЛИБЕКА. Қалбга яна истаклар тўлди. Шеърлар 70
Ғуллом ФАТҲИДДИН. Ҳузурингга бораяпман... Шеърлар 73
Алишер НАЗАР. Юпун дарахтзор
турар паришон. Шеърлар 79
Ориф ТОЛИБ. Бахтинг кўриб, бахтли бўламан. Шеърлар 82
Абдуғани СУЛАЙМОН.
Умрим китобини варақлайман жим. Шеърлар 132

ҒАЗАЛ БЎСТОНИ

Жамол КАМОЛ. Меҳру шафқат шевасин тутгил.
Ғазаллар ва мухаммаслар.....39

БИР ДАРАХТ НОВАЛАРИ

Жиянбой ИЗБОСҚАНОВ.
Толемимда умид бўлиб жойлашган олам. Шеърлар115

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Вали АҲМАДЖОН. Қорлар – митти оққушлар. Шеърлар 142

НАСР

Назар ЭШОНҚУЛ. Гўрўғли. Роман. Бошланиши14
Ақбар МИРЗО. Оқтепалик ўғри. Қиссадан парча44
Нортўхта ҚИЛИЧ. Зилзила. Ҳикоя84
Гулнора АВЕЗОВА. Кутиш.Ҳикоя134

ЖАҲОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН

Ҳайнрих БЁЛЛ. Албатта, бир нима содир бўлади. Ҳикоя144

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Озод ШАРАФИДДИНОВ. Буюк инсон, буюк ёзувчи64
Наим КАРИМОВ. Дил эътирофи.....64

МУШОҲАДА

Ашурали ЖЎРАЕВ. Шошаётган одам. Эссе-монолог75

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН БИТИКЛАР

Баҳодир САРИМСОҚОВ.
Унутилган одам. Тугалланмаган қисса107
Наргиз ШАРОПОВА. Соқинлик қудрати107
Ботирхон АКРАМОВ. "Сўз лавҳи"га битилган мўъжиза 111
Пошшоҷон КЕНЖАЕВА. Устозни хотирлаб111

АДАБИЙ ЖАРАЁН МИНТАҚАЛАРИДА

Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ. Марсель Пруст прозаси118

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Нўъмон РАҲИМЖОНОВ. Сўз – ранглар билан суҳбат148
Абдуғафур РАСУЛОВ. Икки дунё – бир қадам154
Лайло ШАРИПОВА. "Гумбазларга етар туфроқнинг бўйи..." ..161
Қозоқбой ЙЎЛДОШ, Қундузой ҲУСАНБОЕВА.
Кўнгилга йўналган шеърят165

ДИЛЛАРДАН ДИЛЛАРГА

Александра ДАВШАН. Ўзбекистон замонавий
адабий жараёнида маданиятлараро мулоқот169

ЁДНОМА

Саъдулла СИЁЕВ. Аҳли диллардан эди172

ГУЛҚАЙЧИ

Адҳам ДАМИН. Мен сизга айтсам. Ҳажвия175

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2012

2-сон

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри
тахририят фикри деб қабул
қилинмасин.
Тахририятга юборилган
материаллар муаллифларга
қайтарилмайди.

* Обунага монетьлик
кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
«Амир Темур» тор
кўчаси, 2. Республика
«Матбуот тарқатувчи»
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
«Ўзбекистон» кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
10.04.2012 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 3245 нусха.
Буюртма № 58-12

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 0562–рақам
билан рўйхатга олинган.
«Ўқитувчи» НМИУ босмаҳонасида чоп
этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп
этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:
Ақбарали Мамасолиев
Мусаххичлар:
Дилфуза Маҳмудова,
Муҳаммадсодиқ Сайфуллаев

Copyright © «Шарқ юлдузи»

Маънавият манзаралари

Дилшод ШАМС

ҚАЛБИМДАГИ ВАТАН

Эсселар

БОҒ

Чиғатой дарвозада бувимнинг боғ ҳовлилари бўларди. Болалик чоғларимда ўша боғга тез-тез бориб турардим. Эски пахса девор, меваси фарқ пишган дарахтлар, ерга тушиб ётган олма, ўрик, шафтоли... Қандайдир ғалати, сирли бир олам, ўзгача таассурот дунёси эди бу?!.

Эҳтимол, боғ деган сўзни илк бора ўшанда эшитгандирман. Бу сеҳрли сўз бор жозибаси, ҳайратбахш кўлами ила илк бора ўшанда ўрнашгандир ёдимга... Кейинчалик эртақ китобларидан афсонавий боғлар, Боғи Эрам ҳақида ўқидим. Ва, табиийки, боғ деган сўзнинг сеҳр тўла дунёси янаям кенгайиб кетгандай бўлди.

Ҳозир шуни эсласам, ўша бола тасавуридаги боғ бежиз мўъжизалар олами бўлиб туюлмагандир, деб ўйлайман. Зеро, қанча рамзу тимсол, қанча ҳикмат мужассам бу мўъжаз сўзда.

Ҳаёт боғи, умр боғи, кўнгил боғи...

Боғ – ободлик, тўкинлик, ризқ бутунлигининг бир белгиси, шартидай... Зеро, боғнинг энг муҳим жиҳати, маҳсули – унинг меваси, неъмат. Шу боис ҳам соҳибқирон Амир Темур бежиз айтмагандирлар: “Хон бўлсанг-да, боғ ярат, гадой бўлсанг-да, боғ ярат – бир кунмас бир кун мевасини татирсан”, деб.

Лекин, бу тимсоллар орасида ўзгачаси борки, хаёлимга шу тимсол келаверади...

Дунёдаги энг гўзал боғ – Ватан!

Сизу биздай шу тупроқдан бўй чўзган ниҳолларни бирлаштириб, барқ уриб турган поёнсиз бир боғ – Ватан! Қолаверса, эртақдаги боғлар – бу фақат орзу, хаёл, холос. Аммо, айна пишиқчилик кунлари барқ урган боғлар ҳар қандоқ афсонавий бўстондан аълодир. Шу боғларга Ватан бўлган, аждодлар, асрлар барпо этган ва минг шукрки, бугунги авлод ҳам ниҳол қадаётган боғ – шу табаррук Ватан-чи?! Тенги, ўхшаши, азизроғи борми ундан?! Асло завол кўрмасин деб, элу юрт бежиз дуо қилмайди-ку мудом...

Балки, шу боис ҳам, Ватан деган муқаддас каломга уйқаш бўлгани учун ҳам, бизга болалиқдан сирли, сеҳрли бўлиб туюлар боғ деган сўз...

ЖОНДАН АЗИЗ...

Истиқлолимизнинг уч йиллиги арафасида Ватан ҳақида бир кўрсатув – кинокомпозиция тайёрлашга киришгандик. Композицияни номлаш чоғи анча ўйландик. Шундай бир ном бўлсаки, Ватан деган сўзни айтмай туриб, сарлавҳанинг ўзидан Ватан меҳри

намоён бўлса, баландпарвоз хитоблардан йироқ, кўнгилга пайванд, самимий қайноқ сўз бўлса, дедик.

Ниҳоят, “Жондан азиз” деб номладик кўрсатувни.

Шу табаррук юрт, муқаддас замин, қалбимизга пайванд шу Ватан жондан азиз эмасми, зеро?! Аслида, бундай қараганда, жондан азизроғи, ширинроғи йўқдек... Лекин, она боласи, ошиқ ёри учун жондан кечишга тайёр... Ватан ҳам она, ҳам бола, ҳам ёр қиёфасида намоён бўлса, жондан-да, азизроқ эмасми у? Яна ўша машҳур сатр ёдга тушади: “Ватандин яхши ёр ўлмас...”

Ҳа, энг яхши ёр – Ватан! Биз асл ошиқ бўла билсак, бас... Асл ошиққа эса ёр учун жонфидолик ҳам шараф, ҳам саодат... “Ватанни севмоқ иймондандир”, деган ҳадиснинг буюк ҳикмати бир қиррасидир бу... Яна бир жиҳати, қалбимиз, жонимиз минглаб нозик ришталар, қайноқ томирлар ила шу азиз юрт билан чамбарчас боғланиб кетганки, баъзан жон ва Ватан тушунчаларини бир-биридан айро тасаввур этиш ҳам қийин... Жисимимиз ва қалбимизни ифода этгучи “Жон ва тан” деган сўзларни сал тезроқ айтсак, “Жон Ватан” бўлиб янграши ҳам бежиз эмасдир шу боис...

Шу азиз Ватаннинг эрки, озодлиги, бахти йўлида не-не мард ўғлонлари, не-не гулгун қизлари жон фидо этганини, жондан кечганини эслар эканмиз, улар олдидаги бурчимиз, қарздорлигимиз яққол аён бўлади. Бизларни ўстирган, бешигимиз ва онамиз бўлмиш шу муқаддас ошённи, унинг эрку озодлигини энди кўз қорачиғидек авайлаб, келажакка омон етказиш бурчи – ворислик ҳисси уйғоқ бўлади томирларимизда... Шу боис ҳам жонимиздан азизроқдир бу муборак маскан, жондан азиз Ватан!

ВАТАННИ АНГЛАШ

Ватанни англаш унинг муқаддаслигини англашдан бошланади, назаримда... Худди онанинг муқаддаслигини англагандек... Бутун вужудимиз, томирларимиз, қонимизу жонимиз билан бу муқаддасликни ҳис этгандек...

Ватан таърифидида кўп сўзлар айтилган. Айтилмоқда. Ва келажакда ҳам айтилиши муқаррар. Зеро, ҳар бир авлод, ҳар бир инсон, аввало, ўзини англаш учун ўз қалбига, ўз илдизларига боқаркан, шу тариқа, Ватанни ҳам теранроқ, чуқурроқ англай бошлайди. Демакки, ҳар бир янги кун Ватан ҳақидаги янги бир ҳикматни англашимизга имкон беради. Ўзимизни чуқурроқ билиб борганимиз сари она юрт, ота макон, киндик қони тўкилган тупроқ, бизни аждодлар билан боғлаган руҳий-маънавий ришталар ҳақида ҳам кўпроқ ўйлай бошлаймиз. Ҳазрат Навоий айтган: “Жон риштаси” – қалбимизни шу азиз ва муқаддас Ватан билан боғлаган жон томири ҳақида фикр қиламиз. Ва, энг аввало, англаган ҳақиқатимиз, муқаддас деган калом бўлади.

Она муқаддас.

Бешик муқаддас.

Ватан муқаддас...

Муқаддас хилқатларни эса инсон ғоят авайлайди, азиз билади, уларга гард юқтирмасликка интилади. Кўз қорачиғидек асрайди. Буюк аждодларимиздан бизга ибрат ва мерос бу хислат.

Ҳалоллик, покликни билиш, қадрлаш...

Оқ йўрғак, оқ сут, оқ ювиб-оқ тараш... Бу сўзларни бари халқимизнинг қалби, руҳияти, бутун борлигини намоён этгучи тимсолларга айланган. Зеро, поклик, ҳалол ризқ, покиза турмушни ҳар недан баланд кўяди халқимиз. Имон-эътиқоди, тарихи, турмуш тарзи, бир сўз билан айтсак, қалби покдир шу боис...

Шу покликка Ватандир бу юрт,

Табаррук юрт, муқаддас Ватан!

Ватанни англаш – унинг муқаддаслигини англашдан бошланаркан...

ТОШЛАРДАГИ ГУЛЛАР

Баҳор чоғи тоғу тошларга чиқиб, табиат чиройидан баҳраманд бўлган кезларингиз, ажиб манзарага гувоҳ бўласиз. Гувоҳ бўласиз-у, кўнглингизда бир савол уйғонади.

Қандай қилиб улкан тошларнинг бағридан гуллар униб чиқади? Харсангу қояларни ёриб, ушоққина чечаклар бош кўтаради? Тоғу тошлар, ваҳшат жарликлар қўйнида гўёки нур таратиб, нозик ғунчалар ўсади.

Шу замин меҳридан унгандек улар... Ҳароратидан, қуёшидан, саховатидан унгандек... Шу юрт тупроғининг ранго-ранг хислатини ўзида жамлаган ва кўз-кўз этгандек бу чечаклар...

Гўзалликнинг мангулигига, эзгуликнинг пойидорлигига, муҳаббатнинг боқийлигига ишорадек...

Тошларида ҳам гул унади бу юртнинг...

Тошларининг ҳам гул тилида айтгучи ўз қўшиғи бор. Тингласанг, кўнглинг ўсадиган қўшиғи...

Баҳор билан уйғонади бу гуллар... Қандайдир бир ички қувват, куч-қудрат бор шу мўъжаз жисмда... Тоғларнинг шамолу тўзониға, ёмғиру қорига, изғириниға дош бериб, яна қуёшга интилиб, жилмайиб тураверади. Шу табассум кўнгилга шуъладек кириб борса, ғуборларни аритиши тайин. Шу гўзалликни кўриб, дили яйраса ёмонликка, ёвузликка қўл урадими одам?!

Сиру синоати шундадир бу чечакларнинг... Шу боис ҳам тошларни-да, қояларни-да, ёриб чиқар...

Ахир, гўзалликнинг, эзгуликнинг йўлини тўсиб бўладими?!.

ТўЛА ЎҚИЛМАГАН КИТОБ

Саёҳатдан ҳикмат топмоқни истайди инсон!

Юртимиз бўйлаб қанча кўп кезсак, саёҳат қилсак, шунча кўп ҳикмату ҳақиқатни англаб эканмиз. Чунки, бу тупроқнинг ҳар заррасида бир тарих, бир асотир бор. Кўҳна ва табаррук китобга ўхшайди бу тупроқ...Дунёнинг ҳеч буржидан топилмас ўз китобимизга...Халқнинг неча минг йиллик маданияти, маънавияти, хотираси яшайпти унинг саҳифаларида... Ҳаттоки, кимсасиз кўринган биёбону адирлар, кўҳна харобалару тепаликлар, тоғу тош, қояларга боқиб ҳам ҳис этиш мумкин буни... Биргина мисол... Навоий вилояти Оқтоғ-Қоратоғ қояларидаги расмларни олайлик. Бу расмларнинг тарихи олис мозийга бориб тақалади. 5000 дан 7000 йилгача бўлган давр билан ўлчанади уларнинг тарихи...

Бу расмларда, илмий тил билан айтганда, петрографларда ажодларимизнинг идрок ва тафаккур олами намоян бўлади. Уларда фақат расмлар эмас, жуда кўп рамзлар, тимсоллар акс этган.

Қуёш рамзи, боқий дунё, табиатнинг мангулиги, навқиронлик рамзи булар...

Дунёни англаш, мушоҳада кўлами бизни лол этади. Шу билан бирга, кундалик турмуш лавҳалари, ов манзаралари акс этган бу расмларда...

Қачон чизилган бу расмлар? Ким чизган уларни? Балки бир неча авлод ижоди маҳсулидир бу? Келажакка йўлланган бу мактубларда яна қанча сиру синоат бор...

Ўқий олдиқмикин уларни?

Ўқисак, тарихимиз, ажодларимиз ҳақида буткул янги оламларни кашф этармиз...

Ҳа, чиндан-да кўҳна ва табаррук китобга ўхшайди бу тупроқ...

Тўла ўқилмаган китобга...

ЮРТИМ ГИЁҲЛАРИ

Муқаддас Ватанимизнинг ҳар тошу гиёҳи азиз, ҳар зарраси табаррук. Бу шунчаки баландпарвоз гап эмас. Сал чуқурроқ ўйласак, атрофга теранроқ назар ташласак, бу гапнинг исботи шундоқ намоян бўлади. Биргина мисол. Униб-ўсганимиз, киндик қонимиз тўқилган шу она юрт тупроғини олайлик. Қанча хислат, қанча ҳикмат мужассам унда... “Бу тупроққа ҳаттоки таёқ қадасанг ҳам гуллаб кетади”, деган гапда муболағадан кўра, кўпроқ ҳайрат бордир балки... Она замин, табаррук замин қудратига ишорадир ё... Меҳри, саховатига ишорадир... Ватан тупроғининг ажиб хислати унинг мўъжизаларида намоян. Ҳаммамиз ҳамиша кўрган, билган мўъжизаларида... Бутун юрт бўйлаб сочилиб ётибди улар. Энг муҳими, бу тупроқ мўъжизаларидан ҳамиша шифо ва дармон етиб туради инсонга. Биргина гиёҳларида қанча сиру синоат бор...

Дунёнинг энг хушманзара ерларидан қолишмайдиган сўлим масканлар, тоғу тошлар кўп юртимизда. Ана шу тоғу тошлар бағрида дунёда кам учрайдиган гиёҳлар унади. Сон-саноксиз гиёҳлар... Неча дардга даво гиёҳлар... Ҳар бирининг ўзгача хислати бор. Баъзиси кун ёруғида кўринса, баъзиси ой ва юлдузлар шуъласи остида кўринади.

Шунинг учун ҳам халқ табобатидан бохабар кишилар кечалари тоғу тошларни кезиб, меҳригиё деб аталувчи гиёҳга бир белги боғлаб қўйишаркан. Айтишларича, тунда ўзидан нур таратаркан бу гиёҳ...

Балки, ҳаёт нуридир бу...

Ибн Синодек буюк аждодларимиз, ҳакиму табиблар бу гиёҳларнинг хислатини кўп яхши билишган. Минг дардга шифо топишган ундан... Бу гиёҳлар мисоли шу азиз Ватаннинг, шу юртнинг бутун меҳрини, ҳимматини, саховатини, қалб ҳароратини худди қуёш нурлари каби шимиб, сўнг, мисоли бир булоқ бўлиб, шифо булоғи бўлиб, тупроқ тубларидан сизиб чиқади. Ушоққина жисмида катта қувват, ҳаёт қуввати билан униб чиқади. Зомин ва Оқтошда, Бахмал ва Нуротада, Чортоқ ва Чимёнда, Мироқи ва Бойсунда, қўйинги, бутун Ўзбекистонда кўп бундай гиёҳлар... Ўзгача бир рамзу тимсол бордек уларда...

Ҳаёт... Умид... Саховат...

Ўзбек тупроғининг бағридан фақат шундай гиёҳлар унади.

ҚЎШИҚ

Инсон қалбининг бор туғёнлари, ҳолати, кечинмаю зарблари, ҳайрату нидосини тўла ва яққол ифодаловчи, акс эттирувчи бир мўъжиза бор дунёда... Миллати, дини, ирқи, бой-камбағаллигидан қатъи назар, дунёдаги барча инсонларга бирдай таъсир қилувчи, кўнгилларни жунбушга келтирувчи мўъжиза...

Бу мўъжизанинг номи – қўшиқ...

Ахир, инсон гўдаклигиданоқ қўшиқ билан ошно бўлади. Она алласининг нурли оҳангига фарқ бўлади-ю, йиғидан тўхтаб, аста уйқуга кетади. Қалбига она меҳри, муҳаббати – алласи ила одамийликнинг, эзгуликнинг ёруғ шуъласи кириб боради. Сўнг, бутун умри давомида ҳамроҳ бўлади қўшиқ унга... Фақат ҳар умр фаслида ўзгача шакл, ўзгача руҳдаги қўшиқ... Инсон бу оламдан ўтар пайти яқинларининг йиғиси ҳам уни кузатиб қолаётган сўнги қўшиқдир балки... Олимларнинг кузатишларича, бола ҳомилалик пайтидаёқ куй-қўшиқдан таъсирлана оларкан. Қизиқ, инсон ҳали туғилмасиданоқ қўшиққа боғланса, ошно бўлса...

Лекин, қўшиқнинг энг улуғ хислати – унинг кўнгилга шундай енгиллик, осонлик билан кириб бориши, туйғуларни уйғотиб, юракни сел қилиши, демакки, инсонни: поклик, яхшилик, эзгуликка чорлашидир. Инсон вужудига руҳ ҳам куй таъсирида осонгина кира қолган, деб бежиз нақл қилишмайди-ку, ахир...

Куй, қўшиқ таъсирида сел бўлган юрак ёмонликни, ёвузликни ихтиёр эта олармикин? Ишонгингиз келмайди. Буларнинг барини сири, назаримда, қўшиқнинг муаллифида...

Зеро, қўшиқнинг муаллифи – ишқ, муҳаббат... Қўшиқ ишқдан яралади. Ишқдан туғилади. Шу боис ҳам бир-бирига уйқашдир бу икки сўз... Яратганнинг илоҳий бир неъматидир балки, қўшиқ, оҳанг, наво... Шунинг учун ҳам, кўнгилга бир лаҳзада сингиб, ёритиб юборар руҳингизни... Ҳаттоки, ҳазин оҳанглар ҳам юракда ҳаяжон ва бедорлик деган уйғоқ ёруғликнинг юз очишига сабаб бўлади-ку. Бахт, висол, хуррамликнинг ифодаси бўлмиш шўх, шодон қўшиқларни-ку айтмаса ҳам бўлади. Қанча завқ, сурур, қувончга тўлади қалбингиз бундай қўшиқлар таъсирида... Меҳрдан яралган қўшиқларни тинглаб, кўнглимиз ҳам меҳрдан обод бўлади. Она меҳри, фарзанд меҳри, ёр меҳри, элу юрт меҳри, Ватан меҳри... Шу азиз юртнинг бор таровати, саховати, муруввати, муҳаббати. Бир сўз билан айтганда, қалбини намоён этади бу қўшиқлар...

Кўҳна Самарқанднинг муаззам майдонида янграётган қадим Шарқнинг ҳикмат тўла тароналари ҳам Ватан осмонида қанот ёзиб, кўнгилларга ўзгача сурур ва ёруғлик бахш этса, не ажаб?! Бундай чоғда, “қўшиқлари асло сўнмасин азиз юртимизнинг” дегим келади. Қалбларга меҳр ва ишқ зиёсини улашиб янграйверсин!..

ИРОДА

“Инсонни маҳв этиш мумкин, аммо, уни енгиб бўлмайди”. Хемингуэйнинг машҳур “Чол ва денгиз” асаридagi бу ҳикмат, энг аввало, инсон иродасини улуғлаб айтилган қўшиққа ўхшайди. Ирода мадҳиясига ўхшайди.

Зеро, инсонни енгилмас қиладиган куч, заҳмату машаққатлар сўқмоғидан истиқбол сари ундайдиган ғайрат, ҳар қандай оғир дамда энг яқин дўст, таянч, суянч бўла олгувчи қудрат – ирода экан.

Одам боласи умри давомида шодлигу қувончни ҳам, ранжу ташвишни ҳам кўп ва хўп кўриши аён ҳақиқат. Неларни кўрмайди, ҳасаду хусумат, маломат тошларидан неча бора ёрилмайди бу бош... Муҳаббат, омад ва бахтдан неча бор кўкка етади...

Ёрилган бошнинг ҳам, ахир, бир кун кўкка етишига сабаб бўлгучи яна ўша ирода экан...

Қандай кучли ҳислат, қудратли фазилат у?

Қайдан қувват олади ироданинг илдиози? Қадимгилар айтмоқчи: зарданми ё зўрданми? Зар ҳам, зўр ҳам ўткинчи, Ирода эса боқий экан, унда қайда унинг илдиози? Қўлдаги давлатдамас, дилдаги давлатдадир...

Ҳа, ироданинг илдиози дилнинг давлати бўлмиш имон-эътиқодда, асл маънавиятда, дейишади.

Ирода – халқнинг жон томири, қаддини тик қилиб турган умуртқаси! Халқни халқ қиладиган ҳам ирода. Аслида, истиқлол ҳам халқимиз иродасининг меваси, маҳсули экани аён-ку!..

Вулқонлар ҳақидаги ҳужжатли фильмда бир вулқоншунос: “Бу ҳарорат, бу алангандан ҳаттоки темир ҳам эриб кетади. Инсоннинг эса териси куяди, кўчади ва вақт ўтиши билан ўрнига янгиси чиқади. Демакки, бу оташ темирни эритиб юбориши мумкин, лекин, инсонни енголмайди”, деганди. Инсонни ана шундай метин қилган ҳислат, энг аввало, ирода бўлса керак...

НАҚШ

Халқнинг қалби, қалб гўзаллиги унинг санъатида яққол намоён бўлади. Аждодларимиз гўзалликни ғоят теран ва нозик ҳис қилишган. Бу ҳолат минглаб санъат дурдоналари қатори муҳташам меъморий обидалар, кошинлару нақшларда ҳам ўз аксини топган. Хусусан, нақшларда... Аслида, нақш санъати тарихи инсониятнинг бадиий маданияти каби қадимийдир.

Юртимизда саккизинчи-ўнинчи асрларда тасвирий санъат бир қадар ривож топмай, унинг ўрнига нақш санъати кенг тараққий этди, гуркираб ривожланди. Бугун ўша асрлардан ёдгор нақшларга боқарканмиз, тенгсиз чирой, беназир гўзалликдан ҳайратга тушамиз. Бироқ, бу гўзалликнинг туғилиши осон бўлмаган. Чунки нақш санъатининг ўз қатъий қоидалари бор: тақсим ва бўлақлар аниқ ўлчамда, уйғун, ранглар дид билан танланган, ўзаро мутаносиб бўлиши лозим.

Бу нақшларнинг номлари ҳам худди ўзларидай гўзал, бетакрор, жозибали: “Кундал”, “Меҳроби”, “Чоргул”, “Шобарг”, “Ойгул”, “Занжира”... Худди кўшиққа, сирли мусиқага ўхшайди бу нақшлар, уларнинг номлари ҳам...

Юртимиздаги ҳар бир ҳудуд, воҳа, водийнинг нақш санъатида ўз аънаналари, мактаби, йўналиши бор. Ҳар бири ўзига хос. Ва бир бутун ҳолда камалақдай сержило манзара яратади. Худди юртимиз гўзаллигидай...

Бу нақшлар рамзу тимсолларга бой. Қуёш рамзи, қуёш акси, пахта гули, анор гули, узум барги... Бу тимсолларни кўп санаш мумкин. Бир бутун ҳис этсак, мазмун – моҳияти жуда чуқур: ҳаёт, ҳарорат, ишонч, тўкинлик, эзгулик ва умид...

Мангу эзгулик, мангу яхшилик умиди... Қайдан ва қандай яралмиш бу гўзал тасвирлар? Хаёлот маҳсулими у? Идрок, тафаккур мевасими? Бундай гўзалликни яратган халқнинг қувваи ҳофизаси қанчалар юксак, нақадар гўзал, диди қанчалар нозик бўлиши керак. Аслида, халқ қалбидаги гўзаллик шу нақшларга кўчиб, ўзини намоён этаётгандир. Халқ қалбидан чизги олгандир бу нақшлар... Айтганимиз, мангу эзгулик, мангу яхшилик умидидан чизги олгандир... Шунинг учун ҳам завоқ кўрмас, боқий, барҳаётдир

Шеърят

Ойдин ҲОЖИЕВА,
Ўзбекистон халқ шоири

*Қирга бойчечакдай сочилар
нажот*

* * *

*Зумрад либосингни ечиб олди ким,
Ким отди гуриллаб турган оловга?
Яшил қудратингни айлади тилсим,
Кенжа қиздай олди сени гаровга?*

*Кундузлари эски тандирга кириб,
Тунлар уйгонмайсан, эй, ҳурилиқо.
Соянга шамоллар чордона қуриб
Қўбизини чалар, чиқмайди садо.*

*Булутнинг оқ шоҳи зиналарида
Тушиб келар кўклам – зумрад сочли қиз.
Ёмғир қамчи урган таналарингда
Куртаклаб очилар оқ-пушти юлдуз.*

*Яшил қаҳқаҳага тўлади олам,
Қирга бойчечакдай сочилар нажот.
Йўлингда ёзилар забаржад гилам,
Қора қиш сеҳридан уйғонар ҳаёт.*

Манзара

*Тизза бўйи қор кечиб борар:
Қуш излари,
Онам излари.*

*Сувлоқ сувин қаймоққа қорар,
Онамнинг бол каби сўзлари.*

*Тонг саҳарлаб ариқ бошида
Лампашишаларни ювади,
Офтоб тушиб кўзу қошидан
Шиша қурумларни қувади.*

*Оқшом уйнинг эшикларида
Чарақлайди осма фонуслар,
Фонусларнинг пиликларида
Жам бўлади гуж-гуж юлдузлар.*

*Токчадаги ҳар нур, сояни
Липиллатиб ўйнайди хаёл,
Ташқарида – гўзапоянинг
Фарамида ухлайди шамол.*

*Кавушчалар тўла кенг айвон
Тунни ҳайдаб, туради ушлаб,
Тун хонага киролмай ҳайрон,
Саҳаргача чалади ҳуштак.*

Эртак айтар осма фонуслар.

* * *

*Тўққизинчи қават
Дим хона
Қунботарда қилдими торлик?
Сойлар билан, сайр баҳона,
Қилгинг келар шакарғуфторлик.*

*Чинорларнинг япроқларидан
Ёғилади илҳом жаранглаб.
Ажриқ ўпар оёқларингдан,
Ой чиқади кўкка даранглаб.*

*Меҳмонларин кузатган уйдаи
Бўм-бўи турар яшил хиёбон.
Курсиларда жимлик чалар най,
Арғимчоқлар ҳорғин, паришон.*

*Анҳор сенинг қалбингга кўчар,
Шовуллаган сирлари билан.*

*Юрагингдан дунё сув ичар
Мансуранинг дурлари билан.*

*Эргашади изингдан толлар,
Гулзордаги ҳар бута, ҳар гул.
Кузатади пари хаёллар,
Бола очар фикрингда булбул...*

* * *

*Сани ўт ишқида парвона кўрдим,
Гаҳи ўз-ўзидан бегона кўрдим.*

*Муҳаббат болидан руҳи фаровон,
Вафо ўтрусида фарзона кўрдим.*

*Гаҳи ҳушёрлик зеби фанингдир,
Гаҳи бемору гаҳ девона кўрдим.*

*Гаҳи мўрча киби ҳоли харобим,
Гаҳи арслон киби тавона кўрдим.*

*Ки, офтоб мисли гоҳ дилни ёрутдинг,
Шом еган ой каби сўзона кўрдим.*

* * *

*Ўйлама у бўм-бўш, қоронғу бир уй,
Бир сўзим кўнглини ёритгай ҳамон.
Бу пуч хаёлот-ла овунмагил, қўй,
Баҳорнинг қайтмоғи энди дарғумон.*

*Ҳижрон эшигимни тамбалаб ўтди,
Қолди остонамда қорнинг излари.
Бардошимни бўрон пахтадай титди,
Дил дарёсин тутди қишининг музлари.*

*Осмонни тўлдирган турналарим шўх,
Қувонч учиб келди севги ёқлардан.
Ёндиму яшардим, ҳеч армоним йўқ,
Ишқ бўлиб кўкладим гул-гиёҳларда.*

*Энди сен ўтаркан, дала четида
Бир оддий бўтакўз милдирайди соф.
Сездингми, у гулнинг мовий ўтида
Ёнар сен воз кечган бир ёшлик шаффоф?!*

Бўстон соғинчи

Уч йилки, ўтмадим кўчаларингдан,
Жийдалар қиссасин тинглаб кўрмадим.
Юлдуз базми гавжум кечаларингда
Уйқуларим ўчиб, бедор юрмадим.

Чечан бибиларнинг шўх даврасида
Ҳикмат териб, яйраб ўлтиролмадим.
Ғўзапоя гулхан алангасида
Қўлларимни тутиб исинолмадим.

Қадрдон уйимнинг вассаларида
Ин қурган қалдирғоч пазмони¹ бўлдим.
Онамнинг мунгайган ҳассаларида
Сочлари оқарган армони бўлдим.

Ғойибдан элчилар каби чуғурлаб
Пойимда қушчалар дув-дув учсайди.
Сандалда тун бўйи исиб, биқирлаб –
Қайнаган қумгондан чойлар ичсайдим.

Тандирнинг тиллари пуркаб аланга,
Ноннинг жамолига тўйган чоғларим.
Бир ажиб ҳарорат таралиб танга,
Юрагим севгидан ийган чоғларим...

Оёғимда қизиб билқиллаган ер,
Бошяланг чопсайдим, ерни ўпсайдим.
Эрка, шўх жайрондай соғинчга асир
Бўстон кўчасидан чопиб ўтсайдим.

Бир дона ялпизга айланиб ёки
Анҳор бўйларида кўклаб қолсайдим.
Кошкийди?!

1. Пазмони – соғинчи.

Наср

Назар ЭШОНҚУЛ

ГҮРҮҒЛИ

Роман*

*“Айтсам етгаймикин, энажон, зорим,
Юракда ғамим кўп, ичда зангларим”*

*“Гүрүғлининг туғилиши”
достонидан*

ХАБАР

Н.ни янги лавозимга тавсия қилишди. Буни ўзи ҳам кутмаганди. Тўғрироғи, бунчалик тез тавсия қилишади деб ўйламаганди. У вазифасига кўра, хонада шифт-гача тахлаб ташланган ҳужжатларни титиб ўтирар экан, унга раҳбарнинг қабулига кириш зарурлиги ҳақида қўнғироқ қилишди. Н. хабарни эшитиб, бир зум анграйиб қолди. Шунча йил ишлаб, ақалли бирон марта раҳбарнинг қабулида бўлмаганди. У кийимларини тўғрилаган, сочларини тузатган бўлди. Лекин соқоли бир оз ўсган эди. Сартарошга боришдан бошқа иложи қолмади. Сартарошхона бинонинг пастки

Ушбу романга 90 йилларнинг бошида сўнги нуқта қўйилган эди. Шу сабабли асарда деворларини зах босган, қулаш арафасига келиб қолган, инсоннинг ботиний қувватини сўриш эвазига яшаган тузумнинг бадбўй ҳидлари анқиб турибди. Ўтган йиллар давомида мен асарни фақат таҳрир қилиш билан шугулландим, холос. Неча бор уринмай, уни қайта ёзиш, воқеликни бошқа изга солишга кучим етмади. Ўтган йиллар ичиде роман сифатида ўзини оқламайди деб, ичидаги баъзи бир бобларни мустақил ҳикоя сифатида эълон ҳам қилдим. Узоқ иккилашишлардан сўнг уни қай тарзда яралган бўлса, ўша ҳолатда қолгани маъқул деган хулосага келдим. Ўзининг тириклигини, мавжудлигини исбот қилиб беролмаган, инсоннинг тириклиги ва мавжудлигини тан олмаган, инсонийлик шағн ва гурурини хўрлаш ва ҳақоратлаш эвазига яшаган ўша мустабид тузумдан чиқариладиган кичик бир сабоқ бўлиб қолиши учунгина уни барибир эълон қилишга жазм этдим.

Муаллиф

* Журнал варианты. Бошланиши

қаватидаги бир бурчакда жойлашганди. Н.дан олдин икки киши бор эди, уни кўриб, негадир типирчилаб қолишди. Умуман, буларнинг безовта бўлишига ҳеч қандай асос йўқ эди. Лавозимлари ҳам Н. билан бир хил, бироқ иккала ходим ҳам Н.га алоҳида эҳтиром билан муомала қила бошлашди.

– Раҳбар ҳар куни ҳам, ҳар кимни ҳам қабул қилавермайди, навбатсиз оҳорланиб – тартибланишингиз мумкин, бизга ҳали йўл бўлсин, – иккаласи ҳам Н.ни ўтқозишга жой тополмасди. Ҳатто биттаси курсини енги билан артиб, унга Н.ни таклиф қилди. Н. ўзини ноқулай сеза бошлади. Негадир бирдан ҳамманинг эътиборига тушиб қолгандай эди. Иккита ҳамкасби ундан кўз узмай, маҳлиё бўлиб туришар, юзларида эҳтиром балқир, гўё унга қараб, кўзлари тўймаётгандай эди. Сартарош ҳам унга алоҳида хизмат қилишга киришди. Юзига кўпик сурар экан, Н.дан узр сўраб кўяр, қизариб-бўзариб кетганди. Унинг ҳаяжонланаётгани билиниб турарди.

– Раҳбар синчков одам, – деди сартарош унга соқолини қиртишлаётганда. – Орасталикни яхши кўради. Ўзи ҳар куни икки марта соқол олдиришга чақиради. Айнан бугун чақиришининг ҳам хосияти бор.

Навбатда турган икки ходим бу фикрга сўзсиз қўшилгандай, бараварига бош ирғаб тасдиқлашди.

Н. сартарошхона эшигидан ўзига қараб мўралаб ўтирган яна бир нечта ҳамкасбини кўрди. Улар қандайдир қизиқ томоша кўришга келгандай бир-бирини итариб, суриб, хонага мўралашарди. Сартарош уларга “Бу ерда маймун ўйнатаяптими?” деб бақариб бергач ҳам тарқашмади. Улар соч-соқол олдиришга келганларга ўхшамасди. Ҳаммаси бирдан катта ютуқ эгасига айланган бахтли одамни томоша қилишгандек, Н.ни ҳам бир кўриб қолиш учун бу ерга йиғилишгани кўриниб турарди.

– Фақат сизлар билан эмас, биз билан ҳам гаплашсин, – деди у ердагилардан биттаси. – Бизга ҳам юқсин деб келдик.

Ичкаридаги ходимлар ҳозир остонада турганлар тортиб олишадигандек, тағладидаги курсиларини икки қўллаб ушлаб олишди ва бараварига чийиллашди.

– Эртароқ ҳаракат қилиш керак эди. Югурганники эмас, буюрганники.

Остонадагилар бу гапга эътироз билдира бошлашди. Биттаси “Мен олдинроқ билувдим, лекин сал кеч қолдим, агар соқолимни эрталаб олмаганимда ҳозир сизларнинг ўринларингизда бўлардим”, деди бевақт соқолини олиб қўйганидан афсуслангандек тумшайиб оларкан.

Н. ўзини баттар ноқулай сеза бошлади. Тўғри, раҳбар ҳамиша ҳам ҳаммани қабул қилавермайди, айниқса, Н.га ўхшаган лавозимдагиларни. Аммо қабул қилишини ҳам фавқулодда ҳодиса деб бўлмади. Сирасини айтганда, остонада ўзини кўриш учун таллашиб туришга арзийдиган янгиликмас. Бу бориб турган майна-возчиликнинг ўзи. Қолаверса, улар Н.га фикрини бир жойга тўплаб олишига, демак, раҳбар билан бўладиган савол-жавобга тайёрланишига ҳалақит беришяпти. Лекин бу гапларни айтиб, улар билан баҳслашиб ўтиришга вақти йўқ эди. Мабодо, уларга шу ёқаркан, билганларини қилишсин.

Н. хонасига қайтиб келиб, ўзини яна ойнага солди. Нимадир етишмаётгандай эди.

– Ичингизда дуо ўқиб олинг, – деди унинг бир оз бесаранжом бўлаётганини сезган ҳамхонаси. Унинг овозидан ҳасад қилаётгани билиниб турар, лекин айна чоғда Н.га ўзини жуда яқин олиб, эски қадрдонлардек тутаетган эди.

Н. бундай пайтда ўзини қандай тутиш кераклигини билмасди. Шунинг учун бош ирғаб кўя қолди. Ҳамкасби ҳасади келаётганини билдирмаслик учун Н.нинг бўйинбоғларини тўғрилаб, елкасидаги чанглари қоқиб кўяр, раҳбарнинг олдида ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида йўл-йўриқ кўрсатарди.

– Раҳбарнинг олдига кирганда, ўзингизни жуда сипо тутинг, яна ҳар нарсаларни, айниқса, иш билан боғлиқ муаммоларни гапирманг. Аксинча, ҳамма иш режадагидай ва ҳатто жуда яхши кетаётганини, ишлаш учун барча шароитлар яратилганини айтинг. Раҳбар қўл остидагилар ўзини мақташларини ёқтиради. Кейин ҳар қандай саволга қисқа ва лўнда жавоб беринг. Ҳар бир гапингизда раҳбардан бутун идора миннатдор экани, ялпи эҳтиромимиз борлиги билиниб турсин. Сизни

синаш учун савол бериб қолиши, турли масалалар юзасидан фикрингизни сўраши мумкин. Шундай пайтда, айниқса, хушёр бўлинг. Яхшиси, ўзингизга тааллуқли масалалар ҳақида гапирсангиз, кифоя. Шунда ҳам аниқ жавоб берманг. Жавобингиз турлича изоҳланишга ўрин қолдирсин. Чунки раҳбар сиздан қай маънода жавоб кутаётганини билмайсиз.

Н. ўзини айнан у айтгандай тутишга ваъда бериб, ҳамхонасини тинчитди.

Н. қабулхонага чиққанда, котиба ойна олдида ўзига оро бериб ўтирарди: Н.га ўгирилиб ҳам қарамади. Н. унинг ўзини бамайлихотир тутишидан шу ерда бўлиб туришим зарур экан деб ўйлади. Одатда қабулхонага раҳбарнинг имзоси керак ва танишиши шарт бўлган ҳужжатларни олиб кириб туришар, ҳамма ҳам юрак бетлаб киравермасди. Котиба пардоз қилишда давом этарди. Қабулхона икки бўлмадан иборат эди. Биринчи бўлмада катта эшик ёнига курсилар териб қўйилган, бундан ташқари, хийла катта, икки киши ҳам ётса бўладиган, кирган одамни ётишга ундайдиган суянчиғи баланд махфил турар, унинг бир ёнбошига раҳбарникими ёки котибаникими, ювиниш пайти кийиладиган халат ташлаб қўйилганди. Узун ва виқорли, қўшқанотли эшик ёпиқ турарди. Демак, ёрдамчи ҳам шу ерда. Эшик ёрдамчининг хонасига олиб чиқади деб тушунтирганди сартарош. Ундан кейин раҳбарнинг хонасига кирилади. Котиба эса келди-кеттини белгилаб турувчи шунчаки ходим. Раҳбар билан боғлиқ ишларнинг ҳаммаси ёрдамчиси орқали битади. Агар ёрдамчи Н.ни таклиф қилибдими, демак, раҳбарнинг қабул қилиши аниқ. Хонанинг ҳавоси бўғиқ, устига-устак упа-элик, атир ҳиди анқиб турарди. Бу бўлма қабулхонадан кўра ҳар қандай маҳал ҳар қандай эркакни қабул қилишга муштоқ турган аёлнинг ётоғига ўхшарди. Деворда эса турли жадваллар, идоранинг турли бўлим ва шўъбаларининг телефон рақамлари, яна Н. тушунмайдиган қандайдир ёзувли устунлар бор эди. Ёрдамчи эшигининг рўпарасидаги ойна билан тўсилган, эшиги очиқ иккинчи бўлма эса ойнаванд залга ўхшаган ярим очиқ, болохона шаклидаги хона эди. Н. котибанинг пардоз қилаётганига қараб ўтириш ноқулай бўлгани учун ўша хонага чиқиб турди. Мабодо ёрдамчи таклиф қилган экан, котиба ҳам огоҳлантирилган. У хоҳлаган пайти Н.ни чақириб қолиши мумкин. Н. катта ойна тўсин олдида бориб, кўчани кузата бошлади. Қабулхонага турли одамлар ўз ишлари билан кириб-чиқиб турар, баъзилари Н.ни таниб, ўша ердан салом беришар, баъзилари олдида келиб қуюқ кўришар, гарчи раҳбар чақиргани ҳақидаги хабарни фақат ўзи эшитган, дастакни шахсан унинг ўзи олган бўлса-да, бу гапдан кўпчиликнинг хабари борга ўхшарди. Н. уларнинг раҳбар нима мақсадда чақиргани ҳақидаги саволларига жавобан елка қисиб кўяр, улар эса унга омад тилашарди. Н. фақат шундагина раҳбарнинг олдида кириб-чиқиш нечоғли обрў эканлигини ҳис қилди... Ҳатто котибага ҳужжат олиб кирган бир-иккита танишлари раҳбарнинг олдида кирса, ўзларининг муаммоларини, хусусан, бир хонали уйда бутун бошли саккиз нафар оила тикилиб яшаётганини, кекса ходимларга эътибор камайиб кетганини, мабодо раҳбарнинг номига қайнонасидан шикоят келса, ишонмаслигини, қайнонасининг ўзи қариб, эсини еб қўйгани ва ҳоказоларни раҳбарга шипшитиб қўйишни тайинлашди. Н. бунча гапни раҳбарга бирданга қандай айтишни тасаввур қилолмаган бўлса ҳам, уларнинг сазасини ўлдирмаслик учун ваъда берди. Бошқалар ҳам ўз дардларини айтмасин деб, Н. энди ойнага юз буриб, кириб-чиқаётганларга орқа қилиб туриб олди. Ташқарида, идора олдидаги чархпалакни икки бола ҳадеб айлантиришга уриниб, лойга ботган пойафзаллари билан чираниб, силкитишар, лекин паррак жойидан ҳам кўзғалмас, уларнинг ўртоғи бўлса керак, яна бир бола уларга қараб ишшайиб турарди. У болаларга қараб, кўрсаткич бармоғини чаккасида айлантириб, масхара ҳам қилиб қўйди. Улар бўлса, паррак устига чиқиб сакрашди, уни суриб-силкитишди, урдасидан чиқишолмади. Паррак сал ғимирлаб, яна жойига қайтиб келарди. Н. ишга келгандан бери бу чархпалакнинг айланганини билмайди. Ҳозир-ку, айна қиш, анҳорда сув йўқ. Сув тўлиб оққанда ҳам бу чархпалак барибир айланмайди. Уни ким қурган бўлса, парраklarини темирдан ясаб, оғир қилиб юборган. Касбдошлари ҳазиллашиб, “Бу чархпалак бизнинг идорага ўхшайди, агар бир айланса, ҳамма нарсани ямлаб ютади” дейишарди. Болалар парракни айлантиришга кучлари ет-

маслигини англашдим, нари кетишди. Учинчи бола эса янаям ғолибона ишшайиб олди. Унинг хатти-ҳаракатида менинг айтганим бўлдим дегандай ифода бор эди. Ҳаво рутубатли, авзойи бузук, қор учқунлаб турар, шаҳар тўзон остида қолгандай эди. Н.нинг хаёлига яхшиям пальтомни кийиб келганман, деган ўй ўрмалади. Агар кечагига ўхшаб костюмда келганида шамоллаб қолиши ҳеч гап эмасди. Ҳаво кутилмаганда айниб, бирдан қиш ҳавоси кириб келгандай эди. Узоқлашиб кетаётган болаларга қараб турар экан, негадир ташқаридаги йўловчилар ҳам унга тикилиб ўтишаётгандай туюлди. Аввалига улар идоранинг ходимлари деб ўйлади, лекин синчиклаб қараб, уларнинг мутлақо бегона одамлар эканини билди. Мутлақо бегоналар ҳам унга қўл силкиб қўйишар, узоқдан туриб, омад тилашарди. Уни таниб қолишдим, бирпасда дераза тагида бир тўда одам пайдо бўлди. Улар бир-бирларига қўллари билан Н.ни кўрсатишар, нималардир деб баҳслашишар ва Н.га эса қўлларини кўтариб, силкиб қўйишарди. Раҳбарнинг қабул қилиши ҳақидаги хабар бирдан ўзини машҳур қилиб юборганидан бир оз ажабланса ҳам жамоадошларининг эътиборига тушиши унга ёқаётганди.

Шу пайт унинг елкасидан кимдир туртди ва ҳансираш овози эшитилди. Қараса – идора қоровули. У узоқ масофадан чопиб келгандай, ҳансираб, юзларини кир рўмолчаси билан артарди.

– Яхшиям ҳали кирмабсиз, – деди у ҳансираганча, – эшитиб, шунча қаватга югуриб чиқдим.

– Менда зарур ишингиз борми? – сўради Н.

– Бор, – деди қоровул. – Бутун умидим сиздан. Раҳбар сизни қабул қилса, менинг масаламни ҳам бир эслатинг.

Н. қоровулни ҳурмат қиларди. Лекин ҳали ўзи нега чақирилганини билмай туриб, бунча одамнинг масаласини раҳбарга биратўла қандай айтаман деган ўй уни ташвишга солиб турарди.

– Сиз эслатсангиз бўлди, раҳбарнинг ўзи дарров гап нимадалигини тушунади, – деди Н.нинг йўқ деб қолишидан чўчиб. – Ўзи икки йил олдин ваъда берган, менга фақат эслатсангиз бўлди, ҳал бўлади деган.

Н. раҳбар қоровулга қандай иш юзасидан ваъда берганини тўлиқ англолмади. Ҳатто бир оз жаҳли ҳам чиқди, бир оз аччиқланиб соатига қаради. Раҳбар уни ярим соат бурун қабул қилиши керак эди. У белгиланган вақтдан беш дақиқа олдин чиққанди. “Мана, ўзлари бошлаб беришади тартибсизликни” деб ўйлади ичида. У қоровулнинг ҳансирашларидан бир илож қилиб қутулиб, жаҳл билан котибанинг олдига борди. Котиба энди тирноқ бўяб ўтирарди.

– Мени ярим соат олдин қабул қилишлари керак эди, – деди у бир оз зардали овозда бу ер пардозхона эмас дегандай. Котиба аввалига унга ҳайрон бўлиб қаради, кейин шошиб қолди-да, пардоз анжомларини йиғиштириб:

– Қачон? Ким айтди сизга? – деб сўради.

Н. ўзига ким қўнғироқ қилганини ва раҳбар кутаётганини яна бир марта қайтарди. У иложи борича котибага бирон гап айтиб юбориб, муносабати совушидан хавотирланиб, босиқ оҳангда, дона-дона қилиб такрорлади. Котибанинг ранги энди батамом оқариб кетди. У шошганча кимгадир қўнғироқ қилди. Кейин олдидаги рўйхатга қаради. У икки-уч марта рўйхатни ўқиб бўлгач, ўзига келди.

– Сизни чақиришгани ҳақида менда ҳеч қандай маълумот йўқ, – деди котиба. Бояги титраб кетган овоздан асар ҳам қолмаган, аксинча, у анча зарда билан гапирди.

– Сиз яхшилаб эсланг, қайта кўринг, менга ярим соат олдин раҳбар билан учрашим шартлиги айтилган эди, – деди бир оз писанда билан “мен бекорга бу ерга келдимми” деган оҳангда. Котиба яна бир марта рўйхатни ўқиб чиқди. Н. ҳам кўз қирини ташлаб турди – ким билади, бу кўзи ўйнаб турадиган котиба ҳали ўқишни билармикин? Лекин котибанинг кўлидаги рўйхатда унинг номи йўқ эди. Бунга ўзи ҳам амин бўлди. Бу ерда четдан келадиган учта одамнинг исми-шарифи турар, идоранинг ўзидан ҳеч кимнинг номи қайд этилмаган эди. Шунда бирдан даҳлизда гувиллаган товушни эшитиб, Н. орқасига ўгирилди. Боя сартарошхона остонасида турган ҳамкасблари энди даҳлизда, қабулхонага бош суқиб қараб туришар ва Н.ни раҳбар

қабул қиладиган рўйхатда йўқлиги уларни довдиратиб қўйганди.

– Ҳали рўйхатда ҳам йўқ экан-у, бунинг катта кетишини қаранглар, – деди биттаси ниҳоят гувиллаш босилгач. – Мени раҳбар чақирди деб обрў олмоқчи бўлибди-да ҳали...

Н. уларнинг биронтасига ўзини раҳбар чақиргани ҳақида гапирмаганди. Шунинг учун уларга эътироз билдириш учун бурилди. Бироқ шу пайт ёрдамчи хонасининг эшиги зарб билан очилди. У ердан узун бўйли, ўта жиддий кийинган йигит кўринди. Бу ёрдамчи эди.

– Нима шовқин? – деди у жаҳл билан. Шундай деб бир даҳлиздагиларга, бир котибага ва табиийки, Н.га ҳайрон бўлиб қаради. Даҳлизда бирдан сув куйгандек жимлик чўқди. Котиба унга Н.нинг гапини айтди. Ёрдамчи бу хабарни эшитиб, бир оз ажабланиб, Н.га қаради. Унинг юзида ҳам бир зум довдираш пайдо бўлди. Раҳбар чақирган ходимни қандай қилиб ярим соатдан бери ушлаб туриш мумкин? Лекин котиба гапини яна давом эттирди, нақ қулоғига бориб, афтидан, рўйхатда йўқлигини айтди. Ёрдамчи яна жиддий қиёфага кирди ва котиба узатган рўйхатни бир кўзини қисиброқ ўқиб чиқди.

– Менга шахсан сизнинг номингиздан раҳбар чақирганини маълум қилишди, – деди Н. унинг ўзига савол назари билан қараётганига жавобан.

Энди табиийки, ёрдамчининг ўзи ажабланди. Бу идорада ҳали ҳеч ким ёрдамчининг номидан ходимни раҳбар хузурига чорламаганди. Мабодо чорлабдими, бирон асос бор. Ёрдамчи шошиб қолди. Агар Н.ни раҳбар чақирган бўлиб, унинг ўзи котибага рўйхатни чалкаштириб берган бўлса-чи? У шошиб ичкарига кириб кетди. Ёрдамчининг довдираганини кўрган ва боя норози бўлиб гапирган даҳлиздаги ҳамкасбининг бирдан попуғи пасайди. Н.га у худди қатл олдидан шафқат сўраётган маҳкумдай тикилиб турарди. Юзида аянч бир ифода зуҳр этган эди. Даҳлизда можаронинг давоми қандай тугашини кутиб турганлар бир унга, энди нима бўлади, шафқат қиладими, йўқми деган савол назари билан бир Н.га қарарди. Буни сезган ҳамкасби тинмай бурнини торта бошлади. Шу пайт қўлида бир тўда қоғоз кўтарган ёрдамчининг ўзи чиқиб қолди. У Н.ни кўриб, уф тортди-да, бош чайқаб қўйди.

– Биласизми, – деди у қўлидаги қоғозга кўз ташлаб оларкан, – бу ерда англашилмовчилик юз берибди. К.ни кимдир Н. деб ёзиб юборган. Оқибатда сизга янглиш хабар берилган. Албатта, бунинг тагига етиб, айбдорни сиздан узр сўрашга мажбур қиламиз.

Ҳамкасби енгил нафас олди. У воқеанинг айнан шундай якун топганидан хурсанд бўлганини яшириб ўтирмади ҳам.

– Мен шундай бўлишини олдиндан билардим, – деди у юзидаги терни артар экан Н.га ҳолинг шу экан-ку, менга ўқрайишинга ўлайми дегандек қараб.

– Аслини олганда, – деди ёрдамчи иложи борица ўзининг айбини енгиллатиб кўрсатиш учун, – Н. бўлди нима-ю, К. бўлди нима? Раҳбар барибир иш ҳақида гаплашади, табиийки, иш ҳақида барча ходимларнинг фикри бир хил.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – деди гарчи сўрамаса ҳам хижолатпазликдан тезроқ қутулиш учун бояги ҳамкасби. – Умуман, биз К. бўламизми, Ў. бўламизми ёки Т. бўламизми, фарқи йўқ, ҳаммамиз шу идоранинг ходимларимиз. Шунинг учун ким деб чақириш муҳим эмас. К. бу Н. дегани, Н. эса К. дегани. Биз ҳаммамиз бир одамимиз. Номнинг фарқи йўқ, – у гапини тасдиқлатиш учун ёрдамчига қаради. Ёрдамчи унга бош силкиб қўйди. У ўзига фикрдош топилганидан хурсанд эди. Лекин айнан охирги гап Н.ни тутатириб юборди. У шу пайтгача иложи борица хотиржам гаплашишга ҳаракат қиладиган эди. Чалкаштирган ўзлари. Демак, айбдор ҳам ўзлари. Нега энди бу айбларидан кўз юмиб, масалани бошқа ёққа буришаяпти. Товушини кўтариб, бир оз жаҳл ва ҳаяжон билан ҳамкасбига эътироз билдирдики, ҳамманинг назарида унинг норози оҳангга тўлиб-тошган товушидан деворлар ҳам зириллаб кетгандай бўлди.

– Балким сизга бунинг фарқи йўқдир. Лекин менга фарқи бор. Исм – бу одамга ўзини ифода этиш учун берилган. Менинг исмим – бу менинг ўзим, яъни бу мен. Шундай экан, мен ҳеч қачон мени К. Ў. ёки сиз айтгандай, Т. деб чақиришларини

истамайман. Мен Н.ман. Н. бўлиб қолишни истамайман. Менга ҳам Н. деб мурожаат қилишларини, айна шу Н. исми орқали мени танишларини талаб қиламан. Раҳбар ҳам мени К. деб эмас, айнан Н. деб чақиришини истамайман.

Бу гаплар йиғилганларга худди тинч шаҳарда тўсатдан кўтарилган тўзондек таъсир қилди. Сирасини айтганда, Н.нинг ҳар бир сўзида норозилик яққол сезилиб турарди. Атрофдагилар эътироз билдиришни ҳам, билдирмасликни ҳам билмай, доводиращанича, ёрдамчига қараб туришарди. Ёрдамчи нима дейишни билмай қизариб кетди. Унинг ҳолати иштонини ҳўл қилиб қўйиб, онасига билдирмай ўтирган болага ўхшарди. Кимсан, раҳбарнинг қабулхонасида бу хил норозиликларга йўл қўйиб бўлмасди. У бирдан ўзини тутиб олди. Томоқ қириб қўйди. Нақ жанжалга айланаётган мижрога чек қўйиш вазифаси экани эсига тушди.

– Ҳамма ўз ишига! – деб бақирди у. – Сизнинг эса, муҳтарам Н. раҳбарга бўлган ҳурматингизни у кишига, албатта, етказаман. Ўйлайманки, шу кунларда сизни учрашуга чақирамиз. Мен ваъда бериб айтаманки, раҳбар сизни қандайдир К.лар сифатида эмас, айнан Н. сифатида қабул қилади.

Ёрдамчининг гапи бу мунозарага нуқта қўйди. Ҳамма секин тарқала бошлади.

Бу воқеа жума куни содир бўлганди. Агар Н.нинг ҳаёти кейинчалик бошқа бир ўзанга тушиб кетмаганида, эҳтимол, у жума куни юз берган бу чалкашликни бутунлай унутиб юборган бўларди. У кейинчалик бу чалкашлик ҳақида кўп марта эсларди ва айнан ўша адашиб қилинган қўнғироқ менинг ҳаётимни бутунлай ўзгартириб юборди, менинг ҳаётим айнан ўша кундан сўнг бошқа оқимга қараб бурилиб кетди, табиийки, раҳбарнинг қабулига адашиб чақиришгани охир-оқибат ойдинлашгани каби бир куни ҳаммаси ўз ўрнига тушади, деб ўзини овутиб юрди.

* * *

Кейинги кун якшанба эди. Н. эрталаб ўнларда кўчага чиқди, бекатдаги дўқондан газета сотиб олди, уни буклаб чўнтагига солгач, автобусга ўтириб, қуйи қасабада яшайдиган таниш аёлниқига жўнади. Бугун у аёлниқига қатъий қарор билан бораётганди. Аёлни у билан боғлаб турадиган бирдан бир нарса, бу – ўттизга ҳам кирмаган жувоннинг ўзига қараганда бахтсиз эканини англагани эди – айнан шу шафқатга ўхшаган ҳис – аслида аёлга нисбатан ўзининг ҳаётда омадлироқ эканини билдириш истаги уни ўша тонгда аёл томон етаклади. Автобусда газета ўқийдиган одати йўқ эди. У газетага мук тушган йўловчиларга бирров кўз ташлади-ю, ўз ҳаёллари оғушига чўмди. Эртага уни саноксиз ишлар кутиб ётарди. Бу ёғи йил охирлашяпти, ҳисобот ёзишдан бўшамаса керак. Таниш аёл билан ҳам, эҳтимол, йилнинг охири кунигача кўришолмас. Йил охирида унинг уйда ишлайдиган одати бор эди; шу сабабли кўп касбдошлари удалай олмаган ёки номига тайёрланган ҳужжатларга қараганда уники асосли, аниқ, мантқиқли бўларди. Уни ишхонада ҳурмат қилишар, бошлиқлар энг нозик ҳужжатларни, ўз маърузаларини унга ишониб топширишар, ҳамиша раҳбарларнинг диққат эътиборида эди. Тартибли ва хушмуомалалиги уни бамаъни йигит сифатида танитган эди. Агар ишхонаси бино олдида турган бир чархпалак деб тасаввур қилинса, Н. шу чархпалакнинг бетиним айланиб туришини таъминлаб турувчи асосий мурватлардан бири эди. Иши унга ёқар, зеро, бундан бошқа ишни тасаввур ҳам қилолмасди. Кейинги йилларда у ўз ишини аъло даражада ўзлаштириб олганди. Раҳбарлар уни кексайиб қолган бўлим мудирининг ўрнига тайинлашмоқчи бўлаётганини ҳам сезиб юрарди. Лекин орқаворотдан амалга кўтарилмаётганига ўзининг сўққабошлиги сабаб бўлаётгани ҳақида ҳам гап-сўзлар юрганди. Идора ўта нуфузли бўлганидан фақат оилалиларгина раҳбар бўлишга ҳақли деган норасмий тартиб бор эди. Н. раҳбар ўзини чақирадиган кунлар яқинлигига шубҳа қилмасди. Н. эртага ўзини курсиси, столи ва бир олам иш ва табиийки, уни янги тавсиялар кутиб турганини ўйлар экан, хушвақт жилмайиб қўйди. Чарчоқ ҳамиша унда хушвақтлик, руҳий енгиллик пайдо қиларди.

У ҳозир автобусдан тушмай ҳаёл сурганча бутун шаҳарни айланиб чиққиси келди. Шаҳарда оддий қиш куни ҳукмрон эди. Кеча ёққан қор ҳамма ёқни оққа бўяган; қорга қопланганда шаҳар алланечук гўзал бўлиб кетишини энди сезаётгандай қиш

манзарасига қараб тўймасди. Бинолар олдида қор уюлиб ётарди – йўловчилар тийғониб кетмаслик учун йўлақларда эҳтиёт бўлиб юриб боришарди. Қиш шаҳарга фавқулудда осойишталик олиб кирган, дўконлар олдида навбатда турган одамлар ҳам бошқа фаслларга қараганда сокин ва юввош эдилар – уларнинг кўзларига қишнинг оғир кайфияти чўкиб қолганди. Маъюслик бутун шаҳарни худди қор мисоли қоплаб олгандай эди. Н. автобусдан тушиб, бекат қаршисидаги бинога қараб йўл оларкан, олдидан қариб, мункиллаб қолган чол ва кампир бир-бирига суяниб ўтиб кетди. Улар кўринишдан ё жуҳуд ё армани эди; юзлари шу даражада ҳорғин эдики, худди ҳаётдан буткул безиб бўлишгандай зўрға юриб боришарди. Афтидан, юриш ҳам уларнинг жонига теккан, юрган сайин умрнинг сўнгги қояси томон тобора яқинроқ бошлаб бораётган қадамларини бир дақиқа бўлса ҳам шу дунёда ушлаб қолмоқчидек базўр босардилар.

Агар чолу кампир унга нурсиз ва шилпиқ кўзларини қаҳр билан қадаб ўтишмаганда у бу нарсаларга эътибор ҳам бермасди. Уларнинг нигоҳларида ёш ва навқирон йигитга нисбатан ҳасад барқ уриб турар ва буни унчалик яширгилари ҳам келмай, унинг яқинига келгач:

– Яхши йигит, кексаларга йўл беринг, ўзингиз қор оралаб юрсангиз ҳам бўлаверади, – дейишдан ўзларини тия олмадилар.

Кексалик хўрлаб ташлаган одамлар ҳамиша асабий бўладилар. Кексалик ўзининг хўрлик занжирини ҳаммининг устида ҳам айлантиравермайди. У ҳамма нарсани чертиб-чертиб, ибрат қилиб, намуна сифатида танлайди; аммо ҳаммининг бошида бир хил тирикчилик парраги айланаверади. Биров бу паракка юзини тутуди, биров кўлини, биров кўзини, биров бошини, биров оёғини, биров кетини.

Ҳозиргина унинг олдидан чол-кампир ўтди. Қизиқ, ташвишдан холи ёки ҳеч курса, иши юришиб турган кишига бошқаларнинг заҳархандаси ҳамиша эриш туюлади. Чол-кампирнинг гапи-ю, хатти-ҳаракатлари унинг кўнглида ҳамдардлик пайдо қилди. У бино даҳлизига кирар экан, изига бурилиб, майда қадамларда секин юриб бораётган чол-кампирга яна бир бор қаради. Улар тез ўтиб кетадиган қиш куёшидек анча нари кетиб қолишганди. Бировнинг куёши ботган жойдан бошқанинг куёши чиқади. Гарчи одамзод юрган ҳар қандай йўлнинг охири йўқлик билан тугаса-да, барибир у яшаш касалига мубтало бўлаверади. Ҳаёт ўзи мубталалиқдан бошқа нарса эмас. Чол-у кампир ҳозир ҳасад ва гинага мубтало бўлишган, у эса мурувват ва шафқатга. Иши юришиб, ташвиш қарғалари дарахтига қўнмай қўйган одам ҳамиша мурувватли бўлгиси келади. Ҳаёт ҳамиша мурувват ва ҳасад курашидан иборат. Мурувват ҳасадга айланса, ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Ҳасад ҳам тириклик белгиси. Одамзод бир умр шундай яшайди, алдов унинг қувончига, ҳашамига, умрининг мазмунига айланади. Алдовга ўрганган кўнгил усиз яшай олмай қолади, у ўзини бахтли кўрсатиш учун бир умр алдайди, алданади, бир кун умр поёнига етганда изига қараса, алдов ва ёлғондан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Ёлғон бу дунёга кўнгил қувончи, шавқи, завқи қилиб жўнатилган. Ёлғон одамдан, одамзоддан кўра кучлироқ салтанат, одамзодни қириб ташлаш, йўқ қилиш мумкин, лекин ёлғонни йўқ қилолмайди, чунки у қалб ўйини, қалб ҳарами, қалб қароргоҳи... Н. ёш бўлишига қарамай ўзини ҳаёт ҳақида етарли тажрибага эга деб ҳисобларди. У иккинчи қаватга чиқиб, чармининг исқирти чиқиб кетган ва, афтидан, болаларнинг иши бўлса керак, бўр билан ҳар хил рақамлар, уятсиз сўзлар ёзиб ташланган эшикнинг кўнғироғини босди. Бу ёзувлар анча аввал пайдо бўлганига қарамай, уй бекаси уларни ўчириб ташламаганди. Балким унга шуниси ёқар? Нима бўлганда ҳам нимқоронғи даҳлизда бу эшик жуда шумшук кўринарди. Эҳтимол, бўялмаганига ҳам ўн йиллар бўлгандир? Ичкаридан шип-шип этган қадам саси келди; бир оз сур ва беҳаёроқ, сал бўлмаса чинқириққа ўхшаб кетадиган товушда, аёл киши “Ким?” деб сўради. У исмини айтди. Эшик шарақлаб очилди. У бу эшик ҳеч қачон қулфлаб қўйилганини кўрган эмасди. Эшик очилиши билан ичкаридан куйган пиёз ҳиди билан бирга қандайдир бадбўй даҳлизга югуриб чиқди ва остонада калта бўй, жингалаксоч, кўзлари кишига тик ва беҳаё боқадиган, юзидаги палапартиш бўёқларни демаса, анча истараси иссиқ, чеҳрасидан очиқкўнгиллиги кўриниб турган ўттизларга яқинлашган аёл елкаси очиқ

халатда пайдо бўлди.

– Ҳа, сенмисан, – деди аёл, жилмаймоқчи бўлди-ю, бироқ уддалай олмади. Юзида қандайдир жонсараклик, саросима бор эди.

– Ҳа, менман, – деди Н. зўраки хушмуомалалик билан. – Ҳаво, биз гаплашиб олишимиз керак.

– Нимани гаплашамиз, – деди Ҳаво ўзини гап нима ҳақда эканлигини билмаганга олиб. Сўнг бу найранги ўтмаслигини сезиб, дарров гап оҳангини ўзгартирди. – Ҳозир қиш пайти, шу гап зарилми, ўлиб-пўлиб қолмассиз, офтобли кунлар келар!

У Ҳавонинг ўзини ичкарига киритмасликка ҳаракат қилаётганини сезди. У ҳозир гаплашиб олиш зарурлигини билар ва кўп мулоҳаза, иккиланиш ҳамда ички қийноқлардан сўнг шу хулосага келганди. У барча нозиктаъб одамлар каби кўп иккиланар, ўзини азоб-уқубатли мулоҳазаларга фарқ қилар, тунлари фақат шу нарсалар ҳақида ўйлаб, уйғониб кетар, бироқ охир-оқибатда шундай ҳукмга келардики, худди ўн етти яшар ошиқ маҳбубасининг савдойисига айланганидек, у ҳам шу ҳукм савдойиси бўлиб қоларди. Ишхонада унинг шу ҳолати, феъли кўпчиликка тушунарсиз ва бетайин бўлиб туюлар, бироқ унинг ўзи баодоб бўлгани учун унчалик эътибор беришмасди.

– Балки ўлиб қоларман, – деди у Ҳаво гапирган оҳангда. – Балким ҳозир ҳам ўлгандирман. Сенинг олдинга арвоҳим келгандир? Шундай экан, мен сен билан гаплашиб олишим керак.

У товушини баланд кўтариб юборди, шекилли, ётоқдан (у ўнг томондаги хона ётоқ эканини биларди) майкачан, барваста йигитнинг боши кўринди.

– Ёрдам керак эмасми! – сўради у Ҳаводан кўзларини лўқ қилиб. Сўнг Н.ни бошдан оёқ кузатиб чиқди.

– Йўқ, – Ҳаво шартта изига бурилди-да, бориб ётоқ эшигини зичлаб ёпди. Нимадир эсига тушгандай яна очиб, барвастага нимадир деди ва қайта тортиб ёпди.

Ҳаво чап томондаги ҳам меҳмонхона, ҳам ошхона ҳисобланадиган хонага кириб кетди ва у ердан “Киравер” деб бақирди. Н. даҳлизга кириб пальтосини ечди ва уни, барвастаники бўлса керак, қора пўстин олдига илди.

Ошхона ўртасида бир стол, тўрт курси турар ва бу хона ҳам даҳлиз каби исқирт, бўёқлари кўчган, синган дераза ўрнига қоғоз ёпиштирилган, газ ёқиғ турар, шу сабабли хона дим ва иссиқ эди.

Н. бориб деворга тақаб кўйилган курсига ўтирди ва нима деярини билмай учи чўнтагидан чиқиб турган газетани олиб, кўз югуртира бошлади.

– Нима дейсан? – деди Ҳаво унинг қаршисига ўтирар экан. – Бу ерга газета ўқишга келдингми? – Ҳаво унинг кўлидан газетани тортиб олди. – Энди гапир. Қулоғим сенда.

У бирдан нима дейишини билмай қолди. Ҳозир айтадиган гаплари ҳақида шунчалик кўп ўйлагандики, бирон нарсани бунчалик узоқ ўйлаганини эслай олмасди. Ўйлаган пайти рисоладагидай туюлганди. Бироқ ҳозир айтадиган гапи ҳеч қайси рисолага сиғмас, эшитган киши ақли жойида эмас, деб ўйлаши мумкин эди. Аммо у шундай хулосага келиб қўйган, уни бу йўлдан ҳеч ким қайтара олмасди.

– Мен сенга уйланмоқчиман! – деди у. Бу гапни айтишга айтди-ю, назарида сўзларни айтаётиб портлаб кетгандай туюлди.

Ҳаво унга ажабланиб қараб турди-да, шарақлаб кулиб юборди.

– Менга-я, – деди кулгидан тўхтаб. Сўнг жилмайган кўйи, унга қўлларини чўзди. Лекин қўлларини ушламай тортиб олди.

– Яхшилаб ўйлаб кўрдингми?

– Кўп ўйладим. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

– Сен шундай ўйлайсан, мен-чи? Мен рози эмасман.

Ҳаво ҳозиргина ундан эшитган таклифи ғирт бемаъни бўлса-да, бироқ ўзига ёқиб тушганини зўрага яшириб турарди. Зеро, бу таклифни ҳеч қачон амалга ошириб бўлмаслигини билар, айнан ҳеч қачон амалга ошмайдиган таклиф билан Н. унинг олдида маликадан имдод кутаётган қаролдек туриши унга завқ бағишлар, шу сабабли, ушбу сонияларни чўзиш учун қувлик билан Н.нинг қитиғига тегадиган тарзда

тарс-тарс гапирди.

Н. Ҳавога қаради. Ҳаво кулиб турар, заррача ўзгариш юз бермаганди чехрасида. Гўё Ҳаво уни масхара қилаётгандай эди.

– Тўғри, хатти-ҳаракатим кўпларни ажаблантирса керак. Кўплар мени ғирт аҳмоққа чиқаришади. Бироқ мен шундай қилишга аҳд қилдим. Кимдир шундай қилиши керак эди. Ўша кимдир мен бўлмоқчиман, – у яна нимадир демоқчи эди, аммо бошқа гап тополмади ва оёғи синганидан деворга суяб қўйилган эски столнинг ўртасидаги ўйиққа қараб қолди.

Ҳаво ўрнидан туриб, унинг олдига келди ва бўйнига қўл ташлаб, эркалагандек шапатилаб қўйди.

– Менинг кимлигимни биласанми? Одамлар мен ҳақимда нима дейишлариничи? – деди ўзи жиддий тортган бўлса-да, кўзлари кулиб тураркан.

– Биладан, – деди у. – Эшигингда ёзиғлиқ турибди.

– Хўш, нима дейсан!..

– Фикримдан қайтаролмайсан, – деди у бир оз дадиллашиб, – аслида мен сени эмас, ўзимни қутқармоқчиман. Умримда бирон марта ҳам таваккал қилганим йўқ. Қандай талаб қилишса, шундай яшаганман. Энди эса таваккал қилмоқчиман.

– Мен беваман, сен эса ҳали бирон қизни ҳам ўпмаган бўлсанг керак, – деди Ҳаво. У, чамаси, унинг биронта қизни ўпиб турганини тасаввур қилди ва ўзини кулгидан тиёлмади.

Барибир эркак кишидан уйланиш ҳақидаги таклифни эшитиш аёлга мароқли, гарчанд бу уйланиш ғирт хом хаёл бўлса-да. Илгарилари худди бошқа эркаклар каби келиб кетадиган, бошқа эркаклардан ҳеч бир жиҳати билан фарқ қилмаган йигитнинг томдан тараша тушгандай таклифи уни бир оз ажаблантирар, таклифнинг самимийлигига ҳам ишонгиси келмай, йигитни масхара қилиш учун ўзини ерга уриб гапирарди.

– Бу мени қизиқтирмайди, – деди Н. қатъий оҳангда. – Бу ишни аллақачон қилишим керак эди, деб биладан.

– Меникига кўчиб келасанми, – деб сўради Ҳаво ошқора масхаралаб.

– Йўқ. Мен сени бу ҳаётдан бутунлай узиб олмоқчиман. Сенинг ҳар куни даҳлизда, қўшниларики юзида ва уйда ётган ўтмишинг билан қайта-қайта учрашишингни сира истамайман. – У ўзини босиб олган ва ўзи истамаса ҳам шу вақтгача бутун шуурини банд этган ўйлар тилига қуюлиб келарди. Ҳаво унга ҳайрон бўлиб боқиб турар, энди унинг кўзларидан масхара йўқолган, фақат бу баландпарвоз гапларни лоқайдгина эшитарди.

– Бир кеча уйғониб кетдим, – деди Н. столнинг синиқ оёғига тикилганча. – Чироқни ёқиб хонага кўз тикдим. Ҳамма нарса тартиб билан жойлашган, ҳамма нарса етарли эди. Умуман, бир одам бахтли яшаши мумкин бўлган ҳамма нарса бор эди. Бироқ шунда нимадир етишмаётганини англаб қолдим. Биласанми, нима? Мен қандайдир ўликка ўхшаб яшарканман. Ўлик каби кечамдан кунимнинг, бугунимдан эртанинг фарқи йўқ экан. Ўликларда шундай бўлади: менинг эса тирилгим келди ва олдинга мени тирилтир, азобларингни, уқубатларингни менга ҳам юқтир деб келдим. Ҳа, шундай, мени тирилтир, менинг ҳаётимга мазмун бағишла, изтироб бағишла! Қалбимни тита-тита сени топдим. Ҳа, мен сенга керак эдим. Менга фақат сенгина муҳтож эдинг. Олдин буни тан олмасдим. Мен ҳам танишганимдан бери ҳаммага ўхшаб ўшалардан деб ўйлардим. Энди билсам, сен шу зиндонга тушиб қолгансан. Сени зиндондан қутқариш учун кимдир қурбон бўлиши керак. Ўша қурбон – менман. Адашган, йўлини йўқотган сен эмас, мен эканлигимни сездим ва мени тирилтир, менга ҳаёт бағишла, деб олдинга келдим.

У бундай демоқчи эмасди, бироқ ҳаяжонининг зўридан бир неча кундан буён хаёлини банд этган ўйларни гапириб юборди.

Ҳаво унга ажабсиниб тикилди: нигоҳидан ҳеч нарсани англамагани шундай сезилиб турарди. Унинг кўп нарсани тез фаҳмлайвермайдиган пешонаси тиришиб, бу суну сумбатини келишган деб бўлмайдиган, бироқ таъби нозик кўринган йигитнинг

нима демоқчилигини англолмай ҳайрон эди. Ҳаво бирон нарса демай, столда ётган газетани олиб, кўзи тушган жойидан ўқий бошлади. У ҳам барча аёллар каби шу йўл билан вақтдан ютмоқчи ва нимадир ўйлаб топмоқчи эди. Бироқ, газетани ўқиган жойини йўқотиб қўйди-да, бир газетага, бир Н.га жонсарак тикилди. Ҳаво бундай сўзамолликка ўрганмаганди, аммо бу сўзамоллик ичида қандайдир ғалати, ғайритабиий хулоса бор эдики, у шу хулосанинг тагига етмоқчи эди. Ҳаво учинчи марта газетанинг ўша жойига кўз югуртирди ва секин ўрнидан туриб, Н.дан кўзини узмай тисарила бошлади ва эшикка етгач бақариб юборди.

Н. кўрқиб кетиб, унга қаради ва юзи оқариб кетган, қўлида газета ушлаганча қалтираб турган Ҳавони кўрди.

– Кет, – деб бақирди бирдан Ҳаво унинг қарашидан ўзини олиб қочар экан. – Кет. Мен сенга ҳеч нарса қилганим йўқ. Кет. Мен арвоҳлардан кўрқаман.

У ажабсиниб, ўрнидан турди ва Ҳавога яқинлашмоқчи бўлди.

– Кет, – деб чинқириб юборди Ҳаво ўзини даҳлизга олар экан ва қўлидаги газетани унга қараб отиб.

У юзига келиб теккан газетани илиб олди-ю, буклаб, Ҳавонинг изидан даҳлизга чиқмоқчи бўлди.

Бироқ, Ҳаво шундай чинқириб юбордики, у жойида таққа тўхтаб қолди. Ётоқ эшиги очилиб, барваста кўринди. Ҳаво барвастанинг орқасига ўтиб олиб, юзини бекиганча йиғлаб юборди.

– Кет, – у йиғларкан товушида таҳлика ва кўрқув зоҳир этганди. – Мен сени ҳеч қачон қарғаним йўқ. Кет. – Ҳавонинг йиғисини кўриб барваста олдинга ўтди.

– Чиқариб ташлашимни истамасангиз, ўзингиз кетинг.

Вазият жиддий тус олган, вазоҳатига қараганда, Ҳаво уни барвастага судратиб, чиқартириб ташлашдан ҳам қайтмасди.

Н. индамай пальтосини кийди. Барваста сакрашга тайёр шердек, унинг ҳар бир ҳаракатини ҳушёр кузатиб турди. Фақат эшик ёпилгачгина унинг таҳдидли чеҳраси ичкарида қолди. Н. зинадан тушар экан, Ҳавонинг бирдан титраб-қақшаб, кўрқиб кетишига мажбур қилган газетага кўз ташлади. Газетанинг букланган жойида “Навбатдаги худкушлик” сарлавҳаси тагида шундай хабар ёзилганди: “Кеча эрталаб Жанубий темир йўл вокзалида поезд остида қолган жасад топилди. Жасадга қараб кимлигини аниқлаб бўлмасди. Фақат мурданинг чўнтагидан чиққан ҳужжатгина унинг шахсини аниқлаштиради. Бу одам С. ташкилотининг катта ходими Н. бўлиб чиқди. Дастлабки тахминларга кўра Н. худкушлик қилган – кечаси ўзини поезд остига ташлаган”.

ДАФН

С. ташкилоти марказий кўчалардан биридаги ҳашаматли бинога жойлашган обрўли идоралардан эди. Бу ердагилар асли нима билан шуғулланишларини ва идора ишлаб чиқарган қарорлар ва кўрсатмаларнинг нима учун зарурлигини ўзлари ҳам унчалик тушунмас, бироқ идорадагилар тиним билишмас, хоналардан ишга доир баҳс-мунозаралар, қаватлар деразаларидан тинимсиз шақиллаётган ёзув машинкаларининг шовқини эшитилар, хизматчилар у қаватдан бу қаватга, у хонадан бу хонага югургилаб юришарди.

Н. бинога одатдагича саккизга қолмай кириб борди, тўғри иккинчи қаватга кўтарилиш учун зинага қараб юрди. Унинг хонаси иккинчи қаватда жойлашганди. Эшик оғаси ҳар доимгидай кўришиш учун унга қўл чўзди-ю, сўнг нимадир эсига тушиб, қўли чўзилган ҳолда бақрайганча қотиб қолди. Н. хонасига бурилаверишда – зинада ҳисобчи аёлга дуч келди ва бош ирғаб салом берди-да, унинг ўтиб кетишини кутиб, бир муддат тўхтади. Бироқ ҳисобчи аёл уни кўриб тўхтаган жойида қотиб қолган, кўзлари қинидан чиқиб кетгудай катта очилган, лаблари пирпирарди.

– Марҳамат, – деди Н. ҳамишагидек юмшоқ овозда, – ўтинг.

Ҳисобчи аёл унинг товушини эшитиб сесканиб тушди ва қўлидаги қоғозларни

асабий ғижимлаганча “Сиз... сиз... – деб ғудранди ва кейин, – ҳозир... ҳозир... раҳмат” деди ва шошиб юқори қаватдаги раҳбарнинг қабулхонасига қараб, югургилаб чиқиб кетди. Н. опанинг елкасига уриб кўришишга ва кайфиятини сўрашга ўрганган эди; унинг довдираб қолганини кўриб, ажабланиди ва опа чақириб қолармикин деган умидда хонасига қараб секин кета бошлади. Хонасига кирар экан, қаватдаги бир неча хонадан бош чиқариб ўзига қараб турган хизматчиларни кўрди. Ҳаммасининг юзида ҳисобчи опанинг юзидагига ўхшаш ҳадик акс этган эди. “Раҳбар яна мажлис қилмоқчи, чоғи”, деб ўйлади у. Раҳбар мажлис қиладиган куни ҳамиша пала-партишлик бошланар, ҳамма вақтида ишга келиб, қилинмаган ишларини тезроқ бажариб, раҳбарга кўрсатишга шошилар ва хизматчилар югургилаб қолишарди. Н. хонага кириб, курсига ўтирди-да, жума куни улгуролмаган ишларини тартибга келтириш учун қоғозларни тита бошлади. Хона тор бўлса ҳам шинамгина эди; тўрга диван, диванга ёнма-ён икки жавон қўйилган, хонадошининг столи эса кираверишда чап қўлда жойлашган эди. У ҳали зарур қоғозни топишга улгурмасдан остонада хонадоши кўринди ва уни кўриб, худди эшик оғасига ўхшаб серрайиб қолди. Сўнг даҳлизга кўз югуртириб секин орқага тисарилди ва салдан кейин даҳлизда шошиб ташланаётган қадам товушлари эшитилди.

Н. озроқ чақимчилик ва хушомадгўйлик қилиб юрадиган хонадошини ёқтирмасди – даҳлизда қадам товушлари тингач, у ишини давом эттирди. Бу қоғозлар идорада ҳар куни юзлаб нусхада тайёрланар ва раҳбарнинг имзоси қўйилгач, қайгадир юбориларди. Идора хизматчилари маълумотли ва бошқа муассасалар ҳасад қиладиган даражада саводли кишилар бўлиб, кўпчиликнинг ҳаваси келарди. Шу сабабли ҳам янги ғоялар, ташаббуслар дастлаб шу идорадан чиқар, ҳар хил мавзуга бағишланган йиғинлар ўтказилар, машваратларга келадиган машҳур олимлар, шоирлар, алломалар фикри узлуксиз ёзиб борилар, баъзида хориждан ҳам қайсидир мавзуга бағишланган йиғинларга олимлар таклиф қилинар, ўша мавзунини ҳар томонлама ва қизгин муҳокама қилишар, уларни тартибга солиш, тўплаш, таҳрир қилиш ва тавсия қилиш учун идора хизматчилари ойлаб бош қашигани вақт топишолмас, ҳисоботлар тайёрланар, қайтарилар, текширилар, қайта тавсия қилинар ва сўнг янги ишлар бошланар, баъзан идора фақат бир масала юзасидан ойлаб текширишлар олиб борарди. Идорада иш босқичма-босқич амалга оширилар, биринчи босқичдагилар тайёрлаб берар, иккинчиси таҳрир, учинчиси хулоса, тўртинчиси тавсия қилар, бешинчиси умумлаштирар, шундан кейингина раҳбарнинг столига борар, агар бирор ноаниқлик бўлса, яна ўша босқичлар орқали аввалгисига қайтариларди. Идорада тартиб жуда қаттиқ бўлиб, қуйи босқичдагилар учун юқори босқичдагилар кўрсатмаси ва буйруғи қатъий ҳисобланар ва унга сўзсиз амал қилинарди. Қуйи босқичдагилар кўпинча оддий хизматчи ёшлар ёки омади чопмаган кексалардан иборат эди. Бутун идора раҳбарнинг хоҳиш-иродаси билан бошқарилар, агар раҳбар қувноқ бўлса, ўша куни бутун идора хуш-хандон бўлар, агар раҳбарнинг авзойи бузуқ бўлса, бутун идора хўмрайиб, мотам кайфиятида юрар, юқори поғонадагиларнинг айримлари ростдан ҳам қора кийиниб олишгача борарди.

Раҳбар ўз қўл остидагилари билан деярли гаплашмас, барча буйруқларни бешинчи поғонадагилар орқали жўнатар ва назорат қилар, ҳамда шу поғона орқали ишга қабул қилинганини ёки бўшатилоганини билдирарди. Бешинчи поғонадагиларнинг қовоғидан қор ёғса, демак, идора осмони булутли эканини билиб олиш мумкин эди.

Н. мансаб жиҳатдан учинчи поғонага мансуб эди ва яқин орада уни тўртинчи поғонага ўтказиш мумкинлиги ҳақида гап-сўзлар бўлмоқда ва шахсан раҳбарнинг ўзи буйруққа аллақачон имзо чеккан, гап фақат тўртинчи поғонадаги кекса мудирнинг нафақага чиқишига қараб қолганди. Н. қоғозларни титиб ўтириб, бирдан нега Ҳаво билан бўлган воқеани кундалигига ёзмагани эсига тушди ва тортмадан яшил жилдли дафтарни олиб, олдига қўйди ва ҳамишагидек шошмасдан, бошидан ўтганини бир-бир кўз олдига келтириб, чиройли ва катта ҳарфларда ёза бошлади. Бироқ у бир варақ ёзмасдан эшикда уч кишининг боши кўринди: булар бешинчи поғонадаги ходимлар бўлиб, улар деярли бир хил тусда кийинишган, камзуллари раҳбарниқига мос мовий рангда эди. Уларнинг юзида ҳам фақат фавқуллодда ҳолатларда юз бе-

радиған таҳлика ва малол зухур этганди. Уччаласи ҳам хонага шошиб киришди ва Н.нинг қаршисида бир сафда тизилганча тек қотишди, сўнг бир-бирига кўз ташлашди. Эшиқдан яна бир неча киши қараб турар, афтидан, даҳлизга бутун идора йиғилган, у ердан шивир-шивир ва полнинг тинимсиз ғичирлаши эшитиларди.

– Ҳурматли Н. – деди ўртадагиси шерикларига яна бир бор кўз ташлаб олгач, – сиз кечаги газеталарни ўқидингизми?

– Ҳа, – деди Н. иложи борица юмшоқ ва бепарво оҳангда. – Қандайдир англашилмовчилик юз берибди.

– Бироқ у ерда, – деди ўнг тарафдаги ходим, – сизнинг поезд тагида қолганингиз ҳақида ёзилган.

Н. унинг қалин қошлари пирпираб кетганини кўрди. Н. ўз хизмат даврида бу ходимлар билан бирон марта ҳам юзма-юз гаплашмаган эди.

– Ҳозир газетага телефон қилмоқчиман. Улар кимнидир мен билан адаштиришибди. Мен агар поезд тагида қолганимда бу ерда ўтирмаган бўлардим. – Н. шундай дея олдидаги дафтарни ёпди. Бироқ бирдан юрагига нохуш бир ҳис ўрмалаб кирди: у ўзига қарши нимадир тайёрланаётганини сезиб қолди.

– Биз ҳам шунга ҳайронмиз, – деди ўртадагиси. – Кўмиш маросимига идора анча чиқим қилди. Ҳозир гулдаста ҳам олиб келишди. Сизни сўнгги йўлга кузатиш учун бутун идора ходимлари бир неча дақиқадан сўнг қабристонга бориши керак. Автобус ва зарур бўлган барча нарсалар ҳозирланган. Вазирликка бу ҳақда хабар қилинган. Кўриб турибсизки, иш жиддий тус олган.

Н. даҳлиздаги одамларнинг шовур-шувури босилиб, бир неча сония жимлик чўкканини сезди. Учта ходим ҳам жуда ноқулай вазиятда қолган, устига-устак даҳлиздаги одамларнинг қабристонга боришга астойдил тайёргарлик кўришгани юзларидан шундай кўриниб турарди. Н.нинг ўзи ҳам шунча одамни қабристонга боришдан маҳрум қилиши мумкинлигини ўйлаб хижолат тортиди.

– Нима бўлганда ҳам ҳурматли Т. – деди у хижолат бўлганини яширмай. – Бу тadbирни тўхтатиш зарур. Жуда хунук иш бўлибди. Кеча ҳам мени биттаси ўлган деб ўйлаб уйдан ҳайдаб чиқарди.

– Бу бизнинг кўлимиздан келмайди, – деди ўртадагиси, – сизни кўмиш министрлик билан келишилган. Эҳтимол, министрнинг ўзи ҳам қатнашар. Ахир уларга қандай қилиб янглишибмиз, деб айта оламиз. Йўқ, бу сира мумкин эмас.

Ёнидаги икки шериги ҳам бир овоздан “мумкин эмас”, деб тасдиқлади.

Даҳлиздагилар ҳам бош чайқашга киришди: бири чапга, бири ўнга бош чайқаб, бунинг иложи йўқлигини тасдиқлашарди.

Н. ишнинг бу даражада жиддий тус олишини кутмаган эди. Агар министрнинг ўзи ҳам келмоқчи экан, бунга раҳбар бош қўшган ва ҳаммаси ҳал бўлган. Бироқ у бирдан қўрқиб кетди: булар қабристонга кимни кўмишга боради, ахир у тирик-ку! Идорада бошқа ҳеч ким ўлмаганди. У ходимлардан шундай деб сўради.

– Албатта сизни... – бир оз тутилиб жавоб берди Т. Аммо айтган гапидан ўзи уялди, шекилли, – ҳаммаси сизнинг номингиз билан бажарилаяпти, – деди изидан юмшоқроқ қилиб.

– Мени кўмиш мумкин эмас, – деди нохуш бир ҳодисадан кўнгли ғашланиб, – мен ахир тирикман. – Бироқ гапи шундай қатъиятсиз чиқди-ки, у бирдан хижолат тортиб тўхтаб қолди.

– Айтишга осон, – деди Т. унинг довдираганини сезиб.

– Айтишга осон! – деб такрорлади ҳамроҳлари ҳам. Улар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.

– Сизнинг барча ҳужжатларингиз кечаёқ марҳумлар қаторига қўшиб қўйилган. Биз уччаламиз кеча эрталабдан буён тинганимиз йўқ. Бугун соат ўнга тайёр бўлсин деган буйруқ бўлди. Биз буйруқни шошилишч бажаришга мажбурмиз.

– Ахир ҳеч курса ўликни кўриб, мен эмаслигимни сезгандирсизлар? – Н. уларни бир оз ҳовуридан туширмоқчи бўлди.

– Бўлмасам-чи, – такрорлади чап ва ўнг тарафдаги ходимлар. – Бу масалада ҳеч

кимга ишонилмади. Шахсан ўзимиз ўликхонага бордик. Юз, қўл, оёқдан ҳеч нарсани билиб бўлмади, бироқ бўйи, танасининг ранги ва ҳужжат бизда шубҳа қолдирмади. Шундан кейин биз барча ҳужжатларингизни расмийлаштириб қўйдик.

– Ҳатто ўрнингизга одам ҳам олинди! – деб юборди биттаси.

– Ўрнимга одам олдиларингиз?! – Н. энди курсидан туриб, уларга яқин келди. Ходимлар ҳар эҳтимолга қарши орқага чекинди.

– Ўзингиз биласиз, – деди Т. унинг яқинлашиб келаётганини кўриб, бир оз юмшоқ оҳангда, – идорада бирон соат ҳам иш тўхтамаслиги керак. Иш масаласи кеча ҳал бўлган. Ҳужжатларингизни елимлаётиб, ахир эртага ўрнингизда ҳеч ким ишламайди-ку, деган фикр ўтди хаёлимдан ва тезда чора излашга тушдик. Кечга яқин шундай йигит топилди ва раҳбар буйруққа имзо қўйди.

Н. эшикка қараб, у ерда энди ўнлаб киши бошини тиқиб турганини ва яна орқада кимлардир бошини суқишга ҳаракат қилиб, шовқин қилишаётганини кўрди. Эшикдан мўралаб турганлар ичида ҳамхонаси ҳам бор эди; у ёнидаги шеригининг қулоғига Н.ни кўрсатиб нимадир деб шивирларди.

– Ҳурматли Т. – деди Н. товушини кўтариб, – биламан, сизларни анча овора қилдим. Аммо бу ерда менинг заррача айбим йўқ. Бу хабар мен учун ҳам кутилмаган бўлди. Ҳужжат масаласига келсак, мен сизга бир ой олдин ҳужжатларимни ҳаммомда ҳамёним билан қўшиб ўмариб кетишганини айтган эдим. Шундан бери керакли жойларга бир неча марта мурожаат қилишимга қарамай, ҳужжат қўлимга теккани йўқ. Шу сабабли бу ерда жуда катта англашилмовчилик юз бераяпти. Сиздан илтимос, маросимни тўхтатсангиз ва идорага менинг тирик эканлигимни маълум қилсангиз. Йўқса, мен раҳбарга мурожаат қилишга мажбур бўламан.

Унинг товушидаги қатъият даҳлиздагилар ва ичкаридагиларга таъсир қилди чоғи, бирдан сукунат чўқди. Ҳатто остонада турганлар ҳам шивир-шивирини тўхтатди. Уч ходим бир-бирига қараб олди, уларнинг юзларида довдираш аломатлари пайдо бўлди. Бироқ Т. шу заҳоти ўзини тутиб олди ва Н.га қараганда ҳам қатъиятлороқ қилиб жавоб берди.

– Биринчидан, – деди у, – пўписангиз беҳуда. Бизни олдингизга шахсан раҳбарнинг ўзи жўнатди. У кишига хонада қандайдир бегона одам ўтиргани маълум қилинган. Сизнинг гапларингиз уни ажаблантирмайди.

– Асло ажаблантирмайди, – деди иккала шериги ҳам. – Шунинг учун ҳам у раҳбар!

– Бироқ бир йўли бор, менимча, – деди Т. унга хайрихоҳлик билан. – Агар одамлар қабристонга боришдан бош тортишса ва буни раҳбар тасдиқласа, бу масалани ўйлаб кўриш мумкин. Бироқ шунда ҳам бирон натижа чиқишига ишонмайман. Шундай бўлса-да, одамлардан сўраб кўриш керак. – У шундай дея эшикда жой талашаётганларга мурожаат қилди:

– Хўш, бугун маросимни қолдирамизми?

Даҳлизда бирдан ғала-ғовур кўтарилди. Орқада, юзи кўринмаётган бир киши “Йўқ, бўлмайди, одам ўлади-ю, қабристонга бормас эканмизми?” деди. Шундан сўнг бошқалар унга жўр бўлишди: “Атайлаб кийиниб келганмиз, қолдириш мумкин эмас”, “Бизни ўйинчоқ қилишмасин, борамиз дедикми, борамиз”, “Қўмиладиган кишини тезроқ кўмиш керак, ўлик қараб турмайди”, “Биз ўз ходимларимизга ҳурматимиз қандайлигини бошқаларга кўрсатиб қўйишимиз керак”.

Т. Н.га қараб елка қисди.

– Кўриб турибсиз, бунинг сира иложи йўқ. Сизни булар аллақачон ўлганга чиқаришган. Ундан кейин биз нимага асосланиб сизнинг ҳақиқатдан ҳам Н. эканлигингизга ишонамиз. Сизда ҳеч қандай ҳужжат йўқ, шундай эмасми?

– Бу англашилмовчиликнинг тагига етгунча сиз кутиб туришингиз керак. Мен шу бугун ҳаммасини ойдинлаштираман, – деди Н. Т.ни яна бир бор мурожаатга чақириб.

– Бу мумкин эмас. – деди Т. – роппа роса ўттиз дақиқадан сўнг автобуслар жўнайди. Биз ҳали ўликхонага боришимиз керак. Сизга эса одамгарчилик юзасидан – Т. “одамгарчилик” деган сўзни алоҳида таъкидлади, – маросим тугагунча хонада ўтириб туришингизга рухсат берамиз. Раҳбар ҳам шундай деди. Орамиздан яқин дўстимиз кетди, шундай кунда бировнинг кўнглини чўқтирмайлик, майли хонада ўтиргиси келган экан, ўтириб тура қолсин деди. Биз ҳам шундай деб ўйлаймиз.

Вақтимиз зиқ, шу сабабли сизни холи қолдиришга мажбурмиз.

Т. шундай деб, изига бурилди. Ҳамроҳлари ҳам пилдираб эргашишди. Бир пас-да даҳлиз бўшаб қолди. Хизматчилар хона-хоналарига кириб, маросимга тайёргарлик кўра бошлашди. Ҳар-ҳар дамда уларнинг бир-бири билан маросимда қандай галстук ёки қайси рангдаги костюм кийиш расм бўлгани ҳақида баҳслари кулоққа чалинарди. Очиқ эшиқдан қандайдир қоғозлар кўтариб олган ўта жиддий аёллар ўтиб қоларди. Н. хонада узоқ ўтирди. У маросимни энди тўхтатиб бўлмаслигини ўзи ҳам сезган, идорадаги руҳ унга ҳам ўтган, кўп йиллик кўникмаси билан маросимни беками-кўст ўтказиш ташвиши чулғаган эди; у ҳам ўзи сезмаган ҳолда тагин маросимда бирон камчилик бўлиб, идорамиз шаънига доғ тушмасин деган бир хавотирга тушган, у ёқ-буёққа шошиб ўтаётган хизматчиларни кўрганда ўзининг ҳам улар билан қўшилиб нимадир қилгиси келиб қоларди. У маросимни ўтказиш учун каттагина харажат қилишганини, ташкилий иш қаттиққўллик билан бошқарилаётганини сезиб турарди: шу сабабли бирданига раҳбарга меҳри товлаб кетди ва ўзининг идорада шундай обрўси борлигидан ичида ғурурланиб қўйди. У бу ерга ишга келганидан буён идорага бутун умри синган хизматчиларни ҳам бундай алоҳида ҳурмат билан кўмишганини эслолмасди. Ҳатто министрнинг ҳам қатнашиши Н.га маросимнинг аҳамияти бекиёс эканлигини кўрсатарди. Н. ўзига қилинаётган бундай иззат-ҳурматдан ғурурланиб қўйди ва худди бешинчи поғона ходимларидек хона бўйлаб, салобатли қадам ташлаб юра бошлади.

Эшиқдан узун бўйли, эски пальто кийган, ёшига нисбатан жуда жиддий кўринадиган йигит кириб келди ва Н. билан куюк кўришгач, пальтосини эҳтиёткорлик билан илгичга осди. Кейин тўғри унинг курсисига бориб ўтирди-да, Н.га бошдан оёқ разм солиб йўғон товушда:

– Бирга ишларканмиз-да, – деди.

Н. йигитни танимаган бўлса-да, бош ирғади.

– Сизларда маросимми? – сўради йигит яна худди Н.ни кўзлари билан эгиб олмоқчидек ўткир нигоҳини қадаб.

– Ҳа, – деди Н. – жиддий тайёрланишяпти.

– Мени унинг ўрнига ишга олишди, – йигит “жойи жаннатда бўлсин” дегандай юзига фотиҳа тортди. – Кейинги пайтда ўлим кўп бўлаяпти, – қўшиб қўйди изидан. Н. ҳали Т. айтган, ўзининг ўрнига ишга олинган янги ходим шу йигит эканлигини тушунди. Идорадаги ходимларнинг қон-қонига сингиб кетган тартиб-интизомга кўра, йигитнинг гапларини сира ажабланмай қабул қилди. Аммо кейин англашилмовчилик бўлмаслиги учун йигитга ўзини танитишни маъқул кўрди.

– Улар мени кўмиб келишмоқчи?

Янги ходим қошларини пирпиратиб Н.га чўчиброқ тикилди.

– Газетада англашилмовчилик билан менинг номимни ёзиб юборишибди. Энди булар кўмиб келишмоқчи, – қўшиб қўйди Н. янги ходим навбатдаги саволни бермаслиги учун.

– Қизиқ, – деди йигит. – Демак сизнинг ўрнингизга келибман-да.

– Ҳа. Аммо бу ерда сизнинг айбингиз йўқ.

– Маросимни тўхтатсангиз бўлмайдими? – деди йигит бирдан чўнтак ковлаётиб қўлга тушган ўғридек хижолатомуз.

– Нималар деяпсиз? – чин юракдан эътироз билдирди Н. – Ахир қанча тайёргарлик кўришди. Ҳатто министрни ҳам хабардор қилишган. Шундай маросимни тўхтатиб бўларканми?

Янги ходим ҳам вазиятнинг ниҳоятда жиддийлигини тушунди, чоғи, Н.га бошқа савол бермади.

Даҳлизда бирдан талотўп бошланди. Ходимлар шошилиб хоналарини қулфлашга киришдилар. Кимдир “Автобус келди” деб бақирди. Н. ҳам беихтиёр ходимлар сафига қўшилиб, пастга туша бошлади. Энди унга ҳеч ким эътибор бермас, ҳар ким ўз иши билан овора, яхшироқ жой олиш учун автобусга шошилишарди. Н. автобусга чиққанда у лиқ тўлган, жойлар банд эди. У орқа тарафга ўтиб кетмоқчи бўлди; орқа тарафда тик туриб бўлса-да, тикилиб-суқилиб кетса бўладиган жой бор

эди. Бироқ бирдан кимдир қўлидан тортди; Н. қайрилиб қараб, хонадошини кўрди.

– Ўтиринг, – деди хонадоши ўзига ярашмаган такаллуф билан. – Марҳумни ахир тик олиб кетиб бўлмайди.

Бу гапдан сўнг автобустагилар бирдан эсларига тушгандай унга мулозамат қила бошлашди: “Албатта”, “Ўтиринг”, “Сизни қанчалик севишимизни билишингиз керак”, “Сизни жуда ҳурмат қиламиз”... Н. бу гапларга эътибор қилмай хонадошига бош ирғаб, ўриндиққа чўқди ва автобус ойнасида бирма-бир орқада қолаётган биноларга қараб, “Наҳотки, ўзимнинг дафн маросимимда ўзим иштирок этсам?!” деб ўйлади.

Қабристонда одам ғужғон эди. Дарвоза олдида йигирмага яқин енгил машина турар, афтидан, министр ростдан ҳам келган, қоп-қора узун енгил машина олдида иккита миршаб машинаси ҳам бор эди. Н. бундай машиналарни олдин фақат кўчаларда кўрарди. У одамларга қўшилиб ичкарига йўл олди. Тобутни аллақачон олиб келишган, мурдани лаҳадга қўйиб ҳам бўлишганди, чоғи. Энди фақат дафн этиш қолганди. Қабр бошидан министр, раҳбар ва идоранинг масъул ходимлари жой олган, ҳаммасининг қўлида қоғоз ва ҳаммаси нутқ сўзлашга ҳозирланиб туришарди. Автобустдан тушганлар ҳам қабр бошига йиғилгач, министр олдинга чиқди ва томоқ қириб олгач, қўлидаги қоғозга қараб, овозига бир оз расмий тус бериб, гапира бошлади.

– Биз ёш ва навқирон, ҳаммамиз учун қадрли бўлиб қолган дўстимиздан айрилдик. Бу кун ҳаммамизнинг кўнглимизда абадий сақланиб қолади. Н. ғоят хушмуомала, одобли, ғайратли ва келажаги порлоқ йигит эди. Унинг бирон киши билан гап талашганини ёки қўполлик қилганини ҳеч ким эслай олмайди. У фавқулудда маданиятли йигит эди. Унинг худкушлик қилганига шахсан мен ишонмайман ва изқуварларимиздан бу жиноятнинг тагига етишларини талаб қиламан. Бизнинг ходимларни ҳеч ким хўрлашга ҳақи йўқ. Бу жиноятни бутун идорага, бутун министрликка нисбатан қилинган жиноят деб баҳолайман. Бизда ҳар бир ходим иззат ва эътиборда. Биз сени нақадар эъзозлар эдик, ҳурматли Н. Келинглар, бугун у билан видолашар эканмиз, уни қанчалик севганимизни, ҳурмат қилганимизни намоиш қилайлик. Ходимимизнинг қабри хор бўлмаслиги учун министрлик қабр устига мрамрдан ишланган тош ўрнатишга қарор қилди. Сизлар ҳам ҳамкасбларингизнинг қабрини мунтазам зиёрат қилишга, яхши-ёмон кунларда эслаб туришга сўз беринглар. Қабрда тинч ёт, қадрдон дўстим. Сен улгуролмаган ишларни биз давом эттирамиз ва номингни ҳеч қачон унутмаймиз!

Сўз тугаши билан уни қўлловчи қарсақлар бошланди. Баъзилар росткамига йиғлаб ҳам олди. Ходимлар бир-бирига қараб, бош ирғашар ва министрнинг гапларини маъқуллаб шивирлашарди.

– Бағоят таъсирли, – деди Н.нинг ёнида турган ўриндоши пиқиллаб йиғлаб. – Мен шундай яхши инсоннинг ўрнига келганимдан фахрланаман.

Унинг гапи бир оз баландпарвозроқ чиққан бўлса-да, бироқ министрнинг нутқидан кейинги айти таассурот бўлгани учун Н.га эриш туюлмади, аксинча, ўзининг ҳам кўнгли анча вайрон бўлиб, унинг қўлини қаттиқ қисиб қўйди.

– Ҳеч қачон унутмайман, – деди яна ўриндош ўпкасини босолмай пиқилларкан, Н.нинг елкасига бошини қўйиб баралла хўнграб юборди.

Раҳбар ҳам министрга тақлид қилиб, худди у каби нутқ сўзлади. “Н.ни, – деди у оппоқ рўмолчаси билан кўзёшларини артар экан (қабр бошига йиғилганлар ҳам кўзёшларини артиб олишди), – мен бағоят севар эдим ва унинг келажаги порлоқлигига ишонардим. Мана шу қўлларим билан унга бир неча марта мақтов ёрлиқлари топширганман; энди менга унинг қабри устида нутқ сўзлаш ғоят оғирлик қилапти”. Н. раҳбар ўзига ҳеч қачон мақтов ёрлиғи топширмаган бўлса ҳам ичида шундай бўлганига шубҳа қилмади. Бир ходим унга бирров кўз ташлади-да, кўзларини пирпиратиб, яна раҳбарга тикилди. Унинг Н.га ҳасади келаётгани билиниб турарди. У Н.га дам-бадам ўғринча кўз ташлар, гоҳида бир муддат тикилиб ҳам қоларди.

– Керак бўлса, – деди у ниҳоят гапиришга журъат топиб, худди Н.ни узиб олмоқчидек аламли товuşда. – Менинг отамни ҳам худди шундай ҳурмат билан кўмишган.

– Сизнинг отангизни, бу кишининг эса ўзини кўмишяпти, – деди Т. ходимга

шунга ҳам фаросатинг етмадими дегандек елкаси оша қараркан. Т. ўзининг икки-та ҳамроҳи билан Н.нинг орқасида турар, афтидан, унинг бирон можаро бошлаб қолишидан хавотирда эди. Улар ўзларини сўзга чиққанларнинг гапларини диққат билан эшитаётгандай тутишса-да, икки кўзлари ҳам Н.га қадалган, унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришарди. Сўзга энди Н. мутлақо танимайдиган, умрида кўрмаган одамлар чиқмоқда, уларнинг ҳаммаси ҳам бир оз кўзёш қилишиб, “дўстим”, “қадрдоним”, “фалон жойда шундай деган эдинг, эсингдами”, деб хитоб қилишар ва марҳум ўзларининг бениҳоя яқин кишилари бўлганини, бу фожиа юракларини пора-пора қилганини қайта-қайта таъкидлашарди.

Сўзга чиққанлар шундай самимий гапиришардики, охир-оқибатда Н. улар билан таниш, ёру дўст эканлигига, қаердадир улар билан ўтириб, қадрдонлардек ўпишиб ажралганларига, ҳаётнинг қайсидир сўқмоғини бир-бирларига суянчиқ бўлиб кезиб чиққанларига ишона бошлади. У олдини тўсиб қўйган кишини айланиб, олдинга чиқиш учун қабр томон қадам босгандики, икки қўлтиғидан икки киши маҳкам қисиб ушлади, сўнг даст кўтарганча орқага судраб жўнашди. Нима гаплигини англагунча бўлмади уни қабристон дарвозасидан чиқариб қўйишди ва дарвозани тўсиб олишди. У қўлтиғидан олганлардан биттаси Т. эканлигини кўриб, ажаблангандек елкаси оша ўгирилиб қаради.

– Мен маросимни охиригача кўрмоқчи эдим. Ахир бунга ҳақим бор-ку! – деди мурасали товушда. – Бунинг ёмон жойи йўқ.

– Бу гапларнинг энди сизга аҳамияти йўқ, – деди Т. унинг йўлини тўсаркан, – раҳбар сизни қабристондан чиқариб юборишни буюрди.

– Тушуниб турибман. У киши маросимни бузиб қўяди, деб мендан хавотир ола-яптилар. Бироқ унақа бўлмайди. Маросим менга жуда ёқиб қолди, уни қандай бузишим мумкин?

Т. ҳамроҳларига кўз ташлаб олди.

– Бўлиши мумкин, – деди у. – Бироқ биз буйруқни бажармасак, гап тегади. Сизнинг бу ерда бўлишингиз раҳбарнинг шаънига тегиб кетиши мумкин.

Н. кетишдан бошқа иложи йўқлигини англади. Бир-икки қадам ташлаб, яна Т.га мурожаат қилди.

– Эртага ишга чиқсам бўладими?

– Қанақа ишга? – ажабланди Т. – Ахир сизни кўмиб бўлишди-ку!

Н. шундагина ҳаётида бошқача, шу вақтгача яшаганидан кўра ўзгачароқ давр бошланганини сезди ва юраги шувиллаб кетди.

У қабристондан чиқиб, кўприк томон буриларкан, йўлда қабристон олдига йиғилган машиналарни кузатиб турган йўловчилардан бири ундан “Бу ерда нима бўлаяпти? Нега мунча машина кўп”, деб сўради.

– Биттасини кўмишаяпти, – деди Н. жаҳл аралаш.

– Тоза беҳосият экан-да, шундай совуқдаям ўладими одам деган, – деди йўловчи машина ва миршабларга қўли билан имо қилиб.

Н. индамади, бош ирғаб қўйди. Сўнг қор кечиб нарига – анҳор бўйидаги сўқмоққа қараб йўл олди.

ЭРТАСИ

Н. кечаси анчагача ухлаёлмай ётди. Кейинги икки кун ичида бошидан ўтказганларининг тагига етишга уринар, бироқ ўйлашга қўрқарди. У ҳамон англашилмовчилик деб ўйлаётган бўлса-да, ишдан кетгани энди аниқлигини ҳис қилар, юраги ғашланар, аммо ҳаммаси ўтиб кетади деган бир умид уни овутиб турарди. У кўникмасига кўра уйқу олдидан эрталаб ўз вақтида туриш зарурлигини ўйлади, бироқ, бирдан эртасига ишга бормаслиги ёдига тушди. Ўзини бу рўёдан олиб қочишни истар, бироқ бўлаётган ҳодисалар олдидан ўзининг ожизлигини сезиб, балки энди ҳаммаси беҳудадир деган тушкунлик бошланарди руҳиятида. У қачон ухлаб қолганини билмайди. Эрталаб уйғонганда тонг оқариб кетганди, у ювинди ва соқолларини қиртишлаб олди. Сўнг нонушта қилди, иштаҳаси йўқ эди. Аччиқ қилиб

қаҳва ичди. Ўзига оро бериб кийинди, галстугини тақди. Кундалик одати бўйича занжири ялтироқ сумкасини олди-ю, бугун ўзини ҳеч қандай иш кутмаётгани эсига тушиб, бир зум серрайиб қолди. Кўп йиллардан бери у биринчи марта бегим кунлари ишсиз қолган эди. Ўзини бир оз чалғитиш учун яна қаҳва қуйиб ичди. Борадиган жойи йўқ эди. Кимга бориб мурожаат қилишни билмас, англашилмовчилик кимдан, қаердан бошлангани унга қоронғи эди. Умуман, у ҳеч нарсани тушунмаётгандай эди. Бироқ тартиб-қоидадан четга чиққиси келмасди. У кундалик ҳаётининг маромини бузиб ўрганмаганди. Кийимлари билан тўшакка чўзилди. Хонадан бўёқ ҳиди келарди – у хонасини яқиндагина бўятган, ҳали баъзи жойлари қуриб улгурмаганди. Шу ётишда узоқ ётди. Эшик қўнғироғи жиринглаганда бирдан чўчиб тушди; уни ҳеч ким барвақт йўқлаб келмасди. Ўрнидан зўрға туриб, эшикни очди. Ташқарида Т. ва иш-хонанинг яна бир вакили турарди. Т. уни кўриб, ҳамишагидек тавозе қилди ва шляпасини қўлига олди. Шериғи беўхшов ёмғирпўш кийиб олган, бир қўлини чўнтагига тикиб турар, бошқа қўлида қоғоз қути бор эди.

– Биз сизга ҳамдардмиз, – деди Т. ўзини қайғураётгандай кўрсатиб. – Раҳбар ҳам сизга ҳамдард эканлигини билдириб қўйишни тайинлади.

– Раҳмат. У кишидан миннатдорман, – Н. ҳам ўз навбатида хуштакаллуф қилди.

– Бу ерда ҳужжатларингиз... – деди Т. қоғоз қутини ҳамроҳидан олиб, Н.га узатар экан. – Раҳбар вазият шуни талаб қилишини айтиб қўйишни тайинлади. Ҳужжатларингизнинг ҳаммасига “ўлди” деб муҳр босилган.

– Айтинг-чи, мен бу масалада қаерга мурожаат қилсам бўлади, – деб сўради Н. унинг гапидан бир оз мулоимлашиб.

– Бу ҳақда бизга маълумот айтиш буюрилмаган, – шоша-пиша деди Т.нинг ҳамроҳи. У Н.нинг саволидан қўрқиб кетганга ўхшар, эшикка яқинлашмай Т.нинг орқасида кўзини лўқ қилиб турарди.

– Сиз, афтидан, мендан чўчиётганга ўхшайсиз, – деди Н. вакилнинг олазарак бўлиб туришидан ўзини айбдор ҳис қилиб. – Лекин мен ҳаммасини тартиб-қоидага мос қиламан. Сизларнинг юзларингизни ҳеч қачон шувут қилмасликка сўз бераман.

Вакил Т.га бир қараб олди. У Н.нинг гапидан яна ҳам безовталаниб қолганди.

– Уни зўрға ўзим билан олиб келдим, – деди Т. ҳамроҳининг пачоқ бўлиб қолган шляпасига қараб. – У ўлган одамлардан жуда қўрқар экан. Ҳатто отаси ўлганда ўлик ётган хонага кирмаганман дейди. Ёшлигида кимдир уни арвоҳ билан роса қўрқитган, шекилли.

– Сиз қўрқмасангиз ҳам бўларди, – деди Н. вакилга чин дилдан ачиниб. – Мен ўлган эмасман, сизга ўхшаган тирикман, фақат англашилмовчилик бўлиб, мени ўлганга чиқаришди, холос.

– Ўлмаган эмиш, – деб ўзича ғўлдиради вакил. – У кишини аллақачон кўмиб келишди-ю, ҳали ҳам ўлмаганман деб ўтирибди.

Вакил унинг ўлганлигига сира шубҳа қилмаётган эди. Унинг қўрқувдан тақиллаб кетаётган жағига қараб Н. хохолаб кулиб юборди. Бунча калтабин экан бу одам, ўлган бўлганимда эшик очиб, уларни кутиб олган бўлармидим, деб ўйлади.

– Сиз бизни масхара қилманг, – деди Т. бирдан жиддийлашиб.

– Сизни масхара қилаётганим йўқ, – деди Н. уларни чўчитиб юбормаслик учун. – Менинг ўлмаганимни ҳамма билади-ку. Бу барчага маълум нарса.

– Маълум эмас, – деди Т. кўзларини пирпиратиб. У ҳам асабийлаша бошлаганди. – Сизни ҳамма аллақачон ўлганга чиқариб бўлди ва сиз ростдан ҳам ўлган одам-сиз. Агар ўлмаган бўлганингизда ҳужжатларингизга “ўлган” деган муҳр босилмасди.

– Ҳурматли Т. – Н. иложи борица бу икки собиқ касбдошининг ҳурматини жойига қўйиб гапиришга тиришди. – Менинг ўлмаганимни, бу ерда жуда кўпол хатога йўл қўйилганини ўзингиз яхши биласиз. Бироқ негадир ўзингизни ҳеч нарса билмаганга олаяпсиз.

Т. бир оз типирчилаб қолди. Унинг аччиғи чиққани кўриниб турар, бурнининг учи терлаб кетган, қовоғи пир-пир учарди.

– Мен ҳеч нарса билмайман, – деди Т. жаҳл билан. – Биз кичик одаммиз. Ўлган деб буйруқ беришса ўлганга чиқарамиз. Асли сизни бир ҳафта олдин котиба қизнинг

айби билан ўлганлар рўйхатига қўшиб қўйишган, раҳбар имзо чекиб юборганди. Мен рўйхатдаги хатони раҳбарнинг олдига олиб кирганимда андак жаҳли чиқди: “Шу арзимас хато деб мен бутун бошли рўйхатни қайтадан ёздираманми?! Қўйинг тураверсин, ўлган куни қайта рўйхатга киритиб ўтирмаймиз”, деди. У киши узоқни кўра оладиган киши, мана бир ҳафта ўтмай сизнинг ўлганингиз тасдиқланди.

“Ўлганингиз тасдиқланди”, деган гап Н.нинг жаҳлини чиқарди; булар кўзлари олдида турган одамнинг тириклигига ишонмай, қоғозга ишонадилар деб ўйлади.

– Балким, ҳали бу англашилмовчиликни ўнгласа бўлар, – деди у ўзи ҳам унчалик ишонмай. – Мен ахир тирикман-ку!

– Билмадим, – деди Т. шляпасини кияр экан, – ҳали биронта ўлик тирилганини эшитганим йўқ. – Шундай дея Т. зинага қараб йўл олди.

– Фақат арвоҳ бу дунёга қайтади, – деди вакил ва унга чўчиб қараб олиб, Т.нинг изидан жўнаркан. У зинага етгунча ҳам Н.га бир неча марта қараб қўйди. Афтидан, у Н. хужум қилиб қолишидан кўрқаётган эди. Улар зинада кўринмай қолгач, Н. эшикни ёпди ва қўлидаги қутини очди. Унда ўзига тегишли барча ҳужжатлар, маълумотномалар, суратлар бор эди ва ҳар бирига қалин қизил қаламда катта-катта қилиб “Марҳум” деб ёзиб қўйилганди. Н. қутини жавонга қўйди-да, деразадан бекат тарафга қаради. Т. билан вакил зинадан тушган жойда уч-тўртта қўшни билан гаплашиб туришар ва ора-сирада унинг деразасини кўрсатишарди. Н. қутини бир четга улоқтириб, курсига чўкди. Агар қўшнилари билиб қолса, унинг бу ерда яшаши анча мушкул бўлади. Н. уй назоратчисининг қаттиққўл ва баджаҳл одам эканлигини биларди. “Нима бўлса ҳам тезроқ олдини олишим керак”, деб ўйлади ва апил-тапил пальтосини кийиб, зинага югурди. У Т. гаплашиб турган қўшниси билан зинада дуч келди. Н.ни кўриб қўшнисининг ранги оқариб кетди ва ўзини четга олди.

Н. кўчага чиққанда Т. ҳам, вакил ҳам ғойиб бўлганди. У ғачирлатиб қор кечганча бекатга қараб юрди. Кун совуқ эмас, аммо аёз нусхи бор эди. Пальтосининг тугмаларини қадар экан, изидан кимдир кузатаётгандай туюлди. Изига қараб ҳеч кимни кўрмади. Аммо йўлни кесиб ўтаркан, яна кузатишаётгандек туюлди ва бекатга етиб, изига қаради: боя у ўтиб келган йўл чеккасида қора узун ёмғирпўш кийган пакана йигит унга тикилиб турарди. У Н.нинг қараётганини кўргач, тез-тез юриб, нарироқдаги газета дўкони томон кетди. Н. буни тасодиф бўлса керак деб ўйлади. У йигитни танимади. Демак, нотаниш йигит уни кузатиб юрибди. Аммо, у ўзини кузатишлари мумкинлигига сираям ишонмас, зеро у кузатиб юриладиган ҳеч қандай иш қилмаганди. Қора ёмғирпўшли йигит газета дўконига бориб, у ердан газета олди ва четга ўтиб варақлай бошлади; бошқа бир худди шундай кийинган озгин йигит газета дўкони орқасидан чиқиб, тўғри бекатга қараб кела бошлади. Н. йигитга разм солишга улгурмади – автобус келиб қолди. Бекатда турганлар уни суриб, бир пасда автобусга чиқариб қўйишди.

Автобус лиқ тўла, ҳатто ўртага тик туриш ҳам амри маҳол, қўплар оёқ остида қолмаслик учун суюнчиққа осилиб олган, Н.нинг юзи қандайдир йўғон, юзи товоқдай, бағбақаси осилиб қолган аёлнинг юзига тегиб турар, аёл тинмай ҳансирарди, бироқ автобусга улгурганидан хурсанд эди чоғи, катта оғзини ёйиб, беўхшов жилмайиб қўярди. Кейинги икки бекатга автобус тўхтамай ўтди, шаҳар марказидаги кўчага бурилиши билан Н. автобусдан тушаркан, бояги ёмғирпўшли йигит шундоқ орқасида ўзига тикилиб турганини сизди. Н. сакраб тушиши билан митти одам шошиб қолди; у ҳам сакраб тушмоқчи бўлди-ю, бироқ автобус эшиги ёпилиб, юриб кетди.

Н. бутун шаҳарни ютаман дегандай атайлаб баҳайбат қурилган бино томонга юрди. Бу шаҳардаги энг баланд бинолардан бўлиб, шаҳар чеккаларидан ҳам бемалол кўзга ташланарди. Илгарилари у бу бинога эътибор бермаганди. Бугун унинг ниҳоятда улканлигини англади. Бино баҳайбат кўрғонни эслатар, Н. яқинлашган сайин янада улканлашиб борарди. Бу ҳол уни ҳайратга солди. У менга шундай туюлаётгандир деб, изига қайтиб кўрди, бинодан узоқлашаркан у яна кичрая бошлади. Соат ўн бирга яқинлашиб қолган, Н. бинонинг сир-синаотига узоқ махлиё бўлиб туролмасди. Бино кўрқинчли, сирли бўлса ҳам у тез-тез юриб, панжара билан ўралган дарвозага яқинлашди. Кираверишига кўплаб лавҳалар илиб ташланган, пўрим ва

олифта кийинган одамлар бири кириб, бири чиқиб турар, ҳамма зарур иш билан банддай, атрофига қарамасдан шошиб, югуриб юришарди. Н. ойнаванд эшиқдан кириб, ичкари дим ва бадбўйлигини сизди: димоғига аллақандай ёқимсиз ҳидлар урилди. Ўтиришаверганидан исқирти чиқиб, қайси рангдалигини билиб бўлмайдиган курсида калтагина хирқа кийиб олган семиз қоровул ўтган-кетганларга шубҳали нигоҳ ташлаб, ҳўмрайиб ўтирарди. “Ҳаёт” газетаси қайси қаватдалигини сўраганда, у Н.ни бошдан оёқ кузатиб чиқди, сўнг бўғиқ ҳарбийлик нуқси урган товушда “Ҳужжатингиз борми?” – деб сўради. Н. елка қисди.

– Ҳужжатсиз кириш мумкин эмас, – деди қоровул ўта расмий қилиб.

– Ҳужжатни унутибман, – деди Н. қоровулни чўчитиб юбормаслик учун.

– Ҳужжатсиз киритолмайман, – деди қоровул унинг олдини тўсиб, эшикка қараб ҳайдар экан. – Бу ер тартиб-интизомли жой. Ҳар хил қаланғи-қасанғилар кириши мумкин эмас.

Н. қоровул билан тортишиш бефойдалигини билиб, ўзини чиқиб кетаётганга солиб, эшиккача қайтди.

Қоровул ўтиш жойини гавдаси билан тўсиб турар экан, баъзи-баъзида таниш ходимларни кўрганда четга чиқиб тавозе билан сўйлоқ тишларини кўрсатиб жилмаяр ҳамда оёқларини ҳарбийларга хос қилиб бир-бирига уриб, ғоз бўлиб турарди. Кейин “Мана кўрдингми, бу ер қандай муҳим жой” дегандек, Н.га қараб-қараб қўярди. Н. эшик олдида узоқ кутди. Эшиқдан тепакал, бўйи узун, пўрим кийинган киши кириб келиши билан қоровул яна ирғиб турди ва тепакалнинг қўлини олиб тавозе қилди. Сўнг четроққа тортиб, Н.ни кўрсатганча нимадир деб шивирлай бошлади. Тепакал ҳам Н.ни укки кўзи билан кузатиб чиқди, қоровул эса тинмай худди бир давлат аҳамиятига молик сирни айтаётгандай, қулоғига шивирларди. Охири тепакал қоровулга бош ирғади-да, Н.га қараб кела бошлади.

– Сизга “Ҳаёт” газети керакми? – тепакал Н.нинг рўпарасига келиб сўради. Н. шошиб бош ирғади.

– Нима масалада эди?

Н. узоқ тушунтирди. Бироқ тепакал ҳеч нарса тушунмагани унинг сур юзидан кўриниб турар, бироқ ўзини тушунгандай қилиб кўрсатиш учун тинмай бош ирғарди. Ниҳоят тепакал барибир ҳеч нарса тушунмаслигига ақли етди чоғи, унга юринг ишорасини қилди ва қоровулга бош ирғаб қўйди. Улар қоровул олдидан ўтиб узун, номигагина ёритилган даҳлизга ўтишди ва ғира-ширада зах ҳиди анқиб турган зинадан юқори қаватга кўтарила бошлашди. Тепакал зинадан чиқиб бўлгунча жим борди, қайсидир қаватга кўтарилишгач, у Н.га даҳлизнинг охири кўрсатди. Бўёқ ҳиди анқиб ётган даҳлизда одам кўринмас, лекин бутун даҳлиз шарақлаб ишлаётган ёзув машинкалари шовқинига тўлганди. Даҳлиз охирида очиқ турган хонага қараб юрди. У ерда озгин, новча одам нимадир ёзиб ўтирарди. Н. ундан “Менга У. керак эди”, – деб сўради. Новча Н.га эътибор бермади, ҳатто бошини ҳам кўтармади.

Н. саволини товушини кўтариб такрорлади: унинг товуши кичкина хонани жанглатиб юборди.

– Кар эмасман, – деди новча ёзишдан тўхтаб, Н.га разм соларкан. – Бандман, кўраяпсиз-ку!

Н. бир оз хижолат тортди. Новча секин, лекин жуда қатъиятли қилиб гапирганди.

– Менга У. керак эди, – деди бу гал юмшоқроқ оҳангда.

– Сизни бу ерга ким юборди ўзи, – сўради новча малол келганини яширмай.

– Ўзим... Бир хабар масаласида, – деди Н. ва яна бир марта воқеани бошдан оёқ тушунтиришга мажбур бўлди: гапираркан новча ҳеч нарса эшитмаётганини, ҳатто хомуза тортиб қўйганини сизди.

– Мени олдингизга бир ходим жўнатди.

– Тепакалми? – сўради новча хомуза тортишдан тўхтаб.

– Ҳа, – деди Н.

– Аблаҳ! – деди новча ўрнидан ирғиб тураркан, сўнг Н.нинг қўлидан тортиб ичкари киритди-да, эшикни ёпиб, яна такрорлади. – Аблаҳ у. Мени кўролмади. Ҳаммани менинг олдимга жўнатади. – Кейин нақ Н.нинг қулоғи тагига келиб шивирлай бошлади. – Бўлим мудури ишдан кетаяпти. Мухаррир мени мўлжаллаган. Шунга у ҳасад

қилиб, ким келса, менинг олдимга жўнатади.

Н. яна У.ни сўради.

– У. мутлақо бу қаватда ишламайди, – деди новча. – Сиз иккинчи қаватга тушиб, 14-хонага боринг, уни ўша ердан топасиз.

Н. чиқиб кетмоқчи эди, новча яна тўхтатди.

– Мақола бўлса ўзимиз ҳам чиқариб бераверамиз, – деди ва Н.дан жавоб ҳам кутмай яна ярим шивирлаб давом этди. – Анави аблаҳни ҳам ўзим одам қилганман. Худди сизга ўхшаб мақола кўтариб келганди. Бир етим экан, қайтадан ёзиб чиқариб юбордим. Кейин ҳар куни мақола кўтариб келадиган бўлди. Акам, отам деди-ю, ишга жойлашиб олди. Ўзи ғирт саводсиз.

Н. ҳеч қандай мақола келтирмаганини айтди ва худди бу одам ўзини узоқ ушлаб қоладигандек, даҳлизга югуриб чиқди. Новча унга нимадир деди, бироқ Н. хоналардан чиқаётган шовқин остида унинг гапини эшитмади. Н. даҳлизда кимларгадир урилиб кетар, дарҳол узр сўрар, сўнг йўлида давом этарди. Бироқ ҳеч ким унинг узрига ортиқча эътибор бермасди – афтидан, бу ердагилар бир-бири билан тўқнашавериб кўникиб кетишган, тўқнашув ёки оёқ босишларга эътибор бермай ўтиб, қайтишаверарди.

Гўё тилсим юз бергандай бирдан даҳлизда ёзув машинкалари товушларини ҳам босиб қўядиган даражада ғала-ғовур бошланди: бир пайтда барча эшиклар очилиб, у ердан турли ёшдаги одамлар чиқиб кела бошлашди. Улар турли ёшда, турли қиёфада бўлса-да, негандир сочи тўкилган бошлари бир-бирига ўхшаб кетарди. Н. даҳлиз охирига етганда рўпарасидан келаётган тепакалга дуч келди. У Н.нинг қайтишини пойлаб ўтирганмиди ёки бирон ёққа чиқаётганмиди, Н. билолмади.

– Топдингизми? – деди у тиржаар экан.

– Мен сизни жиддий одам бўлсангиз керак деб ўйлагандим, – деди Н. ва жаҳл билан олдидан ўтиб кетмоқчи эди, бироқ тепакал ушлаб олди.

– Сизни ҳеч ким лақиллатаётгани йўқ, – деди у яна ҳам тавозе билан. – Мен сизни бирон ўлик ҳақида хабар олиб келдингизми деб ўйлабман. Шу сабабли унинг олдига жўнатдим. Иккаласиям бир гўр, – кейин худди новча каби товушини пасайтириб шивирлади. – Ўликлар ҳақида ёзиб кун кўради. Бошқа нарсага ярамайди. Ёзганлари бир пул!

Н. тепакалнинг қўлларини куч билан сидириб ташлаб, зина томон юрди.

– Ўзим ёрдам бераман, нима хизмат бор эди, – бақирди изидан тепакал. У яна нималардир деди. Н. ундан тезроқ кутилиш учун зинадан югуриб туша бошлади.

14-хона қия очиқ турарди. Н. эҳтиёт юзасидан аввал эшикни тақиллатди. Ичкаридан “Киринг” деган жавоб бўлгач, эшикни очиб мўралади. Хонада калта бўйли, думалоқ, сариқ одам нималардир ёзиб ўтирарди. У Н.ни кўриб, “Келаверинг” деди ва негандир уни кўриб хурсанд бўлганини яширмади. Н. у кўрсатган курсига ўтирар экан, хонада жуда бўғиқ бир ҳид борлигини сезди. Ҳиднинг ўткирлигидан унинг афти бужмайиб кетди.

– Нима бу? – сўради бурнини жийирар экан.

– Ҳа, ҳидми, – бепарвогина сўради бақалоқ. – Ҳечқиси йўқ, ҳозир кўникиб қоласиз. Бу хлорофин ҳиди. Тез-тез ўликхоналарда бўлганим учун уларнинг ҳиди ўтириб қолмасин деб, хонага хлорофин сепиб қўйганман.

Бақалоқ қув кўзлари билан кирган заҳоти кузатиб чиққан ва Н.ни онда-сонда келиб турадиган ҳаваскорлардан деб хаёлга борган чоғи, бирдан очиқ юз билан гапира бошлаганди. Ҳақиқатдан ҳам салдан кейин Н. ҳидга анча кўникиб қолди.

– Бир марта, – деди бақалоқ ўзига суҳбатдош топилганидан хурсанд бўлгандек, ишини ёпиб қўйиб, Н.нинг қаршисига келиб тик тураркан, – ўлик сасиб кетган экан, кириб суратга олиб чиққунимча ҳид баданимга ўрнашиб қолибди. Юваман, ҳар хил атир сепаман, қани кетса. Ҳамма мендан мурда кўргандай қочади. Охири хлорофин билан ҳидни бир оз кеткиздим. Шундан бери хонамда хлорофин туради. Ишимиз оғир, лекин масъулиятли. Сиз менга нима хизмат билан келдингиз?

Н. нима учун келганини айтди.

– Ўша С. ташкилотининг ходими менман, – деди гапининг охирида.

– Демак, сиз ўша ўлган одамсиз, – деди бақалоқ қайтиб жойига ўтирар экан,

ҳатто бу гапдан ажабланмади ҳам.

Н. воқеани батафсил ҳикоя қилиш учун жойлашиброқ ўтирди.

– Бир куни ҳаммомда ҳамёним билан ҳужжатимни ўғирлаб кетишибди. Мен кейин билдим. Поезд тагида қолган одамдан топилган ҳужжат меники.

– Ҳужжат сизники бўлса, ўлган ким?

– Ҳамма гап шунда-да, – Н. босиқ ва дона-дона гапира бошлади. – Ҳужжат меники, аммо мен тирикман. Марҳум ё менинг ҳужжатимни топиб олган ёки ўша ҳамёнимни ўғирлаган кишининг ўзи.

– Бунақаси кетмайди, – деди бақалоқ, қўлини бигиз қилиб ҳирингларкан, – бировнинг ҳаётига кўз олайтириш яхши эмас. Сизга ўхшаб даъво қилиб келганларни жуда кўп кўрдим. Аммо биронтаси ҳам исбот этишолмади. Даъво қилиш осон. Исботлаш қийин.

– Мана сизнинг олдингизда турганимнинг ўзи исбот эмасми? – Н. бақалоққа ўзининг тириклигини исбот этмоқчидек ўрнидан туриб кетди.

– Ўтиринг, ўтиринг, – бақалоқ ҳар эҳтимолга қарши тортмасига қўл тикди. – Бу далил бўлолмайди. Мен сизнинг ўлганлигингиз ҳақида жиноят бўлимидаги ҳужжатни кўрдим. Умуман, ҳужжатлар фавқулдда ҳолларда ўзгаради. Биз эса ҳужжатларга асосланамиз.

Бақалоқ ҳужжат ишларини узоқ тушунтирди. Гапирар экан, Н.га тез-тез кўз ташлаб қўяр ва тортмадан қўлини олмасди. Н. бақалоқнинг гапларига икки марта эътироз билдириш учун ўрнидан турди, аммо бақалоқ ўтиринг ишорасини қилди ва яна узундан узоқ тушунтирди. Н.га унинг гаплари аста-секин тушунарсиз тус олди. У ҳужжатларга кимлар имзо қўйиши-ю, кейин қаерларга тарқатилиши, имзо қўйган шахсларнинг ниҳоятда инжиқ одамлар эканлиги, аввало, ҳужжатларга қўл қўйишлари даргумон эканлиги, мабодо имзо чекиб қолишса, бу имзодан сира ҳам воз кечишмаслигини бидирлаб, бармоқларини букиб-очиб изоҳлади.

– Афсуски, сизнинг ҳужжатларингизга имзо чекиб юборишган. Энди сиз расман ўлгансиз.

Бақалоқнинг охириги гапи Н.га устидан совуқ сув қуйиб юборгандай таъсир қилди: эти жимирлаб кетди. Бақалоқнинг қаршисида ўтирган одамга қараб, “Ўлгансиз” дейиши, гарчи икки кундан буён бу иборага ўрганиб қолган бўлса-да, ўта сурбетлик билан айтилгандай туюлди-ю, энди бу турки совуқ одам билан гаплашиб ўтириш бефойда деган хулосага келди.

Н. бақалоқдан ўлик топилган бўлинманинг қаердалигини сўради.

– Айтилмайди, – деди бирдан бақалоқ сирли қилиб, бармоғи билан тепани кўрсатар экан. – Бу касб сири.

– Бу ерда қандай сир бўлиши мумкин? – ажабланди Н. У ҳатто кулмоқчи бўлди. Аммо бақалоқ унинг гапини бўлди.

– Қанақа сир бўлмаслиги мумкин? – деди бақалоқ ажабланган бўлиб. – Ахир ҳар бир газетчи ўзининг қорнини тўйғазиб турган манбани фош қилмайди-ку. Агар мен тўғри келган ҳар бир одамга бўлинманинг манзилини айтаверсам, ёзаётган нарсаларимнинг сирлилиги қаёқда қолади? Балким сиз бошқа бир газетанинг мухбиридирсиз? Балким айғоқчидирсиз? Мендан гап олиш, сўнг бўлинмани ўзингизники қилиб олиш учун келгандирсиз? Ҳатто ҳужжат ҳам йўқ-ку сизда. Сизга ўхшаганлар кўпи бу хонага жосуслик учун келишади. Бир марта “Тонг” газетасининг мухбири келди. “Сиз, – дейди, – бу рўйхатларни қаердан оласиз?”, дейди. “Балким уйдирмадир?” дейди. “Балким ҳеч ким ўлмаса ҳам сиз ўлди деб ёзиб юбораётгандирсиз?”, дейди. Мен, ҳурматли жаноб, миқ этмадим. Сир бермадим. Ахир газетамизнинг энг ўқишли саҳифаси айнан мен тайёрлаб берадиган саҳифа. Уни фош қилишга ҳақим йўқ, фош қилмаслик менинг бурчим!

Н. бирдан тушкун бўлиб қолди. Назарида ўзининг тириклигини ҳеч қачон исбот этиб бўлмайдигандай туюлди. Бироқ шу пайт бақалоқнинг шивирлаб гапираётганини эшитди.

– Сизга, – деди бақалоқ оғзига қўлини қўйиб шивирлар экан, – бир сирни очишим мумкин. Мен шаҳардаги ҳар бир ташкилотга биттадан одам қўйганман.

Ташкилотлардан биронта ходим қазо қилса, менга хабар қилади. Қазо қилган одам ҳақидаги хабар биринчи бизнинг газетада чиқади. Сиз тасаввур қилолмайсиз, бу саҳифани одамлар қандай севиб ўқишини? Ҳатто баъзи газетхонлар бутун газетани ўлган одамлар ҳақидаги хабарга бағишланишини талаб қилишмоқда. Кеча мени муҳаррир шахсан шу масалада чақирди. Ҳозир барча ходимлар ўлган одамлар ҳақидаги хабарларга жалб этилган. Яқин орада газетамиз яна ҳам машҳур бўлиб кетса керак, – бақалоқ шу сўзларни айтиб бир оз керилиб қўйди. – Мана сиз бизнинг газетани мунтазам ўқиб борасизми?

– Йўқ, – тан олди Н. – Фақат қўлга тушганда ўқийман.

– Ана кўрдингизми? – деди бақалоқ хафа бўлгандек. – Ўзингиз мунтазам ўқимайсиз, яна тирикман деб даъво қиляпсиз.

Н. газетани мунтазам ўқиб боролмагани учун уялиб кетди ва бақалоққа мулзам бўлиб қаради.

– Ўзлари ўқишмайди, – тўнғиллади бақалоқ, – яна ёзганини кўришолмайди.

– Йўқ, йўқ, – Н. айбдор оҳангда унинг гапини бўлди. – Гап шундаки, мен сизнинг ёзганларингиз ҳақида ҳеч нарса дея олмайман. Аммо ўша мақоладаги англашилмовчилик туфайли мени ўлганга чиқаришган. Албатта, бу ерда сизнинг айбингиз йўқ. Сизга чалкаш ҳужжат беришган.

– Ундай деманг, – деди бақалоқ чийиллаб, қошини асабий чимираркан. – Менинг миждоларим ҳеч қачон адашмайди. Ундан кейин ҳужжатнинг чалкаш эканлигини олдин исботлаш керак.

– Сизнингча, ҳужжатнинг ҳақиқийлигини ким исботлайди? – Н. бақалоқнинг яна чийиллаб юборишидан кўриб, мутлақо осойишта ҳолатда сўради.

– Буни ҳеч ким билмайди. Бу бизга боғлиқ эмас, – деди бақалоқ жиддийлашиб. – Бу бизнинг ихтиёримизда эмас. Биз фақат бор ҳужжатларга таянамиз. Ҳужжатлар бизга келтириб берилади ва кейин қайтиб олинади. Ҳозиргача ҳеч ким ҳужжатлар қаердан келиб, қаерга кетишини билган эмас, ҳатто суриштиришмаган ҳам. Бунга ҳожат ҳам йўқ. Ҳужжатлар бизга тайёр ҳолда келади. Бизнинг бурчимиз унга сўзсиз ишониш ва кўз қорачиғидай асраб, яна қайтариб бериш. Ҳали ҳеч ким, энг юқоридагилар ҳам ҳужжатнинг қаердан келиб, қаерга кетишини билишмайди. Шу сабабли унинг тўғри нотўғрилигини исботлаб бўлмайди. Яқинда бир аёл қазо қилгани ҳақида хабар бериб юбордик. У қандайдир амалдорнинг онаси экан, касалхонада чалкашиб, ўлганлар рўйхатига тушиб қолибди, ўзи эса тирик. Амалдор газетамизни ағдар-тўнтар қилди, ҳамма ҳужжат излашга тушди; аммо у йўқ эди, у аллақачон пастдан юқорига, юқоридан пастга қараб айлана бошлаган эди. Уни ушлаб олиш мумкин эмас. Амалдор узр сўрайсизлар деб туриб олди. Бироқ муҳарриримиз қаттиқ турди: ҳали газетамиз тарихида узр сўраш ҳодисаси бўлмаган. Амалдор пўписа қилди, юқоридан кимларнидир ишга солди, муҳаррир миқ этмади. Бизнинг газета фақат бугунни эмас, эртани ҳам аниқ кўради. Уч ҳафтадан кейин амалдор бир варақ қоғоз кўтариб келди: онаси ростдан ҳам ўлиб қолибди. Шунақа гаплар.

Бақалоқ Н.ни синчиклаб кузатиб турди-да, кейин худди ниманингдир олдини олмоқчидай огоҳлантирди.

– Муҳарриримиз амалдорни хонасига киритмаган эди, сизни эса яқин йўлатмасам ҳам керак.

– Мен муҳаррирнинг олдига киришга зарурат сезганим йўқ. Сизга ўша хабарни қайси идора берганини аниқламоқчи эдим, – деди Н. бақалоқнинг ҳикоясидан яна ҳам мутаассир бўлиб.

– Қандай қилиб? – бақалоқ яна ўрнидан сапчиб турди. – Ахир ҳар қандай масала муҳаррир орқали ҳал бўлади-ку. Ундан кейин мен олдимга келган ҳар бир одам ҳақида тўлиқ ахборот беришим керак. У киши эса ўз навбатида юқоридагиларга шундай ахборот берадилар. Йўқ, оғайни, сиз муҳаррирни пашша кўриб ўтирадиган бошлиқлардан деб ўйласангиз хато қиласиз. Катта хато. Муҳаррир ҳар бир ходим учун ва газетамизга келиб кетган ҳар бир одам учун жавобгар, у барча нарсани билиши, хабардор бўлиши керак. Гарчи мен айтмасам ҳам муҳаррир сизнинг келиб ўтирганингиз ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлади. Шу сабабли ҳар бир ишда у ки-

шининг ижозати зарур.

Бақалоқ муҳаррирнинг фаолиятини узоқ таърифлади.

– Хоналарни мурда ҳиди босиб кетавергач, хлорофин сепишга мажбур бўлдик, – деди у. – Бу ҳидни босишга босди-ю, бироқ жамоатчилик орасида ҳар хил бўлмағур гаплар пайдо бўла бошлади. Шунда муҳарриримиз мутахассис чақирди. Бу мутахассис мурда ҳидини босувчи атир ўйлаб топди. Тўғри, бу атир ҳозир жуда кам ишлаб чиқарилаяпти, муҳаррир ва унинг ўринбосарлари хонасига зўра етади. Аммо келажакда ишлаб чиқаришни кенгайтириш мўлжалланмоқда. – Бақалоқ яна бир оз мақтанмоқчи эди, бироқ унга халақит беришди. Эшиқда озгин ва жуда ораста кийинган ёш йигит кўринди; бақалоққа муҳаррир йўқлаётганини айтди. Бақалоқ ўрнидан ирғиб турди ва Н.га ана сизга айтмадимми, сизнинг келганингиздан аллақачон хабар топишган дегандек қаради: хонадан тез юриб чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, Н.га қараб каловланиб қолди. Сўнг олифта йигитга нимадир деб шивирлади ва Н.га бурилиб: – Мен ҳозир келаман, бу киши сиз билан ўтириб туради, – деди. – Агар зериксангиз мана бунга ўқиб туришингиз мумкин. Истеъдодли муҳбиримизники, кейинги сонга тайёрланган. Ғалати нарса. Сизнинг ҳаётингизга ўхшаш томонлари бор...

Н. бақалоқнинг кўлидан хийла қалин қўлёмани олди, олифта эса тўғри унинг рўпарасига яхшилаб жойлашиб олди. У кўриқчи итдай Н.дан кўз узмай ўтирар, гўё ўрнидан қимирласа таппа босадигандек шашти бор эди: Н. қўлёмга ўқир экан, у эса Н.ни синчиклаб ўқиётгандек эди. Н. аввалига унинг тикилиб туришидан ўзини ноқулай сезди-ю, бироқ қўлёмани ўқий бошлагач, эътибор бермай қўйди. Қўлёмга пала-партиш ва хунук хат билан ёзилганди. Н. баъзи жумлаларига тушунмай икки-уч марта ўқирди:

“...Сен уйғонганигда қуёш аллақачон ҳовли адоғидаги тутнинг шохлари орасидан мўралаб турар, фарахбахш, осуда ёз тонгининг мусаффо ҳавоси дарахтлар соясини ҳали ҳам тарк этмаган; сен кеча қандай ётган бўлсанг сўрида ўша ҳолатда юз тубан тушиб ухлаб қолган эдинг; сенинг бутун вужудинг кечаги ичкиликнинг асоратидан қақшаб оғирди, кўнглинг айниб, томоғинг қуруқшаб қолганди – сен кеча уйга қай ҳолатда келганингни ҳам яхши эсполмадинг, улфатларинг сени машинага ўтирғизиб юборишганди. Эсингда, фақат машинанинг тез юрганидан гувиллаган товуши ҳамда сенга номаълум бўлган қандайдир пойсувоқ уйлар ва жинкўчаларгина сақланиб қолганди. Бошқасини эсполмасдинг. Тўшак ботиб кетиб, елкаларинг уюшиб қолганди. Ўрнидан туриб, хотининг уч кунча бурун ҳали отасиникига кетмасдан олиб келган бир шиша қатиқни музхона бурчагидан топиб олиб ичганидан кейин кўнглинг айнигани бир оз босилди, ўзингни бардам сеза бошладинг.

Қарахтлигингни ёзиш учун ювиниб олмоқчи бўлдинг, ярим ечиниб жўмракни бураганинда ер остидан узоқ гувиллаган товуш эшитилди ва бугун ҳам сув йўқлигини билиб асабийлашиб тупурдинг. Аксига олиб пақирлар ҳам бўм-бўш эди.

Сўрининг бир четига ўтириб, қуёш нурларига чўмилиб ётган осмонга қарадинг, осмон гўзал ва сенинг хаёлларинг каби бепоён, хаёл каби жозибали эди; тут шохлари орасидан осмон парча-парчаларга бўлиниб кўринарди; тут шохида иккита чумчуқ ўйнаб юрар, бир-бирига қараб ҳадеб чирқиллашарди. Шунда бирдан сенга қўшни ҳовлиларни ҳам, машиналар тинимсиз ўтиб турадиган кўчани ҳам қандайдир ғалати осойишталик қоплагандай туюлди. Сен бирдан ҳушёр тортиб, атрофга яхшилаб қулоқ солдинг, йўқ, ростдан ҳам атрофга ғайритабиий осойишталик чўккан эди. Бундай бўлиши сира қутилмаган ҳол эди, чунки бугун дам олиш кун, қолаверса, шундоқ эшикнинг тагидан ўтган кўча шаҳарнинг энг гавжум кўчаларидан бири эди. Сен сўрининг четига суяниб, оралиқ девордан бош чиқариб қўшнингнинг кенг ҳовлисига қарадинг, қўшнингнинг кенг ҳовлисида ҳеч ким йўқ, лекин ойнаванд айвоннинг эшиги ланг очиқ турарди – ҳовли ўртасидаги торда чойшаблар ва кир-чир осилган, сўрига худди меҳмон қутишаётгандек атлас кўрпачалар тўшалиб, дастурхон тузаб қўйилган эди, бироқ на қўшнингнинг ўзи, на ҳовлини ҳар доим бошига кўтариб ўйнашадиган болаларнинг биронтаси кўринмасди...”

Н. ҳали ҳикояда нима ҳақда сўз бораётганини ва бу ҳикоянинг ўзининг тақдирига

қандай ўхшашлиги борлигини англагани ҳам йўқ эди, қаршисида унга тикилиб турган олифта йигит сўз қотиб қолди.

– Мен сизни танидим, – деди у Н.га чиройли ва бир оз қув кўзларини қадаб. – Сиз С. ташкилотининг ўлган ходимисиз.

Н. қоғоздан бошини кўтариб жуда ораста кийинган, юзидан унчалик фаҳмли деб бўлмайдиган йигитга қаради.

– Сизнинг суратингиз тоғамнинг столида ётибди, – деди у Н.нинг ажабланиб тикланини кўриб. – У ерга вазир ҳам имзо чеккан. Афтидан, кўмиш маросими ҳақида.

Н. йигитга бошидан ўтгани тушунтиргиси келди-ю, бироқ фойдаси йўқ деб ўйлади. У йигитни мана шу бинонинг югурдақларидан бўлса керак деган хаёлга борди. У идораларда югурдақлик қилиб юрадиган, бироқ олифта кийиниб олиб, ўзларини шу идоранинг жудаям муҳим кишиси қилиб кўрсатадиган нусхаларни ёқтирмасди. Ўзи ишлайдиган идорада ҳам бундайлар кўп эди, Н. улар билан деярли салом-алиқдан нарига ўтмас, топшириқ бериб, хонасидан тез чиқариб юборишга ҳаракат қиларди. Бироқ йигит уни ҳоли-жонига қўймади.

– Сиз суратингизга жудаям ўхшайсиз. Эртага босилиб чиқади, кўрасиз. Мен сизни бир кўришдаёқ танидим. Сизни ишхонангизда ҳурмат қилишса керак, “Хотирамизда бир умр сақланади...” Роса қойиллатиб ёзишган. Бирон қалами ўткир киши ёзиб берган бўлса керак. Марсияси ҳам зўр.

Йигит эшикка бир дам қулоқ тутиб турди-да, Н.га ўзини яқин олган оҳангда, товушини паст қилиб сўради.

– Нима масалада келгандингиз? Мен сизга ёрдам беришим мумкин.

– Қандай? – ҳайрон бўлди Н. – Менга мухбирнинг ўзи ёрдам беролмаяпти-ю, сиз қандай ёрдам беришингиз мумкин?!

– Улар ёрдам беришолмайди, – деди йигит. – Муҳаррир менинг тоғам бўлади, у кўп нарсаларга мени вакил қилиб қўйган. Мен шикоятчилар билан бевосита гаплаша олишим, уларнинг ишини ҳал қилиб беришим мумкин.

Н. йигит ўз вазифасини бир оз бўрттираётганини англади. Бироқ муҳаррирнинг жияни бўлиш кўп нарсани ҳал қилиши мумкин эди. Н. йигитга қисқача қилиб, бошига тушган англашилмовчиликни гапириб берди.

– Ўзим ҳам роса ҳайрон қолган эдим. Ўлган одам бу ерда нима қилиб юрибди деб, – деди йигит. – Бу жудаям мушкул масала. Бироқ мухбир сизга ёрдам беролмайди.

– Нега? – йигитнинг қатъий фикридан ҳайрон бўлиб сўради Н.

– Қанақасига, нега? – ўз навбатида Н.нинг шу оддий нарсани тушунмаганидан хафа бўлди йигит. – Сизнинг ўлганингиз ҳақидаги хабарни мухбир ёзган. Энди у сизнинг тирик эканлигингиз ҳақида лом-мим деёлмайди. Газетхонлар унинг қаламига ишонмай қўйиши мумкин. Кейин жамоамиз обрўсига ҳам жиддий путур етади. Агар сизнинг тириклигингиз исботланса, унда кимдир жазоланишига тўғри келади. Бундан ташқари бу газета терговчининг газетаси. Сизнинг ўлимингиз ҳақидаги хабарни газетага терговчи муассасаси берган, терговчи эса жуда ўжар ва қайсар одам; у ўзининг хато қилганини ёки исмларни чалкаштириб юборганини тан олгиси келмайди, агар хато қилганини билган тақдирда ҳам унинг сўзидан қайтишига ишонмайман. У “эр-как бир гапиради” деган ҳикматга амал қилади, арслон изидан, терговчи сўзидан қайтмайди. У ўз газетасида ёлғон ёзиб, сўнгра узр сўрайдиганларни жинидан ёмон кўради. Шунинг учун иложи борица сизни чалғитишга ҳаракат қилишади. Қисқаси, бу масалага аралашиб қолганлар сизнинг ўлик бўлиб қолишингиздан ҳар томонлама манфаатдор.

– Масала бунчалик мураккаблигини ўйламабман, – тан олди Н. – Менга мухбир самимий гапираётгандай туюлди.

– Бу ердагиларнинг ҳаммаси шундай, – деди йигит товушини пасайтириб, эшикка бир қараб оларкан. – Ҳаммаси самимий гапиришади, бироқ ҳеч қачон ўзларига зарар келтирадиган ишларни қилишмайди. Бу ҳаёт-мамот масаласи. Ҳеч ким тупугини қайтиб ютмайди. Лекин мен сизга ёрдам беришим мумкин.

– Қандай қилиб? Сиз-а?! – деди Н. – Мухбирнинг кўлидан келмайдиган иш сизнинг кўлингиздан келадими?! Менимча, сиз ҳали йигирмага ҳам кирмагансиз.

– Йигирма бирга кирдим, – деди йигит жаҳли чиқиб. У ўзини ёш бола деб

ўйлашаётганидан хафа бўлаётган эди. – Аммо газетчиликда анча тажрибам бор. Тоғам бошқаларга ишонмайдиган вазифаларни менга бемалол ишониб топширади. – Йигит жаҳли чиққанидан қизариб кетди. Унинг қовоғи пир-пир учар, лабларини кимтиб тишлаб олган, Н.га ғазаб билан қараб турарди.

– Сизни хафа қилмоқчи эмасдим, – деди Н. – фақат менинг ўзим ҳам ўзимга қандай ёрдам беришим мумкинлигини ўйлаб, бошим қотаяпти. Шунинг учун ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолдим.

– Сиз менга энг яқин танишларингиз қаерда яшашини айтинг, – деди йигит чириллаб. – Улар сизнинг тириклигингизни тасдиқлашса, бу гувоҳликни хужжатга кириштириш, кейин терговчига топшириш мумкин.

– Мен деярли ёлғиз одамман, – деди Н. – Тўғри, бир поччам бор, аммо у ўн беш йиллар олдин қишлоққа кўчиб кетган. Охирги кўришганимизга ҳам беш йиллар бўлди. У болажон одам, шаҳарга келишининг деярли имкони йўқ.

– Қаерда яшашини биласизми? – сўради йигит. Н. поччасининг яшайдиган жойини айтди.

– Ҳаракат қилиб кўриш керак, – деди йигит поччаси яшайдиган қишлоқ номи ёзилган қоғозни апил-тапил чўнтагига тикаркан. – Бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса деманг. – Йигит қоғозни чўнтагига тикиши билан эшикдан мухбир кўринди. У жудаям хурсанд кўринарди.

– Сизнинг масалангизда терговчига телефон қилдим – деди у бир оз керилиб. – Терговчи йўқ экан. Унинг шахсий котиби билан гаплашдим. У сизни қабул қиладиган бўлди: бу ҳақда унинг ўзи сизга маълум қилади.

Мухбир унга қув кўзларини тикди, сўнг ундан кўзларини олиб қочди, яна бирров кўз ташлаб олди.

– Ишнинг бориши ҳақида мени хабардор қилиб туринг, – деди у яна. – Бу менга қанчалик қимматга тушганини билсангиз эди. Яна сиз мендан хафа бўлаяпсиз.

– Мен сиздан жуда миннатдорман, – деди Н. унинг ҳам муҳаррирнинг жиянидай ўпка-гинага ўтганидан хавотирга тушиб – Сиз менга ўзим кутганимдан ҳам кўпроқ ёрдам бердингиз. Сиз улуг одамсиз, сиз билиб туриб, мен учун ўзингизни, мартабангиз ва обрўйингизни қурбон қилаяпсиз, мен буни ҳеч қачон унутмайман. – Н.нинг бирдан йиғлагиси келди. Бир томчи ёш юзи орқали юмалаб ўтиб, ёқасига тушди. – Терговчи олдига боришим, тириклигимнинг исботланиши сизга жуда қимматга тушини биламан, шуни билиб туриб, ёрдам кўлини чўзаётганингиз, сиз нафақат қалами ўткур мухбир, балки муруватли қалб эгаси эканлигингиздан дарак беради. Бундай саховат учун мен хонангизда ётиб қолиб хизматингизни қилишга тайёрман.

Муҳаррирнинг жияни унга “Шу гапга лаққа тушаяпсанми, бу туллак-ку”, дегандек кўрсаткич бармоғини бошига нуқиб айлантди. Бироқ тилида бошқа гапни гапирди.

– Ана айтмадимми, ишингиз бу ерда осон битади деб, – деди. – Энди бемалол кетаверишингиз мумкин. – Шундай деб у қўли билан эшикни кўрсатди.

Н. тўлқинланиб кетиб яна гапирмоқчи эди, бироқ йигит билан мухбир уни хондан суриб чиқаришди, афтидан, улар Н.нинг хонада ростдан ҳам ётиб қолиши мумкинлигидан қўрқиб кетишган эди. Н.ни йўлакка бир илож қилиб итариб чиқаришгач, эшикни шарақлатиб ёпиб олишди.

Н. бинодан чиқаркан, ўзини ғолибдай сезарди. Ўзини тирик ҳолда кўриб, довдираб қолишганидан хурсанд бўлди. Довдирашдими, энди хатоларини тан олдириш қийин эмас. Автобусга ўтираркан, ғолибона иршайди, қаппайиб турган чўнтагини ушлаб қўйди. У мухбир ва муҳаррир жиянининг кўзини шамғалат қилиб, боя ўқиб ўтирган қўлёмзани чўнтагига уриб чиққанди. Ана энди тўполонни кўринг, деб ўйлади у. Кейинги сонларига босилиб чиқадиган ҳикоя бирдан йўқолиб қолса, қиёмат қойим бўлади. Баттар бўлишсин. Н. ўзи ҳақидаги чалқаш хабарни эълон қилиб, ҳаётини остин-устун қилиб юборган газетадан арзимас бўлса ҳам ўч олганидан хурсанд эди. “Бу ҳали бошланиши, – деди у ичида қилган ишидан бир қоп семириб. – Мен уларнинг бошига ит кунини соламан. Берган хабарларига минг марта пушаймон бўлишади”.

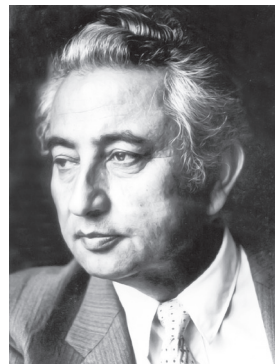
Давоми кейинги сонда

Ғазал бӯстони

Жамол КАМОЛ,
Ўзбекистон халқ шоири

Меҳру шафқат шевасин
пупилл

Бўлмагил

Ҳар бало бўл, майли, лекин
тору маҳдуд бўлмагил,
Ўзгаларга масхара,
нодону чулчит бўлмагил.

Майли, бўзтўргай бўлиб,
қўқларга парвоз эт, вале,
Ерни кўрмас кўз ила
осмонда бургут бўлмагил.

Эй кўнгил, хирмонда дон бўл,
бўлма саргайган сомон,
Соврилиб елларда бир кун
несту нобуд бўлмагил.

Камтаринлик бобида
тупроқ бўлишни қил ҳавас,
Базм аро заррин камарбандларда
ёқут бўлмагил.

Бегубор ўт бўл жаҳонда,
айла равшанлик шиор,
Устувор этма қароликни,
қаро дуд бўлмагил.

*Одамийдирсан шу олам
ичраким, бўл одамий,
Икки оламга разил
шайтони мардуд бўлмагил.*

*Дўсту улфат бўл мудом
фарзоналарга, эй Жамол,
Яхшиларнинг ёнидин
бир лаҳза соқит бўлмагил.*

Табассумингдин
(“Дугоҳ” йўлида)

*Табассумингдин гул очиб
фасли баҳор бугун,
Олам кўзимга бошдин-оёқ
лолазор бугун.*

*Ҳайрат улашиди табассуминг
элга, эй нигор,
Биздек зариб, бечоралар ҳам
бахтиёр бугун.*

*Завқу сафодин шу ёруғ
оламда бор эса,
Ҳар нечаким савту садо,
бағримда бор бугун.*

*Табассуминг кўрган кишида
борми ихтиёр,
Йиғларманам, куларманам
беихтиёр бугун.*

*Табассумингданми магар
таралди шуғлалар,
Кўнгил кўзгусидек кўк ҳам
беғубор бугун.*

*Табассуминг кўнгилларни
беқарор айласа,
Менинг жонимдадир ҳама
азму қарор бугун.*

*Азму қарор улки, сени
севарман тоабод,
Айтмоқ Жамолга ишқини
ифтихор бугун.*

Соқийнома

(“Дилхирож” йўлида)

*Соқийё, тутгил қадаҳким,
бори гулрангу сафо,
Ёрнинг ширин лаби эрмиш
менга умри бақо.*

*Ёр жамолини кўрарда
зору муштоқ бўлмаса,
Тутганинг гулгун қадаҳ
ошиққа бўлгайму раво?*

*Эй кўнгил, ўксинма, ёринг
айласа қаҳру итоб,
Ёрдин меҳру муруватдир
сенга жабру жафо.*

*Етмагай умрим, висолига
етолмасман, дема,
Интиҳо етганда умрингга,
етишигай ибтидо.*

*Ошиқ улким, ёр бедод этса,
парво айламас,
“Бўлгай ул жондин жудо,
бўлгунча жонондин жудо”.*

*Эй башар, ёдингда тутгил,
не эмиш хусни шараф,
Бандалик этсанг, худоликни
сенга этгай худо...*

*Соқийё, тутгил қадаҳким,
сипқориб жоминг Жамол,
Ёр деб қўйсин қадамни
водийи ваҳдат аро.*

Бехисоб деб ўйлама

*Сен савол бердинг амал айлаб, жавоб бўлгай сенга,
 Ё гуноҳ келгай амалдин, ё савоб бўлгай сенга,
 Ё қўнар бошингга бахт, ё изтироб бўлгай сенга,
 Бехисоб деб ўйлама, бир кун ҳисоб бўлгай сенга,
 Ёки зулмат бўлгуси, ё офтоб бўлгай сенга.*

*Кибру манманликни қўй, тарки жаҳолат айлагил,
 Меҳру шафқат шевасин тутгил, адолат айлагил,
 Ҳимматинг бирлан рақибларни хижолат айлагил,
 Бехисоб деб ўйлама, бир кун ҳисоб бўлгай сенга,
 Ул ҳисобинг еру кўкдин мустажоб бўлгай сенга.*

*Оқибат дарё эмас, қўлмақлигинг ёдингда тут,
 Жон бериб, таслим бўлиб, ўлмақлигинг ёдингда тут,
 Бўл қаро тупроқ деса, бўлмақлигинг ёдингда тут,
 Бехисоб деб ўйлама, бир кун ҳисоб бўлгай сенга,
 Ё карам бўлгай ва ё қаҳру итоб бўлгай сенга.*

*Сўзлаган ёлгон сўзингга сўзларинг исён этар,
 Тўймаган оч кўзларингга кўзларинг исён этар,
 Атласу кимхобларингга бўзларинг исён этар,
 Бехисоб деб ўйлама, бир кун ҳисоб бўлгай сенга,
 Қўзғалур руҳингда маҳшар, инқилоб бўлгай сенга.*

*Эй Жамол, нафси балойингдин баланд маъвода бўл,
 Тан ила дунёни сийла, жон ила уқбода бўл,
 Ҳар қадам қўйсанг, ҳамиша ҳозиру омода бўл,
 Бехисоб деб ўйлама, рўзи ҳисоб бўлгай сенга,
 Ўнг тараф ё сўл тарафдин бир китоб бўлгай сенга.*

Навоний ғазалига мухаммас

*Эй мусулмонлар, диёнатни худодин истангиз,
 Яхшиликни яхшидин, хайри дуодин истангиз,
 Бенаволик боисин макру риёдин истангиз,
 Истаганлар бизни саҳройи балодин истангиз,
 Водийи ҳижрон ила дашти фанодин истангиз.*

*Офтоб золим, шамол бедодгар ул водий аро,
 Ошиқ аҳли чун иқомат айлар ул водий аро,
 Ўтсангиз ногоҳ шитоб айлаб гар ул водий аро,
 Вомиқу, Фарҳоду Мажнундеклар ул водий аро,
 Бўлсалар пайдо, мени ҳам ул ародин истангиз.*

*Мен нечук кўнмай ўшал бахтимга тушган ҳиссага,
Мен ишонгум жони зоримга, ишонмам жуссага,
Эй биродарлар, таважжух айлангиз бу қиссага,
Юз аларнинг ишқича дарду балову зуссага,
Толиб эл бошига келган можародин истангиз.*

*Узмадим кўнгилни бир лаҳза фалакнинг ойидин,
Не машаққатларда кечдим даҳру дунё сойидин,
Оқибат қолдим оёғимни узолмай лойидин,
Эйки, истарсиз саводулважх¹ фиддоройидин
Бохабар бўлмоқ, мени юзи қародин истангиз.*

*Мен бугун сўйлай нечук, эй ёр, ишқим шарҳини,
Сўйласин оламга шу ашъор ишқим шарҳини,
Бог аро булбул этар такрор ишқим шарҳини,
Кўнглим ул зулф ичрадир, зинҳор ишқим шарҳини,
Истаманг мен телбадин, ул мубталодин истангиз.*

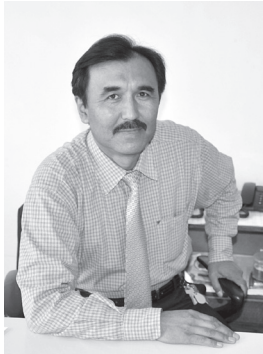
*Демангиз, ёлғиз наво узра қилур котиб рақам,
Ё магар савту садо узра қилур котиб рақам,
Ҳар сафар жабру жафо узра қилур котиб рақам,
Нуқта янглигим, вафо узра қилур котиб рақам,
Ишқ ўтининг доғини аҳли вафодин истангиз.*

*Ошиғи девоналарким ўтди, они истар эл,
Навбати даврон Жамолга етди, они истар эл,
Ёр жамолига мухаммас битди, они истар эл,
Оғзи шавқидин Навоий йитти, они истар эл,
Ё адам даштида, ё мулки фанодин истангиз.*

¹ Саводулважх – юз қаролик.

Наср

Акбар МИРЗО

ОҚТЕПАЛИК ЎҒРИ

Қиссадан парча

АКБАР МИРЗО. ОҚТЕПАЛИК ЎҒРИ. ҚИССАДАН ПАРЧА

Эртаси куни Орифни ҳеч ким безовта қилмади. Аммо унинг бутун фикри “Бу ишни ким қилиши мумкин?” деган савол билан банд бўлди. Қўли кўлига тегмаса-да, бу ўй бир зум хаёлини тарк этмасди. Бироқ жиддий ўйлашга, мулоҳаза қилиб кўришга имкон йўқ. Назарида одамлар ҳар кунгидан ҳам кўп эди. Йўлдош мерганнинг гапига қараганда умрида чойхонага йўламаганлар ҳам чой ичгани кирганмиш. Йўлдош мерган келди-кетди билан, саломлашиш билан овора. Кечга бориб уста-шогирднинг тили осилиб қолди. Тинкаси қуриган Ориф Шоҳчинорнинг тагидаги сўрига ўзини гуппа ташлади. Шу алпозда анча ётди. Ичкаридан хабар олиб чиққан Йўлдош мерган унга “Бор энди уйингга, яхшилаб дамнингни ол”, дейишга зўрға ботинди.

Орифнинг эса ҳеч қаерга боргиси йўқ. Чой ташиб одам бунчалар чарчасини у тасаввурига ҳам келтирмаган эди. Қанийди, ҳеч ким индамаса, шу ернинг ўзида мириқиб ухласа. Аммо онасини ёлғиз қолдирмаслик учун ноилож ўрнидан турди.

– Бугун зап одам келдими, Орифбой? – деди Йўлдош мерган кеча дўхтири ёзиб берган дорини бир амаллаб ютаркан.

– Сизни кўргани келишди-ёв, – жавоб қилди Ориф худди кетишни истамаётган кишидай қайтиб сўрига ўтираркан. Кейин чойнақдан ўзига бир пиёла чой қўйди.

– Атай айтяпсанми?

– Ҳа-да.

– Келганларни кузатдингми, ҳеч?

– Йўқ.

– Орифни мелиса опкетибди, деган гапни эшитиб келишганга ўхшайди. Разм солсам, нуқул сенга қарашади. Менимча, мелиса опкетса, чойхонада нима қип юрибди, деб ҳайрон бўлишган-ов? – деди Йўлдош мерган бир-икки ютиниб. Сўнг афтини буриштираркан қўшиб қўйди: – Тахирлигини қара-я.

– Мени бир нарсага ақлим етмаяпти, Йўлдош ота, – дея сўз бошлади Ориф орқасига суяниб. – Қишлоғимизни десам, мениям обрўйим йўққа ўхшайди. Лекин у ёқда гап умуман бошқача бўлганди.

– Қанақа гап? – қизиқиб сўради Йўлдош мерган нигоҳини Орифга тикиб. – Тунов куниям обрў ҳақида гапирдинг, унчалик тушунмадим. Ўзимизни тилда гапирсанг-чи, ўғлим.

– Мен чиққандан кейин Оқтепага ўғри тушмаслиги керак эди. Нимага бунақа номардлик бўлдикин? Шуни тушунолмаймаман.

– Бу дейман, айтганимдай, атрофдаги ўғрилар билан келишиб олганмидинг? – Йўлдош мерган қўлидаги пиёлани палос устига қўйди.

– Келишмаганмиз, қоидаси шунақа, – деди Ориф Йўлдош мерганнинг тийрак кўзларига тезгина қараб қўйгач.

– А-а?

– Кимдир, бу шартни бузди. Нега назар-писанд қилмай, бемалол ўғирлик қилганига қоним қайнаб кетяпти?

Ориф шундай деб сўрининг четига муштлади. Устига бўз тортилган сўри зирил-лаб кетди. Йигитнинг асабийлашганини кўрган Йўлдош мерган дорининг тахирлигини унутди.

– Сен болани нега хаёли паришон десам, куни билан шуни ўйлаб юрганмидинг? Мен бўса шайтоннинг васвасасига учиб, не ўйларга борибман-а?

– Ўғрини топмасам бўлмайди, бу ишнинг тагига етмасам... иш чаток, Йўлдош ота.

– Нега? – бирдан сергак тортди Йўлдош мерган. Кейин Орифнинг ўйланиб қолганини кўриб сабри чидамади чоғи саволига ўзи жавоб берди: – Яна мелисахонага чақиритишдан хавотирдамисан?

– Битта хавотирнинг ўзимас-да?

– Сен боланинг ичингда дардинг кўп шекилли, қани бундоқ очиқ-ойдин гапир-чи?

– Яқинда Маҳкам отанинг уйига борганман, – оғир хўрсиниб гап бошлади Ориф.

Аммо унинг гапини энди ростмана чордона қуриб ўтириб олган Йўлдош мерган бўлди:

– Маҳкамникида нима қилдинг?

– Биласиз, ажойиб узуми бор. Бувим, Адолатхоннинг узумидан егим келяпти, деганди, сўраб борувдим-да.

– Хўш, хўш.

– Борсам чол-камбирнинг ўзи экан. Невараси мактабда шекилли кўринмади.

Адолат хола мени кўриб севиниб кетди. Бувимни кўргани боролмаётганини айтиб, анча афсусланди. Кейин оғилнинг устига чиқарилган ишқомнинг олдига бошлаб келиб, ўзинг узиб олақол, деди. Шотига чиқиб бир пасда пақирни тўлдирдим. Пул берсам омади. Халатининг чўнтагига солиб қўйсам ҳам уят бўлади, деб қайтиб берди. Раҳмат айтиб энди кетаётгандим, Маҳкам отанинг бир кучоқ ўт кўтариб юрганини кўриб қолдим. Нима қилиш керак, десам, оғилдаги новвосга ташламоқчиман, деди. Қўлидан дарров олиб, ташлаб чиқдим. Кейин кетдим.

– Бор гап шуми?

– Шу.

– Маҳкам бошқа ҳеч нима демадимми?

Ориф бир зум ўйга толгач, “ҳм, эсладим” деб қолди. Йўлдош мерган кечки салқиндан эти жунжикдими ёки совқотиб қолишдан чўчидими, елкасига ичи жунли нимчасини ташлади.

– Маҳкам ота дарвоза олдида “Новвос қалай?” деб сўради? Мен, зўр-ку, дедим тўғри маънода. Кейин у киши атай айтдими ёки ростданам фикримни билмоқчи бўлдими, “Тўйга оборсам, уялмайманми?” деди. Мен “Жуда зўр тўёна бўлади” деб хайрлашдим.

– Маҳкамни биламан-да, мақтанишни хуш кўради. Ўзиям гапирмаган одами қомади, шекилли. Чойхонага чиқди дегунча новвосидан гап очади.

– Терговчи Маҳкам отанинг уйдагилардан сўраб-суриштира, мени келганимни айтишлари аниқ, – деди шашти пасайган Ориф. – Агар ёзиб беришса... делага тикиб, қонимни ичишади.

– Маҳкам бунчаликка бормас, – Йўлдош мерган ҳам негадир иккиланиб гапирди.

– Терговчи бор гапни ёзиб беринг деса, нима ҳам қила оларди. Мол аччиғи жон аччиғи, деб ўзингиз айтасиз-ку. Бунинг устига оғилнинг эшигиниям, ўртадаги ёғоч устунниям ушлаганман, – деди Ориф бошини қўллари орасига олиб чангалларкан.

– Ушаган бўсанг, нима қипти? – сўради Йўлдош мерган қошини туташтириб.

– Бармоқ изларим қоган-да, Йўлдош ота, – деди Ориф тўнғиллаб. – Қаерданам бордим ўзи, шу узумга!

– Палакатни қара, – деди надомат билан бош чайқаркан Йўлдош мерган. У йигитнинг гарданига тушадиган хавфни энди пайқагандай соқолини силашга тушди.

– Терговчи ишни ёпиш учун бу ўғирликни бўйнимга иладиган кўринади, – дея давом этди Ориф. – Энг ёмони олдинги учта ўғирликниям менга ёпиштиришлари мумкин.

– Йўғ-е?

– Сиз уларни нима деяпсиз? Терговчи ҳалитдан шунга шама қияпти.

– Ахир сен...

– Қамоқда ётиб ўғриларга тайинлаган эканман.

– Ростанми?

– Шунақа тахмин қилаётганмиш. Мана кўрасиз, мен билан қамоқда ўтирганлардан бир икки қрисаларни топади-да, кўрқитишади ёки срогингни қисқартиришга ёрдам бераман, деб ёздириб олади. Бу ёқдан Маҳкам ота ўша куни уйига борганимни, оғилига кириб новвосига ўт солиб чиққанимни ёзиб берса, ҳукм тайёр-да. Бир кунда суд қилишиб, яна қамоққа жўнатишади.

– Қонун деган нарсга йўғми, Орифбой. Ахир биз қон кечиб, нима учун беш йил урушда юридик. Шу саветни дебми? Наҳот, энди, бир инвалиднинг гапини инobatга олишмаса?

– Билмадим, Йўлдош ота, билмадим. Бунинг устига Қобил аканинг ўлими сенинг айбинг билан бўган деб яна эски гапни қўзғаб, дағдаға қияпти. Молларни ўғирламаганимда у киши аламдан ўзини осиб қўймаган бўларкан? Лекин ростанам виждон азобида қолдим, Йўлдош ота. Наҳот, Қобил ака менинг ўғирлигим учун ўз жонига қасд қилган бўса... Аслида шунинг учун яна беш йил кўшиб беришди. Бўмаса, уч йилда чиқиб келардим. Дадам ҳам ўлмаган бўларди... Ана энди яна қамаладиган бўсам... бувимдан ҳам айрилишим аниқ.

– Қўй, унақа дема.

– Бу гал отни қамчилашим керак. Нима қип бўсам, ўғрини топишим зарур. Агар топмасам, ҳаммасини далага тиркашади-да, яна срокни икки ҳисса ошириб беришди. Кейин... тамом! – Орифнинг томоғи қақраб, бўғилиб қолди.

– Аммо бир ҳисобда одамларнинг гапийам тўғри, сен ўғирлик қимаганимда... балки ўлмасмиди?

– Эсласам, ҳалиям кўрқиб кетаман, юрагимни ваҳм босади. Агар Қобил ака ўша кечаси ўзини осиб қўйганда нима қилардим? Камида ўн беш йилни олардим, балки отувга ҳукм қилишармиди?

– Ҳа, унда, ишинг чатоқ бўларди.

– Лекин мен ёзиб қолдирган хат нега топилмаганига ҳайронман. Ахир “Вақтинча қарзга оляпман. Пули ё ўзини қайтараман” деб ёзиб кетгандим-ку. Уйдан қайтиб келган Қобил ака деразага ёпиштирилган қоғозни кўрмаслиги мумкин эмас. Қамоқда ҳам шу ҳақда жуда кўп ўйладим. Нега хатимни биргатга кўрсатмадийкин? Ёки кўрсатган бўса, ишонмай йиртиб юбордимкин? “Майнавозчиликни бас қил, молларни ўзинг сотиб юборгансан, ёш хотининг билан айш-ишрат қип яшашни орзу қилганимнинг, энди умрингни турмада чиритаман, тулга эса ўзим эгалик қиламан!”, деган бўса, ростанам юрагини олдириб...

– Ким билади дейсан, нима деганини?

– Лекин нима бўгандаям, Қобил ака ўзини ўзи нобуд қиладиган тентак эмасди. Эндигина уйланган иккинчи хотинини ташлаб кетишга кўзи қиймасди.

– Нима, бу ерда бошқа гап бор, дейсанми?

– Шуниям аниқлайман, деб қамоқда ўзимга сўз берганман. Ахир бир умр виждон азобида яшолмайман-ку, Йўлдош ота. Айбим бор, аммо қотил эмасман. Менинг хатимдан кейин Қобил ака ҳар қандай қийноққа чидаши керак эди. Чунки хат сал бўлса-да, умид бахш этарди. Шу руҳда ёзилган эди. Аммо ўқишга кириб уйга келганимда... бўлар иш бўлган экан. Дадам раҳматли ҳам шуларни ўйлаб юраги сиқилганидан ўлиб кетган бўса керак.

– Бувингаям осон бўмади.

– Нимасини айтасиз, ҳақиқатан ҳам кўрнамак бола чиқдим.

– Айбга иқрор бўлиш ҳам марднинг иши. Бўпти, энди, борақол. Қоган гапни эртага гаплашармиз. Бувинг ҳам ухламай ўтиргандир. Ие, ҳа, айтгандай, Эсонгул эшитгани йўқми? – шошиб сўради Йўлдош мерган Ориф худди кетиб қоладигандай.

– Бугун бўмаса, эртага барибир эшитади, – деди йигит пешонасини кафти билан уриб.

– Яна сиқиладиган бўпти-да, бечора...

– Нимасини айтасиз. Бирор қариндошеникига обориб қўйсамми деб турибман, мана бу ишлар бир ёқли бўгунча.

– Нима қиласан, иссиқ ўрнини совитиб?

– Билмаса яхшийдди-да.

– Тақдирдан қутилип бўмайди, Орифбой. Қани, сабр қилип тур-чи. Ҳа, самоварнинг олдидаги тугунни эсдан чиқарма, – деди Йўлдош мерган самовар томонга ишора қилиб.

Ориф, кўнглига сиғмаси-да, чойхоначи олдиндан тайёрлаб қўйган тугунни бориб олди. Кетишдан аввал сизга ҳамроҳ бўлсам-чи, деб сўради. Йўлдош мерган кўнмади. Ҳозир набираси келиб қолишини айтиб, йигитни йўлга солди. Ўйга ботган Ориф ноилож тугунни қўлтиғига тикди.

Атрофга аллақачон қоронғилик пардаси тортилган, кўча баъзи уйлардан тушиб турган чироқларнинг заиф нурлари ҳисобига ғира-шира ёришиб турибди. Йўл бўйлаб оқиб турган ариқдан қурбақаларнинг қуриллаши, узоқ-яқиндан эса итларнинг овози қулоққа чалинади. Нимадир шалоп этиб сувга тушди. Хаёли бўлинди: Маҳкам отанинг новвоси йўқолганини бувим ўзимдан эшитса, қандай бўларкин деб ўйлаб келаётганди. Қўни-қўшнилари бир оз ошириб юборса ваҳимага тушиб касали баттар хуруж қилиб қолиши мумкин. Айниқса, уни милиция олиб кетганидан, сўроқ учун яна чақириши мумкинлигидан хабар топса борми, қон босими кўтарилиб кетиши аниқ. Ишқилиб, эшитмаган бўлсин-да.

* * *

– Келдийизми, тоға?

Ориф дарвозадан ичкарига кириши билан пешвоз чиққан холасининг қизи – Муборакнинг гапидан бирдан сергак тортди. Эзилиб айтдимми ёки йўлига интиқ бўлиб турганмиди? Бадани музлаб кетгандай бўлди. Онасининг аҳволини сўрамоқчи эди, томоғига нимадир тикилди. Ялт этиб четдаги хона томон нигоҳ ташлади. Муборак тоғасининг ранги ўзгариб, лаблари титраётганини кўриб, қўлидаги эски челақни орқасига яширди.

– Амманг... тузукми?

– Яхши, ётибдилар.

Бу гапдан кўнгли бир оз таскин топди.

– Овқат едимми?

– Жижча.

Еттинчи синфга ўтган Муборак судралган қизлардан эмасди. Хатти-ҳаракатлари чаққонлиги учун ҳам онаси уни шу ерда ишониб қолдирган. Ҳозир ҳам челақни бир четга илдамлик билан қўйиб келди-да, гапни айтди-қўйди:

– Юринг, тоға. Амман сизни неча марта сўради.

Орифнинг турган жойида юраги шиғ этди: шу ондаёқ эшитдимикин, деган хавотир кўксига тиғдай санчилди. Ҳадикдан яна оёқлари оғирлашди. Ишқом тагига қўйилган сўрига ўтириб қолди. Шунда қамоқдан чиққанига бир ҳафтала бўлиб, негадир уйга жуда кеч қайтгандаги ҳолат кўз ўнгида гавдаланди:

“... – Сен бола шу маҳалгача қаерларда юрибсан? – Эсонгул ая хира тортган кўзларини ўғлига тикди.

– Чой... чойхонадан келяпман, – деди Ориф кўзларини чақчайтириб. – Болалар билан ош қилувдик. Шунга...

– Ичдингми, оғзинг сасияпти?

– Ҳа, энди... қутилиб чиққанинга омасанг бўлмайди, дейишганди, – гудранди Ориф нима деярини билмай. Чунки онаси одатда “мунча кеч қолмасанг, ке, ўтир” дер-

ди нимжон бармоқларини сал қимирлатаркан ёнидан жой кўрсатган бўлиб. У дарҳол онасининг олдига ўтирарди-да, озгин қўлларини аста силарди. Кейин оёқларини уқалаб, тезроқ кучга киришди, ҳали қиладиган ишларимиз кўп, дерди. Бу гапдан Эсонгул аянинг маҳзун чеҳраси сал ёришарди. Биламан, дерди пичирлабгина, энди сенга келин қидиришим керак. Бунақиб ётаверсам, саёқ юришингни қўймайсан шекилли.

– Иш қидирипман, иш. Шунча саёқ юрганим етар, буви.

Суҳбат шу тарзда анча давом этар, она фарзандига меҳр билан термилар, ўғил эса қанчалар жилмайиб қарамасин, онасининг аҳволи кундан-кунга оғирлашиб бораётгандай туюлар, буни юрак-юракдан ҳис этган сари қалби вайрон бўлиб, ичинни нимадир кемиришга тушардики, аввалига шунчаки хавотир билан бошлаган ўй, аста-секин кўрқув ва ваҳимага айланиб юрагини қаттиқроқ эзарди. Яна бир жудолик ташвишини тасаввур қилиш эса...

– Шомдан кейин қолмайман, дегандинг-а?

– Ошналаримнинг юзидан ўтолмай...

– Қамоқда ётганингда қайси бири бориб кўрди?

Орифнинг боши эгилди.

– Даданг ажалидан беш кун бурун ўлиб кетувди, энди мениям тириклайин гўрга тикмоқчимисан?

Бу сўзларни эшитиш оғир эди. Орифнинг бўғзига нимадир тикилди. Бирдан югуриб бориб онасининг оёқларини кучоқлади. Бир йилдан буён ҳаракатсиз ётган оёқлар озгин ва мажолсиз эди. Буни ҳис этган йигитнинг юраги баттар сиқилди. Ўзини койиркан, кўзларига ёш келди.

– Ундай деманг, бувижон, – дея олди зўрға. – Сизга бир нарса бўлса, кейин мен нима қиламан?

Эсонгул ая гапира олмади. Юзини тескари бураркан, устига адёлни ёпти. Ориф онасининг оёқларига бош қўйганича овоз чиқармай, эзилиб йиғлади.

– Дадам билан хайрлаша олмадим. Мендан рози бўлдиларми-йўқми, билмайман ҳам. Армон бўлиб қолди, буви, армон... Энди, ҳеч бўлмаса, сиз ўлманг. Мениям одам бўганимни кўринг, хизматингизни қилай, бувижон! Ҳалол меҳнат қилиб, беш сўм пулни кўлингизга тутқазай, мени дуо қилинг. Юзингизни ерга қаратганим рост, оқ сутингизни оқлолмаганимни тан оламан. Лекин сиз доим меҳрибон эдингиз, эрка ўғлингизнинг барча тантиқлигини кўтариб, кечириб келгансиз. Бу сафар ҳам кечиринг!”

Энди-чи, энди қайси юз билан киради. Уч-тўрт марта сўраган бўлса, демак, бир гап бор, кимдир кўчадаги гапларни етказган. Бўлмаса, чойхонада ишлаётганидан хабардор, унчалик кечга ҳам қолгани йўқ. Бесовталиги ортиб аста ўрнидан турди. Ичкарига кирса, жияни Муборак аясининг оғзини оппоқ пахта билан намлаб ўтирибди. Салом беришни ҳам унутиб, жиянига юзланди:

– Нима қилди? Ҳозиргина... яхши дегандинг-ку?

Муборакнинг кўзлари нам тортиди.

Эсонгул ая бесаранжонланди, кейин қизчага кўз қирини ташлаб, “Бўлди, энди, сен боравер” дегандай ишора қилди. Бармоқларини аранг қимирлаганидан ёнига қақираётганини пайқади: Ориф тезда онасининг қошига келди.

– Сизга нима қилди?

– Шу гаплар... ростми? – пичирлади Эсонгул ая.

Орифнинг ичидан қиринди ўтди.

Нима дейишни билмай каловланди. Бироқ узоқ сукут сақлаб ҳам бўлмасди. Касал одам бир пасда ўзича хулоса чиқариб, бир дардига юз дард қўшиб олиши мумкин эди. Буни англаган Ориф онасининг қўлини аста ушларкан “Қайси, гаплар?” деди мулойимлик билан ўзини ҳеч нарсадан хабари йўқдай тутиб.

– Адолатхоннинг...

– Ҳа, менам эшитдим, кимдир новвосини ўғирлаб кетибди.

– Ишқилиб... сенмасми? – Эсонгул ая базўр гапираркан ўғлининг кўзига тикилди. Худди бир нимани уқмоқчидай атай узоқ қараб турди.

– Сизга ваъда берганману, нима, ёдингиздан чиқдимми? – деди Ориф онасининг ниятини сезиб, бир оз аччиқлангандай гапириб.

– Унда... мелисахонага нега оборишди, болам? – сўради онаизор бир зумлик сукутдан сўнг.

“Оббо, эшитибди-ку. Энди нима дейман? Қандай қилиб тинчитаман?” – дея хаёлидан ўтказди Ориф. Бироқ ҳозир жим ўтирадиган пайт эмасди.

– Биласиз, мен яқинда қамоқдан чиққанман, ҳар қандай одам ҳам шубҳаланади-да. Бирпас сўроқ қилиб қўйиб юборишди. Мана, олдингизда ўтирибману, нимадан хавотир оласиз? Сиз бунақа нарсаларнимас, тезроқ тузалишни ўйланг. – Ориф секин, ётиғи билан гапира бошлади, сўзлаганда эса иложи борица волидасининг кўзларидан нигоҳини олмасликка ҳаракат қилди. – Хотинларнинг гапига камроқ қулоқ солинг. Сиз... сиз, яхшиси, уларга чиройли, ақл-ҳуши жойида қиз топинглар денг. Ҳар хил бўлмағур гаплар билан сизнинг бошингизни қотиришмасин. Ёки уларга ўзим айтишимми-а?

– Яна опкетиб қолишса-чи? – Эсонгул ая шундай дедию, ичига тортган кўзларига ёш олди.

– Мен ўғирлик қилмаган бўлсам, нега опкетишади? – Ориф бош томондаги оппоқ дуррани олиб онасининг кўзларини артди. – Айтяпману, бир қатор сўраб кўришди холос деб.

– Ўша куни... уйда ётсанг бўларкан? Чойхонани ит ермиди?

– Ким билибди, бунақа бўлишини?

– Юрагим ғаш бўлиб қолди, болам, – деди онаизор ўғлининг чайир қўлларини сиққан бўлиб. Аммо куч қаёқда, шум хабардан кейин ичига ваҳима тушган Эсонгул аянинг бор қуввати ҳам қолмаган эди.

Орифнинг фиғони фалакка кўтарилди. Қайси калтафаҳм қўшниси гапирди экан? Дард билан олишиб ётган беморга ҳам шунақа гапларни айтадимми? Шу пайт унинг хаёлидан икки уй нарида яшовчи Эркиной ая ўтди. Унинг синфни битириб, институтга киргунча ҳам сени куёв қиламан, деб юрарди. Шаддод хотин бировдан тап тортмас, мабодо кўча-қўйда учраб қолса, “Ҳа, куёвбола” деб гапириб ҳам юбораверарди. Ориф қизариб кетарди, аммо индамасди. Чунки ундан бир синф пастда ўқийдиган Жамила ҳақиқатан чиройли, бўй-басти келишган қиз эди. Тан олмай илож йўқ, уни ёқтирарди. Бироқ, севишини айтмаган. Аслида айтишга ҳам ҳожат йўқ эди. Бу гап аллақачон кўни-қўшнилари орасида, кейин бутун қишлоққа овоза бўлган, аста-секин эса худди шунақа бўлиши керакдай, биров аҳамият қилмай ҳам қўйганди.

Қамалганидан сўнг вазият бутунлай ўзгарганини билди. Бечора Эркиной ая элнинг олдида жуда ўсал бўлган кўринади. Эшитишича, гапим гап деб, бир-икки йилча кутганмиш. Бироқ Орифнинг дадаси ўлганидан кейин фикрини кескин ўзгартириб: “Отасининг бошини еган фарзанддан яхши куёв чиқмайди” дебди. Жаҳл устида айтганми, ё қизининг тақдиридан ростдан ҳам хавотир олганми, хуллас, ўн беш кун ичида кўшни қишлоқдаги узоқ қариндошларидан бирининг ўғлига узатиб юборибди.

Нима бало, сўзи ерда қолганига ҳамон алами бормикин? Қўни-қўшнилардан совчи кирмаганига, энди, кимни куёв қиларкин деган миш-мишларга чидолмаган бўлса керак-да? Шуларни хаёлидан кечирган Ориф онасига бу нохуш хабарни Эркиной аядан бошқа одам айтмаган деган хулосага келди.

– Ғайирлиги бор одамнинг гапи бу. Ким нима деса ишонаверманг-да, – Ориф бундан ортиқ сўз тополмади.

– Ишқилиб... яна қамалганингни кўрмай-да.

– Кўрмайсиз, буви, кўрмайсиз.

– Бўйингни қара, кап-катта йигит бўлиб қолибсан-а?

– Шунинг учун тезроқ қиз топинг, деяпман-да.

– Айтганингдай, тўйингни кўриб... бирорта неварамни бағримга босиб ўлсам...

– Ҳали невараларингизни ҳам тўйини кўрасиз, буви, – Ориф кўнгли тўлиб кетганидан зўрага гапирди. – Чевараларингизни... уларнинг ҳаммасини ўзийиз катта қиласиз.

– Аҳ, болам-а. Битта сени тарбиялашга ожизлик қилдигу...

Ориф кўзёшларини кўрсатмаслик учун юзини четга буриб йўталди. Дастрўмолини оғзига босди, аслида сездирмасдан юзини артди. Нафсиламбирини айт-

ганда оғир гап бўлди. Ичидан зил кетди. “Тўғри, мендан рўшнолик кўрмаган онам, болаларимдан нимани ҳам умид қилсин, – дея ўйлай бошлади бошини кўтаролмай. – Мен бадбахт не каромат кўрсатдимки, набиралари бошларига кўтаришса? Онам бечоранинг мендан ҳафсаласи совиган, қўлини ювиб қўлтиғига урган. Фақат бу дунёдан сўппайиб ўтиб кетишимни истамаяпти, холос. Уйланса, бола-чақа орттирса, ақли кириб қолар деган ёлғиз илинжи борлиги шундоқ билиниб турибди. Ҳа, мен нодон фарзанд чиқдим. Ота-онамнинг ишончини оқлолмадим. Ўзимни эпчил, ҳар ишнинг уддасидан чиқадиган омадли йигит санаб хато қилган эканман. Ўша йили ўқишга кирмасам, нима бўларди? Йиқилсам, бир йил яхшилаб тайёрланиб, яна топшираддим-ку! Нега ҳовлиқдим? Нимани исботламоқчи бўлдим? Кимдан ор қилдим?”

...Ориф охирги имтиҳонни топширдию, ётоқхонага – Асқарнинг олдига югурди.

– Неч-чи? – сўради Асқар ҳамқишлоғини кўриши билан ётган жойидан кўзғалиб. Ориф бош бармоғини букиб кўрсатди.

– Тўртта тўрт ўн олти, аттестатинг беш-а, демак, жами йигирма бир. Бемалол ўтишинг мумкин?

– Ўтармикинман?

– Бошқалар-чи? Бошқалар қанақа баҳо олди?

– Беш киши тўрт, икки киши беш олди, – деди Ориф Асқарнинг темир каравотига ўтираркан.

– Ростданми? – деди соат ўн биргача ухлаган Асқар бирдан эснашдан тўхтаб. – Ҳм, ҳм, шанс камайибди-да, биродари азиз.

– Нега?

– Нега бўларди. Вилоятимиздан бор йўғи тўрт киши қабул қилинади. Демак, қолган тўрт киши йиқилади. Иккита бешни кимлар олди? Подкурсдагиларми? Ҳм, улар ўтди ҳисоб. Энди, иккита ўринга олти киши. Хўш...

Асқар шарт ўрнидан турди-да, тумбочкани титкилаб ичидан қалин, жигарранг муқовали дафтар олди. Орқасига чизиб юрган қандайдир жадвалга Орифдан эшитган баҳоларни ёзиб чиқди-да, уч кишида бир хил имконият борлигини айтди. Қолган учта фамилияни ўчириб ташлади.

– Буларда биттадан уч бор, шунинг учун мандатдан ўтмаслиги аниқ. Ана энди бир хил балл тўплаган уч кишининг, яъни икки рақибининг плюс-минусини билишимиз керак, – Асқар шундай деб тумбочкани бармоқлари билан черта бошлади. Лекин уни шунчаки чертапти деб бўлмасди, шу оддий тахтадан бир тўда отларнинг чопиб кетаётганига ўхшаш товуш таралардики, буни ўзи билган ҳолда қияпти деб ҳам бўлмасди, афтидан хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд эди.

Ўзи гапириб қолар деган ўйда бир оз кутди. Аммо Асқар ҳадеганда сўз очавермади. Нимани ўйлаптийкин? Тоқати қолмаган Ориф ниҳоят тилга келиб сўради:

– Яна нимасига қарайди, Асқар ака?

Асқар худди қабул комиссиясида ишлайдиган одамдай ҳамқишлоғига абитуриентнинг баллдан ташқари қараладиган ҳужжатларини: тавсиянома, аскарлик хизматида бўлгани, иш тажрибасига эгалиги, боқувчиси бор-йўқлиги ҳақида гапирди-да, энг муҳими, – деди жиддий оҳангда, – таниш топиб, мана бундан гаплашилганми, деб бармоқларини бир-бирига ишқади.

Орифнинг нафаси ичига тушиб кетди. Унда Асқар айтган ҳужжатлар ичида мактаб томонидан берилган тавсифномадан ташқари бошқа имтиёз берадиган ҳеч қанақа қоғоз йўқ эди, ҳатто энг муҳим саналган таниш ҳам топмаганди. Ўзинини тамомлаб тўғри Тошкентга келган бўлса, қанақа қилиб топсин? Ундан кейин унга берадиган пул қаёқда?! Дадаси ногирон, онасининг тикишдан топган уч-тўрт сўми рўзғорга сарфланаётган бўлса, орттириб ҳам бўлмади-да...

– Бошида бирорта домлани топиб гаплашиб қўйишимиз керак эди, – деди Асқар бошини маъноли тебратиб.

– Барибир беришга пул йўқ-да, – Ориф маънос ҳолда жавоб қилди. Унинг гапини Асқар аранг эшитди.

– Ўтгандан кейин берамиз, деганимда... балки кўнармиди? Қара, мана бунақа пайтда жуда асқотарди-да.

– Энди, нима, қиламиз? – Ориф жавдираган кўзларини Асқарга тикди.

– Нима қилардик, бу ёғи пешонангдан укам, – Асқар шундай дея бошини яна ёстиққа ташлади.

– Домлам қабул комиссиясида деган эдингиз, бир суриштириб кўрасизми, – деди Ориф майкачан Асқарга умидвор тикилиб.

– Нимани суриштираман? – елкалари чиқа бошлаган Асқар узоқ эснагач, мириқиб керишди.

– Кимнинг ҳужжатларини зўрлигини-да...

– Энди фойдаси йўқ. Бирортаси пул берган ёки ваъда қилган бўлса, бизнинг гапимизга кулоқ солиб ўтиришмайди, – деди Асқар кўл силтаб.

– Улар ҳам менга ўхшаб гаплашмаган бўлишса-чи? – деди ҳамон умидини узмасликка чиранган Ориф.

– Хўш, нима қил, дейсан? – сўради Асқар қовоқларини уйиб.

– Имкониятимни билганимда яхши бўларди-да, Асқар ака. Ўн кунгача ичим сиқилиб юраманми?

– Билганимда нима қилардинг? – деди Асқар бепарволик билан. – Барибир пул йўқ деяпсан-ку. Демак, кутамиз. Балки омадинг чопиб, қабул қилиб қолишар...

– Илтимос, Асқар ака, кўлингиздан келади-ку, бориб билиб беринг.

– Жуда қайсар бола экансан-да. Ҳамма қатори ўша куни билардинг, – дея ўрнидан турди Асқар.

Ориф хурсанд бўлди, шундай ҳамқишлоғинг бўлса яхши-да, деб қўйди ичида хонасига чиқиб ўзини каравотга ташларкан.

Ярим куннинг ўтиши қийин бўлди. Минг хил хаёлга борди. Пул деб қолса, кимдан қарз оламан, деб роса бошини қотирди. Битта амакиси яқинда тўй қилган. Гап очиш бефойда. Амбаларидан сўрашга юзи чидамайди. Бунинг устига улар ҳам зўрға рўзгор тебратишади: саккиз-тўққизтадан боласи бор. Қариндошларидан яна кимлар қолди? Қўшнилари-чи? Ўйлаб ўйининг охирига етолмади. Соатига қараб-қараб қўяркан, ҳозир Асқар келиб нима деркин деб ўйлагани сари юраги сиқила бошлади. Имконияти яхши бўлса-ку, хўп-хўп, аммо... Нима, унда, ўқишга киролмайдими? Қишлоққа қайтиб кетадими?

Ориф афсус билан хаёл суриб ётаркан, дадасидан хафа бўлиб кетди. Келиб-келиб тракторчи ҳам бўладими? Йил бўйи даладан бери келмасди. Аммо топган пули рўзгор тебратишга аранг етарди. Кузда кечалари билан пахта териш итдай чарчарди, баъзида тракторнинг устида бир-икки соат мизғиб оларди-да, яна ишга тушиб кетаверарди. Оқибат шу бўлдики, кечаси ухлаб қолиб каттагина зовурга трактори билан қулаб тушди. Ўлмаб қолганига шукур қилишди. Дарров ногиронликка чиқариб, арзиман пенсия бера бошлашди. Бир оёғи қийшайиб, иккинчиси, умуман бор-йўқлиги билинмайдиган ҳолга келган эди. Қўлларини айтмайсизми, аранг кўтаради, овқатни эплаб ейишга қийналади. Бир кунда тўшакка миҳланди қолди. Ҳаммасидан ҳам колхоз раҳбарларининг ҳолинг қанақа, нима ёрдам керак, деб йўқлаб турмагани Орифга алам қиларди. Дадаси тиним билмай ишлагани орқасидан ногирон бўлиб қолсаю, худди ўлиб кетган одамдай биров суриштирмаса? Жаҳлини босолмаган пайтларда колхоз идорасига бориб хўжайинларга бақариб ташлагиси келарди. “Қанақа раиссиз, дадам шу колхознинг қолаверса, сизнинг обрўйингизни деб ногирон бўлиб қолсаю, ўз ҳолига ташлаб қўясизми?! Сизда виждон борми, ўзи?” дейишни жуда-жуда истарди. Бригадирни кўрса бўғиб қўйгиси келарди: пахта майдонини камроқ кўрсатиб, салкам бир гектар ерга гоҳ маккажўхори, гоҳ беда экади, унинг четроғида эса беш-ўнта мол боқади. Экин ва молларга қараб туришга бир одамни ажратиш қўйган. У бригада ҳисобидан пул олади. Буни ҳамма билади, аммо ҳеч ким индамайди. Эмиш-ки, иккитаси ўзиники бўлса, қолгани колхоз раҳбарлариники. Арз қилгани билан фойдаси йўқ, балки яна бир-иккитаси райондагиларга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун одамлар оғзига талқон солган, илоё, тешиб чиқсин деб, ичида қарғаб қўйишади-да, ишларини қилаверишади. Лекин дадасининг бригадир Салим акага

“Бу ишинг яхшимас, лаганбардорлик ҳам эви билан-да, одамларнинг ризқини қийиб орттирган обрўйинг билан нимага эришасан? Бир куни келиб халқнинг назаридан қоласан, холос. Раҳбарлар эса келиб-кетаверади”, деганини одамлар эшитган экан. Ориф шунинг учун раҳбарлар дадамни ёмон кўришса керак, балки ётиб қолганидан хурсанд ҳамдир деб, яна дарғазаб бўларди. Онаси шўрлик эса уни доим йўлдан қайтарарди: “Ҳозир замон уларники, болам, агар ёмон кўриниб қосанг, кейинчалик ўқишингга тўсқинлик қилишади, – деб сира кўнмасди. Яна такрорларди: шулардан тўғри хулоса чиқаргин-да, мактабда яхши ўқи, бўмаса, Даврон отага ўхшаб ё сувчи бўласан, ё дадангдек бир амаллаб трактор ҳайдаб икки қўлинг қора мойдан чиқмай юраверасан”.

Онасига қулоқ солди. Мактабни яхши баҳоларга тамомлади. Мана, университетга киришга бир қадам турибди. Омади келиб, кириб олса, бас, қизил диплом учун ўқийди, қонун-қоидаларни сув қилиб ичиб юборади, райондаги муттаҳамларнинг адабини беради. Порахўрларни аяб ўтирмайди, ишлаш ўрнига раҳбарларга ялтоқланиб юриб, халқнинг устидан кун кўрувчиларнинг барисини ишдан бўшатади. Ўғри, юлғичларни эса қамоққа тикади. Хуллас районда шундай тартиб ўрнатадики, юрагида қинғири борлар учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетади. Тўққизинчи синфда Ашуров деган химия ўқитувчисига “Сиз бизга дарс ўтманг, Менделеев жадвали билмайсиз, баъзи формулаларни нотўғри ёзасиз. Уялмайсизми, номига дарсга киргани!” деган ҳам шу Ориф эди-да. Колхоз боғига сайрга боришганда қоровул ўқувчиларни киритмаганда нима қилганди? Наҳот, эсидан чиқаришган бўлса? Эртаси куни Мамарасул отанинг тўйга кетганидан фойдаланиб, бутун пишган меваларни эринмай силкиб чиққан ким? Ер билан битта бўлган ўриқлар қоқидан бошқасига ярамаганди. Ҳа, унинг бир жаҳли чиқмасин!

Асқар анча кеч қайтди. Эшик очилиб хомуш ҳолда кириб келган ҳамқишлоғини кўрганда Орифнинг юраги тўхтаб қолгандай бўлди. Кўнгли ниманидир сезиб, гап сўрашга ботинолмади.

– Ётибсанми? – деди Асқар дераза рафига суяниб.

Ориф бошини қимирлатди.

– Кирарсан, – Асқар шундай деб хонасига чиқиб кетди.

Бу гапдан руҳи буткул тушиб кетди. Нима дегани бу? Ўтолмайсан, демоқчими? Нега, шу ерда айтиб қўя қолмади? Ориф бир зумда минг хаёлга борди. Жойида ортиқ ёта олмади. Шартта ўрнидан туриб, майкачан ҳолда Асқарнинг олдида чиқди.

– Хул-лас, энг кам шанс сенда экан, укам, – деди кўйлагини ечиб, ўзини каравотга ташлаган Асқар, юзини сочиққа артаркан.

– Гаплашиб бўлишибдимми? – ниҳоят тилга келиб сўради Ориф.

– Умуман олганда, ҳа.

– Алоҳида олганда-чи? Имкониятим борми? – стулга суяниб олган Ориф бирдан гавдасини кўтарди.

– Биттасининг учинчи марта топшириши экан, ҳужжатлари жойида, ҳатто прокуратурадан тавсифномаси ҳам бор экан. Югурдак бўлиб ишлаган бўлса, амаллаб олганда, – деди Асқар хотиржамлик билан. – Ҳали аниқ бўлмаган манбаларга қараганда яна биттаси пул ваъда қилиб, ярмини бериб ҳам қўйибди.

– Демак, пулим бўлганда...

– Шартта олдида ташлаб, ишни битириб чиқардим.

– Афсус!

– Лекин кўнглингни ўкситма, укам. Мандатга ҳали бир ҳафтадан ортиқ вақт бор.

– Пул топишим керакми?

– Агар ўқишга кириш мақсадинг бўса...

– Қанча?

– Энг камида уч минг сўм. Қолганини мен тўғрилайман, биттаю битта ҳамқишлоғим, отаси ногирон деб... ҳа, айтгандай, Оқил акамнинг ногиронлиги ҳақида нега справка олмагансан? Иложи бўлса, буниям қўшиб берсак, яхши бўларди. Хўш, эплайсанми?

– Уч мингни-я?

– Домланинг уйида ишлаганим шарофатидан ҳамқишлоғинг бўлса майли, минг сўм ўтиб бердим, дедилар. Хуллас, ўйлаб кўр. Мен қўлимдан келганини қилдим, тўғрими? – Асқар шундай деб ўрнидан турди ва яна кўйлагини кия бошлади. – Кетдик, овқатланиб келамиз. Сенам оч ўтиргандирсан?

– Шунча пулни қаердан оламан? – Ориф хонадан чиқаркан Асқарга юзланди. Ҳа-да, ростдан ҳам у пулни қаердан топади?

– Каллангни ишлат.

– Бунақа нарсага калла ишлармиди, Асқар ака.

– Ўқиш керак бўлса, ишлатасан-да.

– Топмасам, бир йил кетди-а?

– Кейинги йилиям Худо билади, кироласанми-йўқми?

– Бу ёғиям бор. Ҳа, айтгандай, Асқар ака, домлайизга ваъда бериб турсак-чи?

– Жиннимисан? Қуруқ ваъдани бошига урадим улар. Одамлар ярмини бериб қўйганда, менинг гапимга ишонармиди? Биз ким бўпмиз? Оддий талаба холос, укам. Бир “пуф!” деса, иккаламиз ҳам учиб кетамиз.

Ориф ошхонага киришда Асқарнинг йўлини тўсди.

– Сиз ваъда бериб тураверинг, мандатдан бир кун олдин топиб келсам, берамиз, бўмаса... ҳуштакни чалиб қайтиб кетавераман.

– Қўйсанг-чи, бўлмаган гапларни.

Кўнглига ғулғула тушган Ориф ногоҳ Жамилани эслади. Тошкентга келишдан олдин “Мен албатта ўқишга кираман” деб катта гапирганди. Кирилмаса, нима бўлади? Қизнинг олдида уялиб қоладими? Синфдошлари ўртасида-чи? Ахир уларга ҳам мақтанган эмасмиди? Қариндош уруғлар-ку тушунишар, аммо тенгқурлари “Бузоқнинг югургани сомонхонагача экан-да” деб масхара қилишлари тайин. Айниқса, Жамилага кўз олайтириб юрган Шокир “ўла” дейиши турган гап. “Дадандан қолган тракторни патиллатиб юравермайсанми?” деса, нима деган одам бўлади? Шокирнинг эса ўқишга кириши аниқ. Дадаси бориб гаплашиб келганмиш. Далада боқиб юрган новвосларни сотса, бўлди экан. Бунинг устига дадаси “Битта ўғилни эплап ўқитолмасам, бригадир бўп нима қилип юрипман!” деганмиш. Ўғлининг ҳужжатларини Андижондаги Пахтачилик институтига топширтирибди. Келажакда раис қилмоқчи экан. Демак, раҳбарларнинг соясида, уларга яхши кўриниш баҳонасида бекорга мол боқмаётган экан-да. Тўхта! Далада мол... Пул банкда, мол эса далада. Қайси бирини ўмариб пул қилиш мумкин? Банкка умуман яқинлашиб бўлмайди, далага эса...

– Мен кетдим, Асқар ака, – деди Ориф бирдан ўрнидан тураркан. – Мандатдан бир-икки кун олдин етиб келаман. Илтимос, домлангизга тайинлаб қўйинг, хўпми? Мен албатта ўқишга киришим керак!

– Ҳов, ҳов, шошмасанг-чи, – дея Орифнинг орқасидан бақирди Асқар.

Атрофдаги талабалар бир Асқарга, бир ошхонадан югуриб чиқиб бораётган Орифга қарашди. Асқар ҳеч нарсага тушунмай қолаверди.

...Ориф ваъда қилгандай мандатдан анча олдин етиб келди. Асқар икки минг сўм пулни кўриб серрайиб қолди. Анчадан кейингина “Қаердан топдинг?” деб сўради ҳамон кўзларига ишонмай.

– Қарз олдим. Лекин сиздан илтимос, буни уйдагиларга айтманг. Яна сиқилиб юришмасин. Ўқишни битиргунча ўзим тўлайман. Шунга келишганмиз. Хўпми, Асқар ака?

Асқар ноилож рози бўлди. Кейин ўша куниёқ домласига учрашди. Кечқурун Асқарнинг ўзи ош дамлади. Бу Орифнинг биринчи курсга қабул қилинганидан нишона эди.

Мандатдан кейин улар бирга қишлоққа қайтишди.

Кечқурун Орифни қидириб Асқар келди. Ўртоқлари билан ўтирганини кўриб ортига қайтмоқчи эди, аммо Эсонгул ая қўярда-қўймай уни ичкарига етаклади.

– Орифжон сендан жуда миннатдор. Катта раҳмат, ёрдамнинг аямаганинг учун. Илоё, мартабанг бундан ҳам улуғ бўсин, болаларингни роҳатини кўриб юргин. Биздан қайтмаса, Худодан қайтсин. Қани, юр, юрақол. Ўз қўлларим билан ош дамлаяпман, емай кетсанг, хафа бўламан.

Ориф Асқарни кучоқ очиб қаршилади ва давранинг тўрига ўтқазди. Орифнинг ширакайф синфдошлари дарров жой бўшатишди. Сухбат қизгин тус олган шекилли қисқа салом-алиқдан сўнг яна авж олди.

– Лекин ким қилган бўлсаям, боплабди, – деди озгиндан келган, бўйчан Дилшод. – Бригадир нима қилишини билмай бошини чангаллаб юрибди.

– Шокир нима учун кемади, десам, бу йил ўқишга киролмабди-да, – деди Салим деган йигит оғзини сочиқчага артаркан.

– Шокир кирарди, дадаси мандатдан олдин пул топиб оборолмабди, – тушунтирган бўлди Вали бўйинини олдинга чўзиб.

– Ишонган молларини кимдир ўмариб кетган бўса, қаердан оборсин. Ўзи эрта-перта сотаман, деб турган эканми, – сўради Салим бошқаларга гал бермай.

– Кўпчиликнинг ҳақи эди-да, – билагонлик қилди Дилшод Салимга бир қараб кўйгач.

– Лекин энг ёмони Қобил аканинг ўлиб кетгани бўлди, – деди кимдир бошини кўтармай.

– Иккинчи хотинининг қадами ёқмади-ёв.

– Эй, шу иш очилмапти-я? Наҳот, Қобил ака ўзини ўзи осган бўлса?

– Балки молларни ўғирлаган одам қилгандир бу ишни?

– Эртаси куни қайтиб келиб-а?

– Кўриб қоган бўса...

– Э, жиннимисан? Кўриб қоган бўлса, ўша заҳоти ўлдирмасмиди?

Бири қўйиб, бири сўзлаётган йигитларнинг гапларга қулоқ солиб ўтирган Асқарнинг ўткир нигоҳи зимдан Орифни кузатарди. Ориф ҳар замонда “Олиб ўтирсаларинг-чи” деб қўйса-да, гўё бесаранжонлигини хурсандчилиги билан беркитаётгандай туюларди. Атрофдагиларга сохта табассум қилаётган мезбоннинг безовталигини Асқар аллақачон пайқаган эди. Шунинг учунми, ошга қолмади, сизлар бемалол ўтираверинглар деб, узр сўради. Даврадагилар ноилож рухсат беришгач, Ориф кўчага кузатиб чиқди.

Шу пайт дарвоза очилиб, Эсонгул ая кўринди. Унинг қўлида шойи чорсига тугилган нимадир бор эди.

– Ҳай, айланай болам, нега дарров кетяпсан? Бир чимдим ош еб кетмайсанми?

Асқар ўнғайсизланиб узрини айтди. Эсонгул ая йигитнинг елкасини силаб қўлидаги тугунни узатди:

– Мана бу кўйлакни ўқишда кийиб юрасан, хўпми?

Асқар Эсонгул аянинг қўлини қайтара олмади.

Ориф Асқарни кузатиб кўчага чиқди.

– Қишлоғимизда катта ўғирлик содир бўлибди-да, – деди Асқар сигарет тутатаркан.

– Шунақа бўпти.

– Ўша кунлари шу ердამидинг? – Орифнинг кўзларига тикилиб сўради Асқар.

– Икки кунга Қўқонга кетувдим. Келсам, шу гап, – деди паст овозда Ориф.

– Қўқонга нега бординг?

– Пулга-да.

– Пулга?

– Секин, уйдагилар билиб қолмасин, Асқар ака. Ўша куни тушунтирдим-ку сизга, – Ориф анча ўзини тутиб олганми, безовта кўринмасди.

– Қўқонда қариндошларинг борми?

– Ҳужжат топширгани Тошкентга кетаётиб, поездда яхши бир инсон билан танишиб қолдим. Ўғли бу йил ўқишни битириб, Тошкентда қоламан деганда, унамаган экан. Перевалдан юриб тоғларни кўриб кетаман деб, йўловчи машинага чиқибди. Тоғдан тушаётиб аварияга учраб ўлибди. Шундан бери ўзини қаерга қўйишни билмай, ҳар ҳафта Тошкентга кетиб қолавераркан. Ўғлига рухсат бермаганига қаттиқ афсусда экан.

– Хўш, кейин-чи?

Ориф бу ачинарли ҳикоя Асқарга таъсир қилмаганига ҳайрон бўлди. Дарвоза томон нигоҳ ташлаб қўйди-да, гапини давом эттирди:

– Шу киши... ҳа, айтгандай, қаранг, унинг исми ҳам Асқар ака экан. Сизга адаш. Кейин мендан қаерга кетаётганимни сўради. Ўқишга кирмоқчилигимни эшитиб, неча пул билан кетяпсан деб қизиқди. Ўз кучим билан кирмоқчиман десам, ўйлаб ўтирмай, пулинг йўқ бўлса, барибир киролмайсан деди. Ўшанда хафа бўлгандим, бироқ у киши ўксинма, қанча кераклигини айтсанг бўлди, мен бериб тураман, ўқишни битиргунча ёки кейинроқ ишлаб узарсан, деб қолди. Биринчи кўрган одамдан пул сўрармидим, бунинг устига бошига мусибат тушиб турган бўса, деб индамадим. Аммо Асқар ака топганим ёлғиз ўғлимники эди, энди уям йўқ, деб ҳар эҳтимолга қарши манзилени ёзиб берди. Сиз ўқишга киришингга шанс йўқ экан, деганингизда ўша Асқар акани эсладим. Таваккал қилиб бордим. Уйда икки кун бўлиб, Тошкентга қайтдим.

– Қойил сенга. Худо бераман деса, ҳеч гап эмас экан-да. Нима, бало, омадли йигитмисан, дейман?

– Раҳмдил Асқар акалар учраб турса, омадим чопгани шу-да.

– Лекин қишлоғимиз шаънига яхши иш бўмабди. Биз бўлажак юристлармиз. Кетгунимизча тергов ишига ёрдам беришимиз керак.

– Қандай қилиб?

– Атрофдагилардан сўраб-суриштирамиз, яъни маълумот тўплаймиз.

– Практика денг.

– Шунақа десаям бўлади.

– Бизсиз ҳам эплашар.

– Эплашади, албатта. Жиноят жазосиз қолмайди, дейишади-ку. Лекин бизам оддий томошабин бўлмаслигимиз лозим. Қандайдир ўғрилар келиб қишлоғимизни талаб кетса, индамай қараб турсак, нима деган одам бўламыз? Оддий фуқародан фарқимиз бўлиши керак, Ориф. Агар бу жиноятни очсак, зўр иш бўларди-да. Нима дединг? Ҳа, бўпти, бор, кирақол, ўртоқларинг ҳам кутиб қолгандир. Яна улар ҳам турамыз, деб қолишмасин?

– Ҳозир ҳайдасам ҳам кетишмайди, – деди Ориф хайрлашиш учун қўл узатаркан.

– Тошкентга бирга кетамизми?

– Албатта, Асқар ака.

– Унда, Қўқонга кириб кетамиз, бўптими?

Жиноят устида қўлга тушган одамдай, Орифнинг ранглари оқариб кетди ва салдан кейин “нега?” деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

– Адашга миннатдорчилик билдириб кетмаймизми?

– А, ҳа-я.

– Ахир у киши ўқишга кирганингни ҳали билмаса керак? – сўради Асқар Орифнинг кўзларига тикилиб.

– Ё-ёзиб... юбордим.

– Ёзиб юборган бошқа, укам, ўз оғзинг билан айтсанг, боши осмонга етмайди-ми? Борсанг, ўлган ўғлини кўргандай хурсанд бўлиб кетади-ку. Ма, мана бу кўйлакни ҳам опқўй. Қўқонлик адашга берамыз. Мендан кўра, у кишининг хизмати катта экан. Бўпти, хайр.

Ориф турган жойида қотиб қолди. Қўлидаги кўйлак титраётганидан билдики, иш чатоқ. Наҳот Асқар ундан шубҳа қилаётган бўлса? Ёки айтган гапларига ишонмадимикин? Ҳа, ишонмагани аниқ, бўлмаса, онаси берган кўйлакни оларди, албатта.

Шу пайт иккита ўртоғи чиқиб, уни ичкарига етаклади. Ҳаммининг кайфияти чоғ, биргина Орифнинг ичи ёришмасди. Юзидаги табассум сохта, ним кулгиси узоққа чўзилмасди. Анчадан бери бунақа маза қилиб ўтиришмаган синфдошлар мезбоннинг даврага қўшилолмай турганига деярли аҳамият беришмасди. Аммо кимдир пинҳона учрашув, дийдор ғанимат ҳақида гапиргандай бўлувди, хонада нимадир гумбурлагандай бирдан кулги кўтарилди. Ориф нима гаплигини англаб етгунча қайсидир синфдоши бизни ташлаб учрашувга қочиб қолишни ўйлаётган бўлса керак, деганди, яна қийқириб уйни бошларига кўтаришди. Анчадан кейин лаганларда ош тортилди, бироқ ҳазил-хузул тўхтамади. Жамила деган исмни ҳеч ким тилга олмаса-да, гап ким ҳақида бораётгани маълум эди. Лекин Асқар келгунча учрашув

тўғрисида ўйлагани рост. Ўртоқларини кузатгач, бир амаллаб Жамилани учрашувга чақиришнинг режасини тузаётганди. Бироқ Асқарнинг ташрифидан эсанкираб, қилмоқчи бўлган ишини ҳам унутди: фикру хаёли Асқарнинг таклифига кўчди...

Аммо шундай қиз билан хайрлашмасдан кетиб бўлармиди. Тошкентга қайтишдан бир кун аввал чорасини топди: кечкурун дала томондан ўтиб Жамилани чорбоғнинг четига чорлади.

– Нега шунча кундан бери дарагингиз йўқ. Ўқишга кириб олдим деб, бизни эрдан чиқариб қўйдингизми, дейман-а? – гапни гинадан бошлади Жамила қўлини ушламоқчи бўлган йигитдан аразлаб. – Тегманг, қўлимга!

– Келди-кетдини кўргандирсан? – ўзини оқлаган бўлди Ориф барибир қизнинг қўлини ушлаб оларкан. – Сўрашгинг ҳам кемаяптими?

– Йўқ!

– Эртага кечкурун кетаман.

– Бўпти, яхши боринг, – деди баттар аразлаган қиз яна қўлини тортиб олишга уринаркан.

– Шу билан қачон келишим номаълум, Жамила.

Орифнинг бу гапидан қиз бирдан сергак тортди, ўзича қилаётган арази ҳам ортга чекинди. Бу сўз севган ёрининг васлига етишган, юраги ишқ-муҳаббатнинг алангасида ёнаётган бесабр ошиқу беқарорнинг эмас, қандайдир ғам-андухга ботган, кўнглида ташвиши бор ва шу ташвиш юкини кўтаролмай қадди букилган ночор йигитнинг қайғули хўрсиниғи эди.

– Тушунмадим, гапингизга? – деди хавотирга тушган Жамила. – Нега унақа деяпсиз?

– Ўзим шундай, – деди Ориф хомуш тортиб.

Бу гап қизни баттар саросимага солди.

– Нима, энди, қишлоққа келмайсизми? – қизнинг беихтиёр титроқ босган лаблари пичирлади.

– Кела... ман, бироқ...

– Ориф ака, атай жаҳлимни чиқаряпсизми? – йигитнинг сўзини бўлди Жамила эркалик билан.

– Қачон келишимни ўзим ҳам билмайман, – деди Ориф қизнинг гапига эътибор қилмай.

– Сиз билмасангиз, мана мен биламан. Пахтадан кейин студентларга уч-тўрт кунга жавоб беришади. Сиз ана ўшанда келасиз.

– Жавоб беришармикин?

– Беришади. Ахир Мафтунанинг акаси Асқар ака ҳам доим пахтадан кейин бирикки кун туриб кетади-ку. Нима, шуниям билмайсизми?

– Сен... сен мени кутасанми, Жамила.

– Бу нима деганийиз?

– Сўраяпман-да.

– Билсайиз, бувим қизимни бераман деб, қўйгани учун сиз билан гаплашяпман.

Бўмаса...

– Нима, бўмаса?

– Бўмаса, кутмасдим.

– Биламан, сен мени яхши кўрмайсан? Бувинг мени куёв қиламан, деб ёшликдан гапириб юргани учун... мажбурсан, холос.

– Унда, сиз-чи? – сўради Жамила шартта йигитга юзланиб. Унинг нафаси Орифнинг юзларига урилгандай бўлди.

– Сен... Сен менга ёқасан, – деди энтиқиб кетган Ориф беихтиёр Жамилани ўзига тортиб.

– Унда, эшитиб қўйинг, сизам бизга ёқасиз!

Жамила шундай деди-да, йигитнинг қўлидан чиқиб нари кетди. Ориф лабларини чўччайтирганича қолаверди.

– Жамила! – деди салдан кейин қизнинг ортидан.

Аммо бу орада қиз анча олислаб кетган эди.

– Жамила, сенда... муҳим гапим бор! – пичирлади Ориф бир-икки қадам олдинга юриб.

– Мабодо қишлоққа кесайиз, айтасиз!

Жамиланинг ортига қарамай айтган гапи аранг қулоғига чалинди. Салдан кейин Жамила айвонга кўтарилди, шаҳд билан хонасининг эшигини очди ва тезда кўздан ғойиб бўлди. Буларни алам ва изтироб билан кузатиб турган Ориф бирдан бошини чангалларкан: “Жамила, Жамилажон. Алвидо, биринчи муҳаббатим!” дея пичирлади...

– Нега, индамай кетиб қолдинг? – сўради Асқар Тошкентга келганидан сўнг Орифни университетда учратиб. – Бирга қайтишга келишгандик-ку. Ё, эсингдан чиқдимми?

– Тезроқ келиб ётоқхона олинглар, деб тайинлашганди, шунга... шошиб келаверибман, – деди Ориф тузукроқ баҳона топа олмай.

– Олдингми?

– Сизни кутишяпти.

– Сенга айтгандим-ку ўзим ҳал қилиб бераман деб.

– Бувим эртароқ боравер, яна жой тугаб қомасин деганларига...

– Топган баҳонангни қара! Шуюм муаммоми? – Орифнинг жавдираган кўзларига тикилди Асқар. – Биламан, нега мен билан бирга кемаганингни!

Ориф ялт этиб ҳамқишлоғига қаради. Бироқ нималигини сўрашга ожизлик қилди.

– Уч кун бўлдими, кеганиннга?

– Ҳа.

– Қўқонга тушдингми?

– Қўқонга тушмаганим, Асқар аканинг ўзи келиб қолса керак. Биринчи сентябрда ўтиб қолишим мумкин деганди...

– Яъни, бир ҳафтадан кейин, шундайми? Яхши, унда кутамиз, азиз ва меҳрибон меҳмонни. Мени чақирмасанг, кўрасан. Бу сафар алдашни хаёлингга келтирма!

Ориф “Бўлди, ака” дегандай кўлларини кўксига қўйди. Асқар кетгандан кейингина энгил тин олди.

Биринчи сентябрда ҳам, ундан кейин ҳам кутилган меҳмон келмади. Ориф балки касал бўлиб қолгандир дерди, ўзини оқлаган бўлиб. Аммо ўн кундан кейин “Жиззахга пахта тергани борасизлар, уч кунга рухсат, уйга бориб кўрпа-тўшак, иссиқ кийим бошларингни олиб келинглар, вақтида келмаганлар ўқишдан хайдалади” деб эълон қилинганда Ориф қочгани жой тополмади.

– Кетдик, аввал Қўқонга тушиб адашни кўриб кетамиз, бечора ростдан ҳам касал бўлиб, келолмагандир. Бизни кўриб зора тузалиб кетса. Қани, олдимга туш.

Ориф қафасга тушган шербаччадай ўзини ҳар томонга ташлади. Аммо темир панжарага унинг кучи етармиди, ҳар қанча чиранмасин бефойда, тутқинликни бўйнига олишдан бошқа илож йўқ.

Орифнинг бир кўнгли Қўқонга олиб бориб, роса сарсон қилгиси келди. Чарчашгандан кейин манзилени йўқотиб қўйгандим десам, гапимга ишонармикин, деб ўйлади. Нега шу гапни Тошкентда айтмадинг деса, тахминан топиб борарман, деб ўйловдим деб баҳона қилади. Лекин натижани ўйлаб, бу фикридан қайтди. Нима қилса, бўларкин? Наҳот, шу мишиқи Асқарга очиғини айтишга мажбур бўлса? Лекин бир ҳисобда милициядан кўра унга айтгани ҳам маъқул эмасмикин? Балки, тушунар, балки раҳми келиб сирни ошкор қилмас? Ахир қарзга олдим, деди-ку бошида. Бироқ тушунмаса-чи? Қайсарлик қилиб туриб олса, ноилож милицияга борадимми? Унда, ўқиши нима бўлади? Хайдалади, шунақами? Қайтиб бу ерга киролмайди, шундайми?..

Асқар ўғирликни эшитиб, ёқасини ушламади, кўзлари қинидан чиқмади. Совуққонлик билан фақат бир нарсани сўради холос:

– Наҳот, шу ишни ёлғиз ўзинг қилдинг?

Ориф тузган режасини айтишга мажбур бўлди.

– Қойил, бунақа ўғирлик қилиш қўлингдан келади, деб ўйламовдим.

– Аммо эшитган заҳоти мендан гумон қилгансиз?

– Тўғри.

Кўқонлик адашингиз борлигига ҳам ишонмадингиз?

– Бунақа сахий кишилар борлигига ўзинг ишонасанми?

– Мен ўғирлик қилмадим. Одамларнинг ризқидан уриб орттирилган бойликни вақтинча ўзлаштириб турибман, холос. Худо хоҳласа, пулим кўпайиши билан тўртта новвоснинг пулини далада ишлаётганларнинг ҳаммасига бўлиб бераман. Фақат бригадирга эмас!

– Фалсафанг чакки эмас. Бироқ ҳозирча айбингга иқроор бўлишингга тўғри келади. Ўзинг бош эгиб борсанг, албатта жазони енгилроқ беришади.

– Ҳам ўқиб, ҳам ишлаб, пулини қилиб бераман, деяпман-ку Асқар ака!

– Мен бўлажак юристман.

– Агар борсам, Қобил аканинг ўлимини менга ёпиштиришлари мумкин?

– Қотил эмаслигингни исботлайсан.

– Йўқ, барибир ишонишмайди!

– Билмадим. Аммо боришинг шарт!

– Ака!

Асқар бошқа гапирмади.

Ориф бошини эгди.

Тез кунда талабаларни пахтага олиб кетишди. Орифни эса...

– Бунча жим бўлиб қолдинг болам? – Эсонгул ая ўғлининг қўлларини сал тортгандай бўлди.

Ориф хаёлини йиғиб, онасининг ёнига ётди.

– Бугун шу ерда ухлайман.

– Майли, болам. Майли.

– Сизни жуда соғиндим, буви.

– Сени яна кўриб турганимга шукур.

* * *

Чойхонага эрталабдан участкавой кириб келди.

– Йўлдош ота, чойхонани ёпинг. Бугундан бошлаб, ҳамма пахтага! – деди у атрофдаги қарияларга виқор билан кўз ташлаб олиб.

– Шунча қайнаган сув исроф бўладими? – Йўлдош ота ачингандай буғи чиқиб турган самоварига тикилди.

– Яна сиёсат билан ўйнашяпсизми? Ёпинг, дегандан кейин ёпасиз-да! Ёки ағдарворишимни кутяпсизми? Давлатга пахта керак, беш кило бўлсаям териб топширасизлар! Кечқурун табелчидан сводкасини оламан. Сенам тентираб юрмай ё бирор тузукроқ иш топ, ё далага чиқиб пахта тер! Лекин район территориясидан рухсатсиз чиқа кўрма. Қидирганда тополмасам, ўзингга қийин бўлади. Тушундингми? Сенга гапиряпман, тушундингми?

Участкавой Орифни ҳа, демаганига қўймади, кейин қандай шаҳд билан кириб келган бўлса, шундай чиқиб кетди.

– Биз билан бир пиёла чой ичиб, вазият шунақа энди, отахонлар, бароқ қош Брежневнинг кўрсатмаси бу, кўпга келган тўй деса, мансабидан айрилиб қолармиди занғар, – деди Сотволди домла қўлидаги чойдан бўшаган пиёлани жаҳл билан дастурхонага тескари қилиб қўяркан.

– Эй, эй, секин, – деди Йўлдош мерган чойхўрларнинг олдига келиб ўтираркан. – Манави чинорларнинг ҳам қулоғи бор, деб неча марта айтаман.

– Бу чинорларнинг қулоғи пешиндан кейин очилади шекилли, мерган? – деди Қосим ҳожи ота бир оз паст овозда.

– Уйида чой ичолмайдиганлар беш-олтитамизу шундаям бир-биримиздан гумонимиз бўса, тавба, шуюм иш бўлдими энди? – тутоқиб кетди Сотволди домла.

Ўтирганлар ғимирлаб қўйишди.

– Ишқилип, кечқурун чиқсак, индашмас, – деди Наби ота оғзидаги носни орқасига туфлагач.

– Уйда қиладиган иш бўмагандан кейин чиқамиз-да, – деди Сотволди домла қиқирлаб.

– Ҳаммани ўзинга ўхшатма, – деб қолди шу пайт ҳар замонда бир гап ташлаб қўядиган Меҳмонали ота чўққи соқолини силаб.

Бўлди кулги. Аммо узоққа чўзилмади. Яна қаердандир пайдо бўлган участкавойни кўришганда чоллар ўринларида ғимирлаб қолишди.

Кечқурун чойхона гавжум бўлмади. Бунинг устига чоллар кўп ўтиришмади. Чарчаганини айтишиб тезда тарқалишди. Чойхона бир зумда ҳувиллаб қолди.

– Сенам, уйингга кетақол, – деди Йўлдош мерган ҳамма нарсани йиғиштириб бўлганларидан кейин. – Энди, қишгача шу аҳвол.

– Пахта қишгача давом этадимми?

– Худди билмайдигандай гапирасан-а?

– Чолларга индамаса бўларди.

– Нимасини айтасан, Орифбой.

– Бир нарсани сўрасам майлими, Йўлдош ота?

– Нимани?

– Нега, сизни мерган дейишади. Ростанам урушда мерган бўлганмисиз?

– Йигирма учта немисни ер тишлатганман.

– Қўмондон совға қилган милтиқни нега топшириб юборгансиз? Эсдаликка сақлаб қўйсангиз бўлмасмиди?

– Топшириқ шунақа бўган.

– Лутфулла отани кулоқ дейишади, шу ростми? – деди Ориф бир пас жимликдан сўнг.

– Одамлар бекорга гапиришмайди, иним, – деди Йўлдош мерган салмоқ билан. Бироқ тезда атрофга ўғринча назар ташлаб қўйди. Кейин Орифни уйига кетишга ундади.

– Сизнинг ўрнингизга ҳам пахта терип турсам-чи? Шунда чойхонани беркитмасак ҳам бўладими? – сўради Ориф кетиш олдидан.

– Чойхонага одам кирмагандан кейин нима фарқи бор?

– Ҳа, буям тўғри.

– Ма, тугунни ол, Эсонгулга салом айт. Яхшими, ўзи?

– Ҳа, яхши, – деди Ориф чуқур хўрсиниб.

– Бувингни эҳтиёт қил, кўнглига қара.

Ориф ичидагини яшира олмади. Кимдир онасига тунов кунги –хабарни етказганини алам билан гапириб берди. Йўлдош мерган бўралаб сўкинди. Ориф гумонини айтди.

– Майли, сиқилмасин, эрта-перта ўзим кириб тушунтириб қўяман. Бўпти, бо-рақол.

Лекин эртасига Йўлдош мерганнинг тушунтиришига ҳожат қолмади. Кечқурун Ориф билан бирга келмаганига, бирпас ўтириб гаплашиб кетмаганига ниҳоятда афсус чекди. Тобутни кўтаришаётганда кўзёшларини тиёлмади.

...Аввал машинанинг тўхтагани эшитилди. Сал ўтмай дарвоза тақиллади. Энди юзларини сочиққа артаётган Ориф бирдан сергак тортди, эрталабдан ким бўлдийкин, деган хаёлга борди. Шу пайт кимдир ёғоч дарвозани итариб кўрди. Ориф сочиқни елкасига ташлаб, майкачан ҳолда кўчага мўралади ва шу ҳолатда анграйиб қолди.

– Бор, кийиниб чиқ! Лекин қочишни хаёлингга келтирма, – деди участка нозирни филтрли сигаретни кетма-кет тортиб, охирига етказганига ишонч ҳосил қилгач, оёғининг остига ташлади ва обдан эзгилади.

– Балки, бирга кирарсан, – деди таниш терговчи қўлидаги кишанни атай кўрсатиб.

– Касал онаси бор, яна кўрқиб кетмасин.

– Нега, анқайиб турибсан, кийиниб чиқ, дейилди сенга! – буйруқ оҳангида гапирди терговчи.

Орифни совуқ тер босди. Эксперт гуруҳи ишни тамомлаганини, бутун айб унга қаратилганини англаб етди. Камбағални туянинг устида ҳам ит қолибди деганлари шумикин? Нега узум олиб келишга борди ўзи? Ҳа, хўп, борибди, узумни олгач, индамай қайтавермайдими, новвосга ўт солишига бало бормиди? Чолга раҳми келиб,

қилган ёрдами наҳотки қимматга тушса? Энди, нима деб ўзини оқлайди? Онасига айбсизлигини қандай тушунтиради?

– Нима, гап ўзи? – ниҳоят тилга келиб сўради Ориф.

– Борсанг, тушунтирамиз.

– Айбимни айтинг!

– Кийиниб чиқасанми ёки шундай кетаверасанми?

Ориф ноилож ўзини ичкарига олди.

– Дарвозани очиқ қолдир, – деди участка нозири димоғида.

– Ким экан, болам? – сўради Эсонгул ая безовталаниб.

– Чойхона ёпилди, ҳаммани пахтага ҳайдади, дедим-ку, кечкурун, – деди Ориф бир-икки кун қолиб кетиши мумкинлигини ўйлаб. – Мен Комсомолободга ёзилиб кўювдим, чўлда кўпроқ пул беришаркан.

– Тоғам сизни алдаяпти, кўчада мелисанинг машинаси турибди, – деса бўладими шу пайт маҳмадона жияни.

Орифнинг кўлидан кўйлаги тушиб кетди. Ялт этиб жиянига қараганди, у югуриб бориб холасининг пинжигга тиқилиб олди. Ориф тамом бўлди. Эсонгул ая бу гапдан қандай қилиб қаддини ростлаб ўтиришга куч топганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Мелиса? Нимага, келишибди? – онанинг кўзлари пирпираб, олдинга узатган кўллари титрай бошлади.

Муборак афтидан мендан сўраяпти, деб ўйлади чоғи холасининг пинжидан бош кўтармай яна гапирди:

– Бор, кийиниб чиқ, дейишди, тоғамга.

Энди бу гап тамомила ортиқча бўлди. Эсонгул ая худди ўғлидан айрилиб қолаётгандай, у томон талпинди, бироқ, сал кўтарилгандаёқ ҳушидан кетиб, ёнбошга йиқилди.

Орифнинг эси оғиб қолди. Шарт бориб жиянини бир четга итқитиб юборди. Онасининг бошини кўтариб бир нималар деди. Аммо Эсонгул ая кўзини очай демасди. Бу орада Муборак йиғлаганича ташқарига чиқиб кетди, лекин буни Ориф пайқамасди, у ҳамон онаизорининг сўлғин юзларини гоҳ қалтирган кўллари билан силаб-сийпа-лар, гоҳ ўпар ва титраган овозда кўзингизни очинг, очинг, бувижон, деб ёлворар эди.

Бирдан уйга участка нозири билан терговчи бостириб кирди.

– Бу найрангни бас қил, – деди участка нозири йигитнинг гапларига аҳамият бермай.

– Ҳушидан кетдимми? – сўради терговчи бир оз олдинга энгашиб.

– Дўхтир қақиринглар! – деди ўзига келган Ориф терговчига юзланиб.

– Сен бизни яна лақиллатмоқчимисан? – зарда билан Орифнинг елкасидан ушлади участка нозири.

– Бувимни дўхтирга олиб бориш керак, илтимос, тезроқ бўлинглар!

Терговчи участка нозирга қаради.

– Сен биз билан юравер, йўлда дўхтирга хабар бериб кетамиз, – деди участка нозири Орифнинг майкасидан тортқилаб.

Ориф шундай ғазаб билан унга қарадики, капитан беихтиёр ўзини нари олди.

– Агар бувимга бир нима қиладиган бўлса, шу кўлларингни синдириб, тилингни узиб оламан, билдингми? – деди Ориф кўзлари қинидан чиққувдек бўлиб.

– Сендан кўрқадиган аҳмоқ йўқ, – ўзини кўлга олган участка нозири наридан туриб гапирди.

Ориф онасини кучоқлаб кўтарди-да, ташқарига отилди. Белига “Милиция” деб ёзиб қўйилган “вилс” машинага чиқиш учун ҳайдовчига эшикни оч, деди. Шошиб қолган семиз ҳайдовчи орқадан келаётган терговчига қаради.

– Бу тез ёрдам машинаси эмас, – деди терговчидан олдин Тоҳир Юсупов. – Онангни қайтариб уйга олиб кир.

Орифнинг қони қайнаб, бақириб юборишига сал қолди. Онам чўчиб кетмасин деган ўйда тишини тишига босди. Аммо кўзларидан олов сачради. Шу тобда кўллари банд бўлмаганда нима қилишни ўзи биларди. У машина эшиги очилмаганини кўриб, бошқа ялиниб ўтирмади, ғилдирагига бир тепиб, онасини маҳкам

бағрига босганича кўча бўйлаб кета бошлади. У баъзи-баъзида орқасига қараб қўяр, бирор машина қораси кўринмаётганидан асабийлашар, ғижиниб сўкинар, пешонасидан оқиб кўзларига тушаётган терни нафасини тепага пуркаб тўсган бўларди.

У анча юриб қўйганди, бирдан кўзи Йўлдош мерганга тушдию, ичи тўлиб турган эканми, кўзларидан шув этиб ёш қуюлди. Йўлдош мерган онасини кўтариб келаётган Орифни кўрган ерида тўхтаб қолди. Кейин нимадир бўлганини англади чоғи, ҳаллослаб кела бошлади.

– Бувингга нима қилди?.. Уни шу аҳволда қаерга опкетяпсан? – шошиб сўради Йўлдош мерган йиғламсираб келаётган Орифнинг йўлига пешвоз чиқиб. Қария ҳассасига таянганича белини тик тутишга ҳаракат қиларкан, ҳансираб нафас олганидан бўлиб-бўлиб гапирди.

– Анавиларни кўриб...

Ориф бошқа гап айтолмади. Йўлдош мерган нохуш ҳодиса рўй берганини фаҳмлаб, кўча бўйида турган сариқ “Москвич”га имлади.

– Абдукарим уйда шекилли, шошма ҳозир чақираман, – Йўлдош мерган шундай деб ортига бурилди. Ногиронлигига қарамай тез-тез қадам ташлади. Кетаркан “Вой, падарингга лаънатлар-ей”, деди овозини чиқариб. Бу гапни аниқ эшитган Ориф негадир ортига бир қараб қўйди. Орган ходимлари машина олдида ниманидир гаплашиб туришарди.

– Дадам йўғийди, – деди дарвозадан мўралаган олти-етти ёшли бола кўлидаги нонни орқасига яшириб.

– Аканг, Апсамат-чи? – шошиб сўради Йўлдош мерган.

– Уйда.

– Тез, чақир!

Белига этак боғлаб олган ўн беш-ўн олти ёшлардаги қотмагина йигит машина ҳайдашни билишини, аммо ҳужжати йўқлигини айтди.

– Район марказигаям боролмайсанми?

– Йўлда барибир тўхтатиб пахта тердиришади, – деди йигит пешонасини тириштириб.

– Калитни олиб чиқ! Қани, Эсонгулни авайлаб орқага ётқиз-чи, ишқилиб ҳайдашни биласанми?

– Эплайман, – деди Ориф.

– Тўхта, мен орқага ўтириб олай, ана энди.. бер, менга. Нима, ўйланиб турибсан? Бунақа пайтда уяти бор эканми?

Ориф ноилож онасини Йўлдош мерганнинг ёнига ётқизди. Эсонгулнинг бошини кўлига олган чол аёлнинг тушиб кетай деган рўмолини тўғрилайётганда энтикиб кетди. Беихтиёр тикилиб тураркан, пешонасини силаганини ўзи ҳам сезмай қолди. “Эҳ, Эсонгул, Эсонгул, сени бу аҳволда бағримга оламан деб ўйламаган эдим”.

Шу пайт аёл илк муҳаббатнинг тафтини сездими ёки бу фоний дунёдаги вақти соати етдими, чуқур бир нафас чиқардию...

– Ҳайдайми? – деди Ориф титроқ кўли билан калитни жойига сололмай қийналаркан.

– Қайга ҳайдайсан, қайга?

– Дўхтирга!

– Э, Орифбой-а, Орифбой. Ҳожати йўқ, энди.

Ориф бирдан ялт этиб чойхоначига қаради. Йўлдош мерган титраётган бармоқлари билан онасининг кўзларини аста юмиб қўйди. Сўнг овоз чиқармай, бошини тебратаркан, елкалари силкина бошлади.

... – Урушга кетяпман, Эсонгул, – деди Йўлдош почтага хат ташлагани келган аёлни кўриб ҳаяжонланганидан ўзини қаерга қўйишни билмай.

– Эшитдим.

– Сен билан... қанақиб учрашишни... билмай тургандим, ўзи, – дудуқланди Йўлдош хатларни ажратишдан тўхтаб.

– Нега? – сўради кўзларини олиб қочган Эсонгул ўзни билмаганга олиб.
 – Хайрлашсам дегандим.
 – Мана, хайрлашяпмизу.
 – Сени яхши кўришимни билардинг. Аммо... даданга бир оғиз гап қайтаролмай...
 Оқилга тегиб кетдинг. Икки ой яшадингми, йўқми, урушга кетди. Энди, қачон келади...
 – Уруш тугаши билан етиб келаркан? Мана, хатига жавоб ёзганман, – деди Эсонгул кўлидаги конвертни тўсиқ устига қўяркан.
 – Ке... кемаса-чи?
 – Нега, унақа, дейсиз? Улар албатта келади, – деди жаҳли чиққан Эсонгул кетишга чоғланиб.
 – Ахир у ёқда... уруш.
 – Мен барибир кутаман!
 – Ҳа, яхши, – деди Йўлдош аёлниги кўнглини олишга бундан бошқа сўз тополмай. – Лекин кечкурун томорқага чиқа оласанми?
 – Вой, нега?
 – Нима гап экан? Шетта айтаверинг.
 – Чиқсанг, айтаман.
 – Ҳеч ким йўғу, айтаверинг.
 – Ҳозир бирортаси кириб қолиши мумкин. Ундан кўра, чиқақол, Эсонгул!
 – Бошимда эрим бор, Йўлдош ака. Ўйлаб гапиряпсизми? Бўпти, хайр, соғ-омон бориб келинг.
 – Сени томорқада кутаман. Тушундингми, томорқада!
 – Овора бўлманг, чиқмайман!
 – Бағримга босиб хайрлашмоқчийдим.
 – Эсингиз жойидами? Уялмайсизми, шунақа дегани?
 – Ҳеч бўмаса, бир марта ўпай.
 – Бировнинг хотинини-я?!
 – Пешонангдан бўсаям, майлига!
 – Асло!
 – Мени бошқа кўрмаслигинг мумкин. Урушда ўлиб кетсам... Армон бўлиб қолмасин. Шу битта илтимосим бор, холос.
 – Барибир.
 – Ўлмай келсам-чи?
 – Барибир.
 – Унда, ўлганингда ўпарканман-да!
 – Агар ўлигим сизга насиб қиса... Бўпти, хайр. Оқил акамни кўрсайиз, салом айтарсиз.
 – Айтмайман!
 – Айтмайсизми?
 – Айтмайман!
 – Ўзийиз билас.
 – Эшитяпсанми, айтмайман!
 Йўлдош почта идорасидан чиқиб кетаётган Эсонгулнинг ортидан атай бақирди: аммо бу ғазабнок айтилган сўзларда ўлим чангалига кетаётган довурак йигитнинг барча-барча ушалмаган орзу-умиди, алам-ўкинчи, соғинчу ҳижрони мужассам эди. Полни гурсиллатиб тепишида эса ўз ёрига вафодор аёлга меҳр-муҳаббат, чексиз ҳурмат-эҳтиром, уни яна кўриш иштиёқи ҳам яширин эди. Эсонгулнинг ортига қараб секингина “Ўзийиз билас” деган жавоби эса қалбини бир титратса, бир ўртаб қўйди. Йўлдош шу кетганича япон урушини тугатиб қайтди...

Ориф орқасига ўгирилганича қотиб қолди. Йўлдош мерган нималар қияпти? Нега, онасининг кўзларини юмди?
 – Эҳ, Эсонгул, Эсонгул! Наҳот... шуну... кутаётувдинг?
 Ниҳоят Орифнинг кўзлари пирпиради. Йўлдош мерганнинг гапларига унчалик тушунмай “Нима, бўлди, бувимга?!” деб сўради. У бу гапни бақириб айтдими ёки

овози жуда секин чиқдими, ўзи эшитмади. Аммо шундай сўров кўксидан отилиб чиққанини сезди.

– Нима, бўларди, Эсонгулдан айрилиб қолдик, Орифбой, – деди Йўлдош мерган кўзёшларини енгига артиб. – Бувингдан ҳам ажраб қолдинг, ўғлим!

– Нима? Йўғ-е? Бувим... Ухлаб қоган бўса керак?

– Ҳа, бир ҳисопда гапингам тўғри, – деди Йўлдош мерган бир оз тин олиб, яна калласини қимирлатаркан. – Бувинг уйқуга кетди. Лекин энди, уйғонмайди, Орифбой, афсус, уйғонмайди.

– Ҳазиллашмаяпсизми?

– Ўлим билан ҳазиллашип бўларканми?

– Ўлдиларми?

Йўлдош мерган бошини силкитди.

– Нега, ўлади? Ахир ҳозиргина... тирик эди-ку?

– Кўтаролмади чоғи...

– Кўтаролмади, кўтаролмади, денг? – дея пичирлади Ориф. – Мелиса кеганини юрагига оғир олдимикин? Ўғлимни қамоққа опкетишга келибди, деб қўрқиб кетди-микин? Ёки қамалганини кўрмай қўяқолай деб... Ростдан ўлдими, Йўлдош ота? – Орифнинг бақрайган кўзлари чойхоначига қадалди. – Буви, кўзингизни очинг! Ахир сиз... тўйимни кўрмоқчи эдингиз-ку! Мени ёлғиз ташлаб кетманг, илтимос, туринг, бошингизни кўтаринг!

– Қўй, тегма.

– Кўтаролмади, денг.

Бир пайт ҳеч қутилмаганда машинадан отилиб тушган Ориф бирдан бақирганича “вилъ” томон югурди. Йўлдош мерган ҳозир рўй бериши мумкин бўлган мудҳиш ҳодисани юраги сезиб, марҳумага ачиниб нигоҳ ташларкан, яна “Эҳ, Эсонгул, Эсонгул” деди ва шунча йиллардан буён сақлаб юрган борлиқ меҳр-муҳаббати ила пешонасидан ўпди. Кейин бошини оҳиста тиззасидан олиб, амаллаб пастга тушди. Марҳуманинг ёнидан кетишни қанчалар истамаса-да, сал нарида содир бўладиган олишув ва унинг оқибати бу хоҳишдан устун келди: “ҳай-ҳай”лаб ҳассасини кўтарганича кўзига қон тўлган йигитнинг ортидан ҳаллослади.

Бу пайтда терговчи узоқдан шер каби ўкириб келаётган йигитнинг вазоҳатидан унинг онасига нимадир бўлганини сезиб, капитанга машинага чиқишни буюрди.

– Нега, уни қўлга олмаймизми? – савол назари билан қаради Тоҳир саросимага тушганини сездирмаслик учун.

– Онаси ўлганга ўхшайди.

– Йўғ-е?

– Ҳозир у ё сени, ё мени ғажиб ташлайди.

– Қўлга олишда қаршилиқ кўрсатди, деб протоколга қўшиб қўямиз.

Ахир келаётиб Орифни қочса ёки қаршилиқ қилса, яхши бўларди дегандик-ку. Айни муддао эмасми?

– Онаси ўлган бўлса, ишимиз чатоқ. Қўлимизда ордер ҳам йўқ. Экспертиза хулосасига ишониб келаверганмиз. Аслида уйига кирмаслигинг керак эди, бу ҳам бизнинг минусимиз. Бир марта қамалиб чиққан одам ҳақ-ҳуқуқларини яхши билади. Бўлақол!

– Майли.

Ориф машинани аста орқасига юриб кетаётганини кўриб, дарҳол йўл четидан кафтига сиғадиган тош олди-да, ғазаб билан отди. Бор кучи, нафрати жамланган муштдек тош мўлжалга аниқ тегди: “вилъ”нинг олд ойнаси ўргимчак уя қоплагандай ҳар томонга чизилди. Аммо машина тўхтамади, шунда Ориф ерга чўккалаганича еру осмонни тўлдириб бақирди, бақираверди. Токи, Йўлдош мерган келиб унинг елкаларидан ушламагунча тўхтамади, ўзини тўхтата олмади.

Ориф бағрини тиғлай-тиғлай пешин намозидан кейин онасини совуқ ер бағрига топширди ва анчагача қабр ёнида қолиб кетди...

Барҳаёт сиймолар

Озод ШАРАФИДДИНОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

БУЮК ИНСОҢ, БУЮК ЎЗУВЧИ

Менинг ҳаётимда бир қатор кунлар, йиллар, саналар бор: ўшаларни унутилмас саналар деб биламан. Шулардан бири – 1940 йилнинг 1 майи. Бунинг унутилмаслиги сабаби шундаки, шу куни мен Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романини сотиб олган эдим. “Қутлуғ қон” романи ўша вақтда жуда қиммат – 11 сўм турарди. 11 сўм, ҳозир билмадим, неча минг сўмга тўғри келади, ҳар ҳолда жуда қиммат эди. Одатда, китоблар 1 сўм бўларди, 50 тийин-60 тийин турарди, лекин Ойбекнинг романи, янглишмасам, 11 сўму 25 тийин эди. Шу китоб кўзимга яхши кўринди. Воқеа шундай бўлдики, биз 1 майда мактабдан байрам намойишига чиққан эдик. Намойишга чиқишдан олдин мактабда бизга форма беришган эди – “Ёш армиячилар” деган. Шу

ДИЛ ЭЪТИРОФИ

2005 йили мавлоно Ойбекнинг 100 йиллиги муносабати билан адиб ҳақида тўла метражли ҳужжатли фильм яратиладиган бўлди. Одатда, бундай фильмларни суратга олиш чоғида “асар қаҳрамони”ни яхши билган, эл-юрт таниган кишилардан интервью олинади. Бахтга қарши, адиб ижоди билан шугулланган Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов сингари атоқли олимлар ҳам, адибнинг тенгдош қаламкаш биродарлари ҳам ҳаётдан кўз юмган эдилар. Адабиётшунослик ва танқидчилик байроғини баланд кўтариб ижод майдонида жавлон урган Озод Шарафиддинов эса, икки оғзидан айрилиб оғир хасталик кунларини кечирмоқда эди. Шунга қарамай, адибнинг неваралари – фильм режиссёри Нозим Аббосов билан Ойбек уй-музейи директори Ойнур Тошмуҳамедова Озод акадан, албатта, интервью оламиз, деган аҳду паймонларида қаттиқ туриб олдилар. Озод ака ўша кезларда, тез-тез шиғохонда ётиб, худди иши қолиб кетаётган соғлом кишидек чала-чулпа доволаниб, Геофизиклар маҳалласидаги уйига – китоблари, болалари, шогирдлари бағрига боришга ошиқар эди. Ойбекнинг неваралари шундай кунлардан бирини пойлаб, камераю ёритқичларни кўтариб, бир автобус бўлиб мунаққиднинг уйига йўл оладилар.

Шу воқеадан бир мунча аввал, Озод ака жарроҳ столида ётган пайтидами ёки операциядан кейинги оғир уйқу ҳолатидами Ойбекни кўрган. У бунинг тўшми ё алаҳсираш пайтими, эслаб қолмаган. Ҳар қалай ёнида Ойбек пайдо бўлиб, ундан гинақудурат қила бошлаган: “Озоджон, – деган у, – мenden хафамисан ё менинг асарларимдан кўнглинг тўлмаганми, буни билмайман. Аммо, сен Фафур Фулом тўғрисида

формага 100 сўмдан пул йиғилган эди. (Уйдан олиб келиб берган эдик.) Шу пулдан 20 сўмча ортиб қолган экан, уни қайтиб беришди. Биз намойишдан қайтиб, Навоий кўчасидан келаётган эдик. У вақтда Навоий кўчаси ҳозиргидек эмас, бошқача эди. Киностудиянинг ёнида Шайхонтахур даҳасининг дарвозаси бор эди, зинадан чиқиларди. Дарвоза маҳобатли, нақшинкор, жуда гўзал бўлиб, тепаси гумбаз билан туташган эди. Шу гумбазнинг тагида 2-3 та дўкон бўлган. Намойишдан чиқиб, секин сайр қилиб, қаерда нима бор экан, деб айланиб, томоша қилиб келаяпмиз. Ҳамма вақт ҳам Шайхонтахурга бормайсан, киши. (Биз Эски шаҳарда турардик.) Кейин шу гумбазнинг тагига кирсам, китоб дўкони бор экан. Китоб олиш ниятим йўқ эди, уни-буни кўрдим. Қарасам, “Қутлуғ қон” деган роман турибди. Ана шуни бир кўрай, десам, дўкончи олиб берди. Варақлаб кўрдим, жигаррангроқ муқовасида бир чолнинг қўлини кўтариб турган сурати, ўзбекча кийинган, бошини қийиқ билан боғлаган. Ичини варақладим, энди дарров нимани била қолардим? Дўкончи айтди: “Ўғлим, – деди, – шу китобни олгин, – деди. – Кеча келган эди, бугун тамома бўлаяпти. Эртага қолмайди бу китоб”, – деди. Ҳа, қолмас экан, деб олдим. Олиб, уйга олиб кетдим. Ўқий бошладим. Бу энди шунақанги ғалати китоб эканки, биласизми, бир ўзига тортиб олгандан кейин қўйиб юбормас экан. Кундузи ҳам, овқат пайтида ҳам, иш пайтида ҳам, ўқиш пайтида ҳам партанинг тагига қўйиб, кечаси ҳам чироқни алламаҳалгача ёқиб, хуллас, икки-уч кунда ўқиб чиқдим, шу китобни. Энди, шунақа бир ажойиб, шунақа бир мароқли, шунақа бир ўзбекона, юракка яқин, ҳаммасини ўзим кўриб тургандек ҳис қилдим.

Романнинг бошланишида Йўлчи қишлоқдан келади тоғасиникига, Мирзакаримбойникига. Супага ўтиради. Бизнинг уйда ҳам супа бор эди, ўша пайтларда. Менинг назаримда, худди шу ерда Йўлчи ўтирибди. Шу ерда Мирзакаримбой, шу ерда хотини, болалари ўйнаб юришибди. Мен ҳам шу Йўлчининг қаторида бир жойда ўтиргандек, гўё уларнинг гапларини эшитаётгандек. Шу, аралаша олмасам ҳам, гапларини эшитиб, мириқиб ўтиргандек ҳис қилдим, ўзимни. Ва бундан кейинги сахналарда ҳам шунақа бўлди.

Яна шу сана эсимда қолганининг боиси шу эдики, энди мактабдан беришган 20 сўмнинг қайтимини уйга бериш керак эди. Мен 10 сўмми, 9 сўмми, ҳатто 8 сўмми бердим. 1 сўмига кўчада музқаймоқ, яна бир нарсалар олиб еб келдим.

тўлиб-тошиб ёздинг, Абдулла Қаҳҳор тўғрисида тўлиб-тошиб ёздинг, Миртемир тўғрисида ёздинг, Зулфия тўғрисида ёздинг... Хуллас, сен ижодини ўрганмаган ёзувчилар қолмади. Аммо нечундир мени унутиб юбординг...”

Озод ака ҳушига келиши ёки дафъатан уйғониши билан адибнинг шу сўзларини яна қайта эшитгандек бўлади. Уйига қайтиши биланоқ адиб ҳақида мақола ёзишга киришади. Ниҳоят, мақола тайёр бўлиб: “Миллатни уйғотган адиб” номи билан матбуот юзини кўради. Адабий-илмий ҳаётда воқеа бўлган бу мақола муаллифининг адиб ҳақидаги сўзсиз “Ойбек” фильмини томошабинга тақдим этиш нодонлик бўлурди. Шунинг учун ҳам камина фильм сценарийсининг муаллифи сифатида Нозим билан Ойнурга ҳамфикр бўлганман.

Одатда хужжатли фильмдаги интервью жуда қисқа бўлади. Нозим буни яхши билган бўлса-да, Ойнурнинг қистови билан Озод аканинг ўттиз икки дақиқалик оташин нутқини тўла ёзиб олган. (Фильмга шу нутқининг фақат уч-тўрт дақиқали қисмигина кирган, холос.)

Бундан бир неча ой илгари Ойнур Тошмуҳамедова каминага Озод Шарафиддинов Тўлепберген Қаипбергенев ва Азиз Қаюмовнинг овозлари ёзилган кассетани тақдим этиб, Озод аканинг интервьюсини қозғозга тушириб, матбуотда эълон қилишимга ижозат берган эди. Камина шу имкониятдан фойдаланиб, мунаққиднинг ҳали матбуот юзини кўрмаган сўнги ёниқ нутқларидан бирини журналхонлар эътиборига ҳавола этаётирман.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори, профессор

(5-синфда ўқир эдим, ўшанда.) Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин, ойим хоналарига чақирдилар.

- Ҳа, ойи, нима дейсиз?
- Мактабда қайтимини беришдимиз?
- Ҳа, беришди.
- Олиб келдингми?
- Ҳа, олиб келдим.
- Қанча?
- Мана, бувимга бердим, 8 сўм.
- Нега 8 сўм?

“Ҳа, энди, ул-бул...”, деб бошлаган эдим, “Мана сенга 8 сўм”, деб қайиш билан уриб кетдилар. (Қайишни орқаларига беркитиб турган эканлар.) Бу воқеа, кечқурун, ётиш олдидан бўлган эди: шим йўқ, иштон, холос. Қайиш деган нарса жуда ёмон бўлар экан, ҳозиргача эсимдан чиқмайди. Мана шунақа қилиб қайишнинг зарбини едик. “Нега сўрамасдан китоб оласан? Бу пул ўзингни эмас эди-ку! Бировники эди-ку!! Олиб келиб беришинг керак эди-ку!!!. Ўзинг ишлаб топсанг, бошқа гап эди”, деб жуда қаттиқ ранжидилар, уришдилар, сўрамасдан пулни йўқотиб, сарфлаб келганим учун.

Ўша кундан менда иккита хотира қолди. Биринчиси, ҳеч қачон бировнинг ҳақини, бировнинг пулини олмаслик. Шу пайтгача мен бировнинг нарчасига тегинган эмасман. Иккинчиси, мана шу роман. Роман саҳифаларини ҳозир ёд айтиб бера олмасман, лекин қаерда нима воқеа бўлган, қандай ҳодиса, қайси образ тасвирланган, ким ким билан учрашган, нима деган – ҳамма-ҳаммаси ёдимда турибди. Муқовадаги расм билан шу образлар гавдалари билан, қош-кўзлари билан кўз олдидан турибди. Кейин-кейин ўйлаб қарасам (мана, адабиётшунос бўлдим), асарнинг содда бўлишлиги, жуда ҳам ҳаётий бўлишлиги, шу билан бирга унутилмас картиналар, одамлар бўлишлиги ёзувчининг санъатига, маҳоратига боғлиқ экан. Жуда юксак маҳоратга эга бўлган ёзувчигина шунақа образларни яратиши мумкин экан. Ўртамиёна ёзувчининг яратган, чизган образи “бўйи ундоқ эди, қоши бундоқ эди”, дегани билан барибир эсда қоладиган бўлмас экан... Шу романдан кейин яна қанча китоблар ўқидим (улар орасида ҳам эсда қоладиганлари бўлган), лекин Ойбекнинг “Қутлуғ қон”и – жуда бир бошқача роман...

Яқинда бир мақола ёздим¹. Шундай хулосага келдимки, бизнинг ўзбек адабиётидаги энг буюк асарлардан бири – Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи. “Қутлуғ қон”, биласизми, қайси йилларда ёзилган? 1939 йилда босмага берилган, 1940 йилда босилиб чиққан. Ойбек 1937 йилни кўрган. Фақат 37 йилни эмас. Агар Ойбекнинг ҳаётига назар ташласангиз, бошдан-оёқ трагедиядан иборат. Шубҳасиз, одамнинг ҳаёти фақат трагедиядан иборат бўлмайди. Албатта, қувончли кунлари ҳам бўлади, ўртоқлари билан учрашади, бирон жойга зиёфатга борган, фарзанд кўрган кунлари бўлади ва ҳ.к. Қувончли кунлари, албатта, бўлади. Лекин яхлит олиб қарасангиз, Ойбек ҳаётининг фожиали, даҳшатли кунлари, рози бўлмаган кунлари кўпроқ. Мана, 1914 йил... Ойбек неча ёшда бўлган, ўшанда? 9 ёшдами? 9 ёшида Биринчи жаҳон уруши бошланган. Яна уч-тўрт йилдан кейин Октябрь тўнтариши содир бўлган. Кейин граждандар урушини кўрган, “Туркистон мухторияти”ни кўрган. “Туркистон мухторияти”ни деганда, фақат мухторият, “ура-ура” эмас, Туркистон мухториятини уч ойдан кейин бостиришгани, дашноқларнинг Қўқонда бир кунда 10 мингта одамнинг калласини олиб ташлагани кўз олдидан келади. 10 мингта одам-а! Айтишга осон! Шу пайтда, яъни, 1918 йилда Ойбек 13 яшар эди, ҳаётда рўй берган воқеаларни тушунарди, паст-баландини биларди. Мана бу ҳодисани кўринг: граждандар уруши, ундан кейин “ҳарбий коммунизм” даври, ундан кейин очлик, НЭП – “янги иқтисодий сиёсат” даври. 1927-28 йиллар – колхозлаштириш даври. Бутун мамлакат бўйлаб миллионлаб одамлар уйдан ҳайдаб чиқарилиб, бадарға қилинган, кўчирилган, қамалган, отилган... Шунақа бир давр бўлган. Кейин яна очлик даври. 30 йилларда

¹ “Миллатни уйғотган адиб” мақоласи назарда тутилмоқда.

даҳшатли очлик бўлган, кўчада одамлар юриб кета туриб ўлиб қолган, уларни бир неча кунлаб кўмадиган одам бўлмаган. Буларнинг ҳаммасини... Ойбек кўрган!

Булардан ташқари, Ойбек 30 йиллардан бошлаб қувғинга учраган. Эсингизда бор, 1927 йилда Чўлпон учта шеърини китоби чиққан, беш-олтита пьесалари қўйилган, жуда машҳур ёзувчи бўлиб ўсиб бораётган шоир ва драматург эди. Шу йили газетада бир мақола чиққан, шу мақолада Чўлпон “буржуа шоири” деб аталган ва унинг шеърлари совет кишиларига ёт шеърлар, деб қораланган. Бунга қарши Ойбек мақола билан чиққан. Мен бир нарсани жуда таъкидлаб ўтмоқчи эдим: биз, ўзбекларнинг бир хусусиятимиз бор, билмадим, буни миллий хусусият деб аташ мумкинми ё йўқми? Бу айрим одамларга ёки жуда кўпчиликка хосми ё йўқми? Агар бирор одамнинг бошига ташвиш тушиб қолса, яқинлари дарров ўзини олиб қочади, келиб кўришишга қўрқади, кўришмайди. Агар кўчада келаётганини кўриб қолса, кўчанинг нариги бетига ўтиб кетади. Ўзини ёрдам беришдан, яқин олишдан олиб қочади... Буни миллий хусусият дейишга тилим бормади, лекин жуда кўп ўзбекларда мен буни кўрганман, синаб кўрганман. Чўлпонни “буржуа шоири” деб аташ уни қамашга, қатағон қилишга йўл очадиган айб эди. Чўлпон бугун бўлмаса, эртага қамалиши керак эди. Шунда, фақат биргина Ойбек мақола билан чиқди. Чўлпонни “буржуа шоири”, деб бўлмайди, шоирни бунақа қилиб таҳлил қилиш керак эмас, масалан, руслар подшо билан ўртоқ бўлган Пушкинни мақтаб ёзишади, биз нега Чўлпонни, шундай катта талантли шоирни бунақа деб ҳақорат қиламиз, унга сиёсий айб тақаймиз? Чўлпоннинг шоирлик санъатига қараш керак, шеърларининг ғоявий мазмунига қараш керак, деб уни жуда қаттиқ ҳимоя қилди. Шу пайтда Ойбек неча ёшда эди? 1927 йилда 22 ёшда бўлган. 22 ёшли йигит ўзини ўйламади, мени олиб бориб қамаб қўйишлари мумкин, мени сўроқ қилишлари мумкин, Чўлпоннинг кетидан мени ҳам таъқиб қилишлари мумкин, деган гап хаёлига ҳам келмади. Ҳақиқат учун, адабиёт учун, ҳақиқий адабиёт учун ўшанда курашди. Мана шунақа йўллардан ўтди Ойбек. Мана шундан кейин Ойбекка ҳам муносабат ёмон бўла бошлади. Ойбек ҳам ишончсизроқ, сиёсий жиҳатдан ишониб бўлмайдиганроқ бир одамга ўхшаб қолди. Чунки советни мақтамади, Чўлпонни оқлади. У Тил ва адабиёт институтида ишлар эди, илмий иш қилар эди, уни ишдан бўшатишди.

Шу ўринда, яна бир нарсани айтмай: Абдулла Қодирий тўғрисида ҳам Ойбек буюк бир иш қилган. 1927 йилда зиёлиларга қарши тўлқин бошланган. Абдулла Қодирий тўғрисида республика партия газетасининг икки сониди тўрт “подвалли” мақола чиққан, “Ўтган кунлар ва “Ўтган кунлар” деган. Ҳақиқий ўтган кунлар қанақа-ю, “Ўтган кунлар” романи қанақа? Ҳаёт қандай бўлган-у, роман қандай бўлди? Мақола муаллифи айтиб чиқдики, “Ўтган кунлар” – ўтмишни идеаллаштирадиган роман, Абдулла Қодирий – ўтмишни кўмсаётган ёзувчи. У советларни хуш кўрмади. У нима учун Отабекни қаҳрамон қилиб олган? Камбағалроқ, қашшоқроқ одамни топса бўлмасдими? Бор эди-ку шундай одамлар?!

Бу, масаланинг ўта аҳмоқона қўйилиши, вульгар социологизмнинг энг учига чиққани, квадрати, кубу десак ҳам бўлади. Ёзувчи хоҳлаган одамни қаҳрамон қилиб олади, гап унинг кимни қаҳрамон қилиб олишида эмас, унга сингдирилган ғояда... Хуллас, Ойбек Абдулла Қодирийни ёқлади, Абдулла Қодирийнинг ёнига кирди, катта ёзувчилигини, маҳоратини, романларининг бадиий қимматини кўрсатиб берди. Бу ҳам ўша кунлар учун хатарли иш эди, сиёсий жиҳатдан қараганда, шўро тузумига тўғри келмайдиган бир гап эди.

Хуллас, булар ҳаммаси бир бўлиб, Ойбек 30 ёшида ишдан ҳайдалган. 30 ёшли, уйланган, бола-чақалари бор йигитнинг топиш-тутиши йўқ бўлса, кўчадан бирор нарса топиб келолмаса, кўчага чиқишга имкони бўлмаса, қаерга борса қувилса, одамлар яқинига келишдан қўрқса, қанақа аҳволга тушади... Ойбек – буюк инсон! Унинг буюклигини ҳатто ҳозир айтадиган мисолим билан ҳам асосласа бўлади: у ҳаммага зарда қилиб, дунёдан, одамзоддан безиб, уйга кириб бағрини ерга бериб ётмади. У қоғоз олди, қалам олди, ўтирди, кўрган-билганларини, болалик хотираларини қоғозга туширди: “Қутлуғ қон” романи майдонга келди. “Қутлуғ қон” романи ўша пайтдаги ўзбек романлари ичида энг улуғи эди ва бундан кейин ҳам,

ўйлайманки, шундай бўлиб қолади. “Навоий” романи ҳам шундай. Бу романларни жаҳон адабиётининг энг яхши асарлари билан солиштирса бўлади. Кейин Ойбек касал бўлиб қолди, жуда оғир касал бўлиб қолди, ўзи бемалол ёза олмайдиган бўлиб қолди. Хотирада бор, кўз олдида бор, кўнглида бор, лекин тили йўқ, гапира олмайди, ёза олмайди, айрим сўзларнигина айта олади, холос. Лекин ҳамма нарса эсида, хотирасида.

Яқинда Умарали Норматовнинг кичкинагина хотираси ёзилди¹. 1964 йил 24 декабрда, Ойбекнинг 60 йиллиги арафасида, Фулом Каримов, Субутой Долимов, мен ва Умарали Норматов Ойбек акани кўргани борган эканмиз. Олдин кеннойидан сўрадик, борсак бўладими, деб. Ойбек ака келишсин, деган эканлар. Кўп ўтирганимиз йўқ, 15-20 дақиқа ўтирдик, холос. Шунда Ойбек ака бир нарсани эсладилар-да: “Субутой”, “Субутой”, “дурор”, “Ушшоқ”, “техникум”, деб қолдилар. Бу сўзларни боғлаб гапира олмасдилар. Субутой ака техникумда ўқиб юрган пайтида жуда яхши мусиқа чалар, мусиқа кечаларида қатнашар экан. Ойбек ака шуларни эслаб, “Ушшоқ”ни жуда яхши чалар эдинг, ҳозир ҳам бир чаласанми, демоқчи бўлганмиканлар ёки шуларни эслаганмиканлар, билмадим. Орадан 40 йил ўтган бўлса-да, ўша болалик хотиралари адибнинг эсида турган. Бунақа воқеалардан жуда кўпи эсида турган. Шундай қилиб, Ойбек ака хасталик йилларида ҳам жуда кўп асарлар ёзди, “диктовка” қилиб ёзди...

Барибир, мен баъзан ўйлайман, Ойбек ака сиймосида биз нечта Бальзакни йўқотган эканмиз? Нечта Горькийни йўқотган эканмиз? Ахир, булар дунёнинг гениал, машҳур ёзувчилари! Ойбек ҳам шундай ёзувчилардан бири эди. У иккита романи билан бунга исбот қилган ва яна жаҳон адабиётини бойитиши мумкин бўлган адиб эди.

Ойбек жуда ҳам бағри кенг инсон бўлган. Гениал одамлар, юксак талантга эга бўлган одамлар бағри кенг бўлади. Улар дунёга, ҳаётга, одамларга сиз билан бизга нисбатан бошқачароқ қарайди, хайр-саховатли ишларга ҳам бошқачароқ қарайди. У киши саховатли бўлиб, ҳаммага минг сўм, минг сўм бериб юборадиган миллионер бўлган эмас. Лекин яхши гапи билан, маслаҳати билан ёки ўзининг илиқ муносабати билан одамларнинг кўнглини кўтарганки, улар ҳозиргача гапириб юришади. Мана, бир мисол, 1951-52 йилларда Ботир Файзиев деган одамнинг партия газетасида катта мақоласи чиқди, “Навоий” романи тўғрисида. “Навоий” романи у пайтда собиқ иттифоқ давлат мукофотини олган, 1946 йилда босилиб чиққан, тилга тушган. Ойбек собиқ иттифоқ бўйича катта ёзувчи деб эътироф этилган, қолаверса, СССР Ёзувчилар уюшмасининг котибларидан, бинобарин, раҳбарларидан бири бўлган. Мана шундай бир шароитда, бизнинг ўзимизнинг маҳаллий кучлар тинч турмай, бир-бирининг тагига сув қуя бошлайди. Ойбекни йўқотиш керак бўлади. (Бу тўғрида Зарифа опа ўзининг “Ойбегим менинг” хотиралар китобида жуда батафсил, номлар билан ёзган, кимлар бу ишда иштирок этган, нималар қилган – мен бунга такрорлаб ўтирмайман.) Ўша Ботир Файзиев орқали “Навоий” романини жуда қаттиқ қоралашган. Бу роман – миллатчилик романи, бу романда тожик халқига тўхмат қилинади, роман ўзбек ва тожик халқлари дўстлигига нифоқ солади, деган гапларни айтишган. Романда Биноий деган шоир образи бор. Биноий – тарихий шахс. Ҳондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” деган асарида тилга олинган. Навоий билан Биноий ўртасида жиндек келишмовчилик бўлган. Ойбек асарда шу воқеани бир оз тасвирлагани учун, уни дастак қилиб олиб, адиб шаънига тўхмат ва маломат тошларини отишган.

Шундай воқеалардан кейин Ойбек касал бўлиб қолди ва бир неча йил тўшакбанд бўлиб ётди.

Ботир Файзиев эса йўқ бўлиб кетди. У адабиётшунос ҳам эмас, бир ўқитувчи экан. Уни бошқалар кўғирчоқ қилиб ўйнатишган. Лекин Ойбекнинг йиқилишига шу одам сабабчи бўлган. Кейинчалик шу одам диссертация ёзибди. Унинг диссертациясини Тил ва адабиёт институти муҳокама қилишни ҳам истамади. Диссертация ёзувчи

¹ Умарали Норматовнинг “Адиб ҳузурида 90 дақиқа” мақоласи назарда тутилмоқда. Мазкур мақола “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2005 йил сонларидан бирида, кейин Озод Шарафиддиновнинг “Миллатни уйғотган адиб” мақоласи билан бирга шу сарлавҳадаги мақолалар тўпламида босилган. Тошкент: “Университет”. 2005 йил.

одам тоза бўлиши керак. Сиз Ойбекнинг тўшакбанд бўлишига сабабчи бўлиб, энди унинг романи ҳақида диссертация ёзасизми, дегандек, у билан муомала қилмадик. (У ишини бизга, университетга ҳам олиб келган эди.) Охири нима қилишини билмай (Носир Фозилов маслаҳат берибдими, Ойбекнинг олдига боргин, деб), юрак ютиб Ойбек аканинг уйига борибди. Уйига кириб (ривоятми, йўқми, билмайман, ўзим кўрмаганман), менга айтишларича, эшиқдан кириши билан Ойбекнинг олдига эмаклаб борибди. Ойбек ҳовлида ўтирган экан. Зарифа опа қўлига капкир олиб, қувлаб чиқараман, деб турган экан, Ойбек ака: “Қўй, тегма”, дебди. Кейин Ойбек ака унинг диссертациясига “майли, ҳимоя қилсин”, деб ёзиб берибди. Ўзининг тагига сув қуйган, ўзини йиқитган одамнинг диссертацияни ҳимоя қилишига розилик берибди. Бошқа одам бўлганида: “Тур, жўна, турқинг қурсин, кўринма”, деган бўларди. Ойбекнинг олижаноблиги бу, қуёш қадар баланд олижаноблиги!..

Ойбек бир китобига жуда чиройлик ном қўйган “Қуёш қўшиғи”, деб. Бу номда жуда гап кўп. “Қуёш қўшиғи” – рамзий ном, уни нурга ошиқ, ёрқинликка ошиқ, яхшиликка ошиқ шоирнинг қўшиғи, деб ҳам талқин қилишимиз мумкин.

Шундай қилиб, Ойбек ака ўша аросатда қолган, чўкаётган одамга мадад қўлини узатган. Ўша йилларда адиб ҳовлисидаги каттагина катакларда бир оху билан иккита каклик бўлган. “Меҳмон” уйдан чиқиб кетаётганда, Ойбек уни кузатиб чиқибди-да, бир-бирини “қақир-қуқур” қилиб эркалаётган какликларни кўрсатиб: “Ана, иноқ, иноқ!” дебди. “Бу жониворларнинг бир-бири билан иноқлигига, бир-бирига бўлган меҳрибонлигига қара. Ахир, сен билан биз – инсонлармиз-ку!” дегандек бўлибди.

Мана шунақа буюк инсон эди, буюк ёзувчи эди Ойбегимиз!

Мен ўйлайманки, Ойбек, умуман, ўзбек адабиёти учун ҳеч ким қилмаган жуда катта ва буюк хизматни қилди, ўзбек адабиётини замонавий юксак адабиётлар қаторига олиб чиқди, реализмнинг тасдиқланишига йўл очди. Ўзбек адабиёти жаҳондаги бошқа адабиётлардан ҳеч қаери кам бўлмаган бир адабиёт бўлиб қолди. Ойбек ака ўз асарлари билан Одил Ёкубовга, Пиримқул Қодировга йўл очиб берди, ундан кейинги прозага йўл очиб берди. Унинг хизматлари нафақат ўтмишни кўрсатиб берган иккита асариди, унинг хизматлари адабиётимиз йўлини кенгайтириб берганида, равон қилиб берганида, адабиётда юксаклик маррасини жуда баланд кўтарганида. Шунинг учун, ўйлайманки, Ойбекнинг номи ҳозиргача ўзбек халқи қалбида яшаб келди, бундан кейин ҳам яшайди.

Яна бир мисол. Урушдан кейинги йилларда шўро мафкурасининг ўйинлари жуда кўп бўлган. Шу мафкуравий ўйинлар оқибатида, 15-20 йиллар давомида мактаблар дарсликсиз қолди. Урушдан кейинги даврда шу масалада қаттиқ топшириқ бўлди; тегишли идораларнинг қарори ҳам чиқди, мактаблар учун дарсликлар яратилсин, деган. Қалин, қора муқовали бир дарслик чиқди, лекин мактабларга етиб бормади, уни ўтмишни идеаллаштирган, миллатчилик руҳида суғорилган, деб айбладилар. Китоб йиғиштириб олинди. Дарслик муаллифлари – икки катта оила бошлиғи Ғулом Каримов билан Субутой Долимов тўққиз ой ишсиз юришди. Ишсиз юриш - даҳшат, иқтисодий қийинчиликлардан ташқари, одамлар кўзига қандай кўринадан, одамлар нима деб ўйлайди, бу – душман экан, бу – миллатчи экан, деган миш-мишлар у пайтларда жуда оғир ботар эди. Хуллас, жуда қийналиб қолишган эди улар. Шундай мушкул кунларнинг бирида Ойбек ака оғир касал бўлишига қарамай, университет ректори Теша Зоҳидовга: “Теша, – дебди, – шу Ғулом Каримов билан Субутой Долимовга қарагин, шуларни ишга олгин”. Шундан кейин Теша Зоҳидов “хўп” деб, Ғулом Каримов билан Субутой Долимовни ишга олган. Шундан кейин бу икки адабиётшунос олим умрларининг охиригача университетда халол хизмат қилишди. Мен улар билан ишлаш шарафига муяссар бўлдим, жуда ажойиб, буюк одамлар эди улар ҳам...

Ойбек ака мана шундай қатағон тегирмони олдида турган одамларга ҳам ёрдам берган, кўрқмаган, булар ҳозир қувғинда юрибди-ку, буларга ён босиб бўладими, деган уйларга борган эмас!

Шундай буюк одам бўлган Ойбек!..

Шеърят

ҚУТЛИБЕКА

*Қалбга яна истаклар
тўлди*

* * *

*Тилимланди, Ой яна тўлди,
Не савдолар кўрди ҳар тилим?!
Қалбимда кўп истаклар ўлди,
Мени қаттиқ севгин, севгилим.*

*Баҳор тутиб яшил байроқлар
Тикланишига чорлар улусни.
Қарсиллатиб ёзар чақмоқлар
Булут шунча гизлаган сўзни.*

*Қушга ҳавас, қушга тақлидан
Болакайлар чопар тўрт ёнга,
Юракларин варрак шаклида
Етказмоқчи бўлар осмонга.*

*Ҳамма ушлар умид баридан,
Ҳамма бахтли бўлгиси келар.
Ишқнинг баланд гулханларидан
Бахтнинг аниқ белгиси келар.*

*Қалбга яна истаклар тўлди,
Жуда қаттиқ севгин, севгилим.
Тўққизта гул кун кўрмай ўлди,
Титраб турар энг сўнги гулим.*

Балки рост

“Сенга бир жон дўстинг хиёнат этди!”
 Балки рост ё ёлгон... Айтилди-қўйди.
 Ишонч боғларимга ўт тушиб кетди,
 Япроқларим куйди, гулларим куйди.

Йиғладим, кўзимнинг чўғлари сўнди,
 Йиғладим, юзимнинг гул рангги ўчди.
 Меҳр қушларимнинг сайроғи тинди,
 Лаҳзада минг йиллар азобин ичдим.

Ҳолбуки, теграмда кўкариш фасли,
 Яшил гиёҳ унди қора тупроқда.
 Қор, музлар қуёшга бўлмақда таслим,
 Уш ҳидлар гуркираб келар тўрт ёқдан.

Ҳолбуки, бошимда омон бош эгам,
 Номус қўргонимнинг содиқ соқчиси.
 Ўғлим бор, қизим бор, ахир, нима кам,
 Уйим бахтхонадир, уйим яхшидир.

Ҳолбуки, шеърим бор, кўнглим дашт эмас,
 Сўзларим шовуллаб ёғар ёмғирдай.
 Номим ҳам наст эмас, шаъним наст эмас,
 Бироқ, хиёнатга чидайман қандай?

Хиёнат айтилди, ростми ё ёлгон,
 Эшитдим. Бу гамдан қандай чиқаман?
 Бут эдим, минг бўлиб сочилдим ҳар ён,
 Сочилган жонимни қандай йиғаман?

Ҳавас

Тилло балдоқларим рақс этса,
 Ойнинг бўлагидай қулоқларимда.
 Ишқли қароқлари акс этса,
 Туннинг бўлагидай қароқларимда.

Тилло товушларим куйласа,
 Кумуш бўлагидай оёқларимда.
 Кўйига кокилим ўйнаса,
 Насимлар мушкланса ҳар ёқларимда.

Тилло кўйлақларим чоғланса,
 Куннинг бўлагидай жисмимда.
 Бу дунё ўнганса, ўнгансак,
 “Хон” қўшиб айтилса исмимга.

Келинг, жон...

Ўртамизга ёқиб умид шамини,
Таскин билан бўйлаб дунё камини,
Ишқ билан қайтариб гусса дамини,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

Мен сизни Хумодан тушиган патим, дей,
Нозларим кўтаргич заранг қошим, дей,
Дил дардларимни тиккич тилло қатим, дей,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

Жаннат бўйин тўккан жамбилим, денг, сиз
Сайраб-сайраб ўнган булбулим, денг, сиз,
Тиззамга тиз чўккан сунбулим, денг, сиз,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

Роҳат қўргонимнинг синчисиз, дей, мен,
Чайқалгич уммоним тинчисиз, дей, мен,
Мулкимнинг сотилмас ганжисиз, дей, мен,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

Лабларида гунча ундиргувчим, денг,
Ғам лашкари босса синдиргувчим, денг,
Ялиниб, амрига қўндиргувчим, денг,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

Кўнглимиз ойларда, овоз найдадир,
Бугунги бу жунун эрта қайдадир,
Ҳарна дунёлари ишқдан майдадир,
Келинг, жон, бир тоза суҳбат қуроли!

**Гулом
ФАТҲИДДИН**

Хузуринга бораянман...

Қайтиш

*Мана, хузуринга отландим, яна.
Яна қайтаянман,
қўлларим бўм-бўш.
Бу гал, ҳатто, гул ололмадим,
ололмадим бирорта совга.
Бу гал, сенга
олиб бормоқдаман ўзимни зўрга....*

Мана, хузуринга бораянман, яна...

Тўрт фасл ҳақида беш шеър

I

*Қайдасан?
Қайдасан,
баҳор?
Сен-ла учрашмоққа
сени кўрмоққа –
жуда олис,
жуда мушукул йўл босиб келдим:
бу ерларга,
бу кунларга...
Наҳот, мен шошилдим?
Наҳот, кечикдим?*

II

*Атрофда шовулар қадимий мавзу,
Шовулар қадрдон саратон фасли.
Гўё, завқу жўшган шўх қиз – Наврўзнинг
Гўзал сиймосида жўшар сармастлик.*

*Тобора ўт қалар замин бағрига
Меҳри жўшиб кетган қуёш кўзлари.
Туришар лабида осилиб, зўрга
Мевали дарахтнинг рангли сўзлари.*

*Такрор этавериб, тегар жигинга
Бойқуш совуқ куйни, ноҳуш навони.
Фақат ёз айтмоқда ўз қўшигини,
Бу қўшиқ баҳорнинг руҳий давоми.*

III

*Титраб кетди мен суянган тол,
Қотиб қолди кўзимда юлдуз.*

*Аҳволимга боққанича лол,
Милтирайди сўнаётган кўз.*

*Фикрим ўқиб, жимирлар барглар,
Шох сесканиб ўзрилар майин.
Чекинар ой саросимида,
Тик боқмоққа ботинолмайин.*

IV

*Юзига сим тўр тутган
Шинам уйнинг дарчаси.
Тун лабида қимтинар
Ойнинг сўнгги парчаси.*

*Юлдузлар нола чекар
Деразадан йирогда.
Ўртаниб кезар бедор
Куз кимсасиз бу боғда.*

*Ёмғирлар томчилайди,
Гоҳ барг қулар ўксиниб.
Яшолмас энди улар
Шамолларга бўйсуниб.*

V

*Меҳмонхона деразасини
Зириллатар кулги жаранги.
Аёзларда ётар исиниб
Ўжар қишининг шоҳона ранги.*

*Ҳансирайди сулув тасвирлар
Оқ туманлар пинжиги кириб.
Муздан кулоҳ кийган қасрлар
Адашади мен билан юриб.*

*Шоҳи ниқоб тортган юзига
Умид янглиз жабр тортган бахт
Чақиради имлаб ёнига
Оппоқ байроқ кўтарган дарахт.*

*Унутилган ўтларда ёниб,
Тугун каби туйилар қоним.
Айт, қайларга кетяпмиз, жоним,
Ухлаб ётган баҳорни олиб?*

Мушоҳада

Ашурали Жўраев

ШОШАЁТГАН ОДАМ

Эссе-монолог

*Азиз инсон, сенга нима керак?
Қайларга шошасан, қайда манзилينه?*

Асқад МУХТОР

Ҳар қадамда шошаётган, шошилаётган одамга дуч келасиз. Рўпарангиздан нуқул қаёққадир шошаётган ё шошилишга шай турган одам чиқиб қолаверади, қолаверади... У шошиб ёнингиздан ўтаверади, ўтаверади... Сиз эса ҳайрон бўлиб тураверасиз, тураверасиз...

Қай томонга қараманг, шошаётган одамни кўрасиз. У турфа хаёллар гирдобига ғарқ бўлиб, атрофингизда югуради: ё танийсиз, ё танимай қоласиз. Чунки йўлингизни кесиб, баъзан тўсиб, баъзан туртиб кетаётган одам ҳақиқатдан ҳам қайгадир шамолдай елаётган бўлади.

Дарвоқе, эй одам боласи, бунчалар қаёққа шошасан? Нега шошасан? Нима учун? Менинг шошилиб бераётган саволларим ҳавода варрақдай осилиб қолади. Ҳавода. Улар ҳақиқатан ҳам ердаги одамга етиб бормайди.

Шошаётган одам бу саволларни мутлақо эшитмайди. Эшитса ҳам жавоб бергиси келмайди. Чунки улардан бири шошяпти, яна бири шошиляпти, бири шошмоқда, бошқаси шошаётир, шошиб-шошқалоқлик қилиб номаълумлик сари кетаётир. Хаёлингизга келтирсангиз, Гёте ёзганидек: “Шошқалоқлик – барча адашишларнинг онаси”, экан...

Сен ҳам одатдагидай эрта тонгда шошиб уйғонасан. Кўзларингни очасану ток ургандай шошилиб ўрнингдан турасан. Ёнингда ётган ёрингга қайрилиб ё ёлчителиб қарамайсан. У ҳам сен каби шошилиб уйғонади. Уйғонадию ваннага шошади. Азбаройи шошилганидан юз-қўлига ҳатто сув тегмайди. Тишларини ювишга ҳам улгурмайди. Сен каби у ҳам ишга шошяпти. Аслида, хотининг бозорга ошиқаяпти. Бозор ҳам зўр ва гавжум ишхона-да! Худди корхонадай гавжум!

Нонушта ҳам шошилиш ноталари остида ўтади. Оғзингдаги овқатни шошиб чайнаганингдан нима еганингни ҳам билмайсан. Сўнг, шошиб кийиниб, кўчага отиласан. Ва кўчани, йўлақларни тўлдириб ошиқётганлар сафига кўшилиб, сувдаги балиқдай “сузиб” кетасан. Шошаётганлар тўдаси яна бир шошқалоқ билан бойийди, холос.

Уйдан ишга, ишдан бозорга, бозордан боғчага, боғчадан дўконга, дўкондан шифохонага, шифохонадан дорихонага, дорихонадан ошхонага, ошхонадан бошқа... хоналарга шошасан. Аслида, бозорга ҳам жонсарак бориб, шошқалоқ ўрдак каби бошингни тўкин расталарга уриб, арзонроқ маҳсулот излайсан. Бозор қизиқ: биттаси шошиб сотади, биттаси шошилиб олади. Лекин машҳур шеърда айтилганидек, “Молим ёмон деган кимсани кўрмайсан”. Сен фақат бозорда эмас, балки йўлда, кўчада, бекатда, ҳатто тор йўлакда ҳам шошиб кетаётган бўласан. Турфа автоларда, метрода шошасан. Худо асрасин, гавжум чорраҳада, катта-кичик машиналар сувдай оқаётган тиғиз кўчаларда шошасан. Айт, яна қаёққа шошасан? Шошқалоқлигинг босиси не? Бундан мақсад нима ўзи, биродар?

Қаён кетмоқдасан, эй аллоҳнинг шошқалоқ бандаси? Нега сабр қилмайсан, қаноатни билмайсан, шукрона айтмайсан?.. Бирим икки, икким ўн, ўним юз, юзим минг, мингим эса миллион бўлсин, деб, ҳаллослаб чопасан, қоплаб йиғасан, йиғиб асло тўймайсан. Очкўз юҳога ўхшайсан. “Еб тўймаган, ялаб тўярмиди”, деган нақл борку халқимизда! Дақиқалар, лаҳзалар, кунлар, ойлар шошиб ўтмоқда. Йиллар ҳам пойгачилар мисол шошаётир. Худди тоб солинган соат миллиридай тез ўтаётир. Гўё буларнинг барчасини вақт кушандаси ютиб юбораётгандай.

Ҳой, чопиб кетаётган одам, бир лаҳза тўхта, нафас ростла, атрофинга боқ. Акс ҳолда, ҳовлиқиб кетаётиб, ўзингни беҳосдан бирор-бир деворгами, дарахтгами ёки темир панжарагами уриб оласан. Энг ёмони, ўзинг каби шошиб, шошилиб кетаётган яна бир шошқалоққа урилсан. Бундан ё бошинг ёрилади, ё пешонанг ғурра бўлади, ё бурнинг қонайди...

Эсингдами, бешиқдан чопқиллаб тушганинг?! Шундан буён тиним, ором нелигини билмайсан. Шиддат билан ўтаётган умринг давомида, елиб-югуриб, чопиб, ошиқиб, шошиқиб қўлга киритганинг шу биргина асо бўлдимми? Бутун умринг давомида елдай шошиб эришганинг шу бир қулоч ёғоч бўлдимми? Ҳиссиз, забонсиз ёғоч?!.

...Нима, ҳаётнинг мазмуни фақат шошилишдан, шошқалоқликдан иборатми? Мундоқ бир пас ўтириб, қилаётган ишларинг, ўтаётган умринг ҳақида чуқурроқ ўйлаб кўрдингми, жиддий бош қотирдингми? Жонсараклигинг боисини тушуниб етдингми? Чопачопдан, ҳансираб югуришдан мақсад нелигини билдингми? Биров ота-онам, дейди, биров бола-чақам, дейди, яна биров набирамнинг ҳоли не кечади, деб қайғуга ботади? Уларни дунёга келтирган аллоҳ ризқини ҳам берар...

Замон ўзгаришлари шиддат билан кечаётир. Ўтиш даврининг залворли ғилдираклари асло тинмай айланаётир. Ободлик авжига чиққан палла. Юрт билан бирга ўзимиз ҳам, қалбимиз ва турмуш тарзимиз ҳам кескин ўзгариб бораётир. Афсуски, “шоли курмаксиз бўлмагандек”, бу жараёнда баъзан кўзбўямачилик, баъзан буйруқбозлик қилиб ўз шахсий манфаатлари учун шошаётган айрим ғаламис ва чўнтақпараст кимсаларнинг ноҳўя, нопок ишларини кўриб ранжийсан. Эй баднафс ва очкўз банда шошилиб, шошиб ариқ қазасан, иморат қиласан, ниҳол экасан. Сен қазиган ариқнинг торлигидан сув тиқилиб ё тошиб кетаётир. Қўрган иморатинг тез орада таъмирталаб бўлиб бораётир. Эккан ниҳолинг илдиз отмасдан қуриб, сўлиётир. Сабаби – шошқалоқлик! Шошилишча ёки шошқалоқлик билан бажарилган ишда унум ва барака бўлмайди. “Шошган қиз...” деган халқ мақолини эшитмаганмисан?..

Шошиб уйланганинг ёдингдами, биродар? Кейин тирикчилик, деган олис ва етиб бўлмас манзил сари елканга “олаҳуржун”ни илиб, ҳовлиқиб чопиб кетдинг. Ҳамон тўхташни билмайсан. Сен интилаётган манзилнинг, аслида, манзили борми? Оқибатда, бола-чақаларингни ҳам ҳовлиқиб тарбия қилдинг. Ҳаловат нелигини билмаган саргардон умринг ҳамини елиб-югуриш лаҳзаларидан иборат бўлди. Шошганингдан сочларингга эрта оқ тушди. Пешонангга ажиннинг машаққат чизиқлари аёвсиз муҳр босди. Кўзларингдан нур, белингдан қувват кетди. Юрагингдан чўғ, умрингдан қўр кетди, лекин сен шошилишдан асло тўхтамадинг. Тўхташ нималигини билмадинг. Энди ўрни келди, яна бир ташвишли шошқалоқликдан огоҳ этмасак

бўлмайдими. Агар билсанг, изингдан болаларинг шамолдай шошиб келмоқда. Уларни бир лаҳза тўхтатиш, тин олдириш ўрнига, аксинча, уларни ҳам шошқалоқликка ўргатяпсан. Масалан, биттаси болам шеър ёзади, деб, бир даста алмойи-ажмойи ёзилган, ҳаваскорлик даражасидан ҳам паст машқларни таҳририятдан таҳририятга олиб югургани- югурган. Булар шеър эмаслиги, шеърнинг ёзилиш қоидалари ҳақида шўрлик муҳаррир куюниб гапирди. Унинг жон куйдириб тушунтиришлари беҳуда кетди. Чунки бўлажак “шеъринг юлдузи”нинг китоби аллақачон чоп этилибди. Китобга таниқли шоирлардан бири жимжимадор “оқ йўл” ёзиб, ёш “талант”нинг “пилигини” роса кўтарибди.

– Болани шошириб нима қиласизлар? – деган саволга ота-оналари:

– Кўрик-танловда қатнашади. Керак бўлса, ғолиб бўлади, – дейишади ишонч билан.

Шошилиб “шеърлар” ёзган, шошилиб “китоби” чоп этилган “талант” атрофида нималар бўлаётганини билолмай ҳайрон эди, пол эди, гаранг эди...

Бундай сохта шошқалоқлик кимга керак, нимага керак?.. Ахир, шундоқ ҳам ёш талантларга, ёш истеъдодларга кенг йўллар очилляпти-ку! Болани чалғитгандан кўра, унга ҳунар ўргатсангиз бўлмайдими?

Умринг гўё телба шамолдай, тезоқар сойдаи ўтдию кетди. Нега бу дунёга келдинг, қандай умргузаронлик қилдинг? Қандай эзгу амалларга бош-қош бўлдинг, қандай хайрли, ибратли, савобли ишларни амалга оширдинг? Шошилиб кетаётиб беозор чумолини босиб олмадингми? Эндигина қад ростлаётган ниҳолни тўсатдан синдириб кетмадингми? Ёнингдан ўтаётган гўдакни бехосдан туртиб юбормадингми? Ям-яшил майсаларга озор бермадингми?..

Кимга меҳр кўрсатиб, кимга яхшилик қилдинг? Ким билан дўст бўлиб, кимга садоқат, вафо кўрсатдинг? Кимнинг оғирини енгил қилиб, дардига малҳам бўлдинг? Кимнинг қандай мушкулени осон қилиб, қандай оғир юмушига мададкор бўлдинг? Қайси дилозорнинг дилига малҳам бўлдинг? Ақалли, бирорта ҳурилиқони севдингми, ўзинг ҳам севилдингми? Севгининг ширин-ширин дардларига мубтало бўлдингми?..

Шошқалоқлик билан ўтган ўз умрингдан қандай маъно-мазмун топдинг? Ким ва нима учун шошилдинг?

Шошилаётиб бошингни саждага қўйдингми, билиб-билмай қилган гуноҳларинг олдида тавба-тазарру қилдингми? Охиратингни ўйладингми? Қабр азоблари ҳақида бош қотирдингми? Азиз авлиёлар ва ота-боболаринг қабрларини зиёрат этдингми, руҳларига дуо-фотиҳа қилдингми?.. Шоир дейдики:

*Авлод-аждодинг ким? Шошмай фикр қил,
Шошмай сўз дегилу шошмай зикр қил.
Шошқин дарёман, деб, вақт-бевақт тошма,
Уммон бўлмоқликка, айниқса, шошма!*

Сенинг шошилиб юрганингга кўп бора гувоҳ бўлдим. Сен негандир сўнги пайтларда маънавият гавҳари бўлган – китоб дўконлари ёнидан лоқайд ўтиб кетадиган ёмон одат чиқардинг. Дўкон олдидаги расталарда ёйиб қўйилган турфа китобларга ақалли бир қараб ҳам қўймайсан. Ҳатто китобнинг номию муаллифига мундоқ кўз югуртирмайсан. Чунки сен шошасан. Фақат китоблар оламидан эмас, балки илмдан, маънавият ва маърифат дунёсидан ўзинг билмаган тарзда узоқлашиб боряпсан.

Сен ҳатто ибратхона бўлган – театрлар ёнидан ҳам бепарво ўтиб кетаётганингни билмайсан. Азбаройи тез юрганингдан театр афишасига ҳам ёлчителиб қарамайсан. Шошқалоқ биродарим, кутубхоналарни аллақачон унутиб юборганингни айтмай қўяқолай. Биламан, бир марта берилган умрингни кўпроқ тўйларга, зиёфатларга, чойхоналарга бағишлайсан. Тўйдан-тўйга шошасан, ошдан-ошга чопасан. Зиёфат, деса, елиб-югурасан. Бир гал дўстингни тўйига шошиб кириб, чиқиб кетганингни кўрдим. Чунки бошқа бир тўйга шошаётган эдинг-да! Сени яна бир азада кўргандим.

Шошиб келиб, шоша-пиша фотиҳа қилдингу дарҳол жўнадинг. Азадорлардан тузукроқ кўнгил сўрашга фурсатинг етмади. Шундоқ ён кўшнинг қазо қилганида, тобутни ҳам бирров ушладингу яна қаёққадир дарҳол ошиқдинг. Билсанг, у ҳам сенга ўхшаб шошган эди. Мана, энди, “тўрт оёқли чўбин от”да мутлақо шошилмай кетаётир. Энди, у, асло, шошмаслар, шошилмаслар оламига бораётир. Аҳмад Яссавий ёзганидек:

*Гуноҳингга тавба қилиб, йиғлаб юрғил,
Кетарман деб, йўл бошига бориб турғил,
Кетганларни кўриб сан ҳам ибрат олғил,
Ибрат олсанг, ётмиш еринг бўлар гулзор...*

Охир-оқибат шошқалоқлик билан ўтган умринг сўнггида сени ҳам шошилиб кутдилар, фарзандларинг, яқинларинг ҳам шошилиб кўзёш тўқдилар. Сўнг қабринг устига шошилиб тупроқ тортдилар.

Шоирнинг ўтли мисралари ёдга тушади:

*Уюм тупроқ бўлди қувончи-ғами,
Кимдир боқиб деди: “Шунга шунчаму?!”*

Қабрларда қулф бўлмайди, лекин улардан чиқиб кетишнинг асло иложи йўқ. Шоишнинг ҳам заррача фойдаси йўқ.

Қабр – умринг сўнги бекати, шошаётган одамнинг охири манзили. Чунки шошаётган, шошилаётган одамни то ўзи тўхтамагунча, уни ҳеч ким тўхтатолмайди. Елиб-югуриб, ҳориб-толиб, охири ўзи тўхтади. Тўхтаганида эса кеч бўлади...

Охиратинг обод бўлсин, шошилган одам! Токи, сенинг шошқалоқлик билан ўтган умринг, бошқа шошаётганларга ҳам сабоқ бўлсин.

Алвидо, шошган одам!..

Сен билан видолашдим, афсуски, бу дунёни қандай тарк этганингни, мутлақо билмай кетганингга жуда-жуда ачиндим. Бу кутилмаган даҳшатли ҳодиса бир лаҳзада рўй берди. Машҳур кўшиқда айтилганидек: “Чапингдан ўнгиנגга боққанча бўлмас”, экан. Агар вақти-соати етиб, ажал қувиб келса, тамом, ҳеч қандай илож топилмас, на бойлик, на мансаб, на куч-қудрат уни тўхтатиб қолаолмас экан...

Ҳақиқатан сен ҳам кўплар қатори оддий тасодиф туфайли қазо қилганингни билмай, билолмай кетдинг, шошган одам.

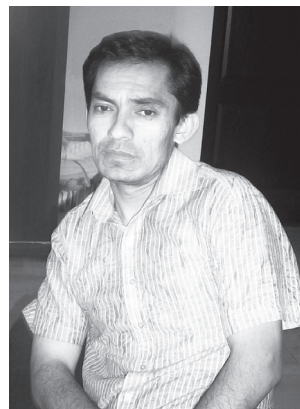
Ўша куни хархаша қилавериш ҳоли-жонингга қўймаган ўғилчангга ўйинчоқ олиб келиш учун “Болалар дунёси” дўконига ошиқаётган эдинг. Йўл-йўлакай, хотининг айтган қандайдир юмушни бажариш учун, одатдагидек елиб-югуриб “Супер маркет” томон чопқиллаб кетаётганингни билмай қолдинг. Ҳа, ҳар сафаргидай елиб-югуриб!.. Текис кўчадан тизгинсиз хаёллар гирдобиди шошиб бораётиб, кутилмаганда ўнг оёғинг билан сирпаниб кетдинг. Кетдингу икки оёғинг ҳавода ўйнаб, бошинг билан бетон йўлга йиқилиб тушдинг. Кўз олдинг қоронғулашиб, қандай даҳшатли воқеа содир бўлганини англаб-англамай ҳушингни йўқотдинг. Касалхонада ҳам ўзингга келмадинг. Тилинг калимага келмай, бирор оғиз сўз айтолмай, бу ёруғ оламни тарк этдинг. Аслида, сен меваси ейилиб, йўлакка туфлаб кетилган оддий ўрик данагига сирпаниб кетганингни билмадинг. Ҳа, шошиб кетаётиб арзимаган кичик бир данакни босиб олган эдинг. Пошнанг билан, қаттикроқ босганингдан данак чақилиб кетган эди. Данак пуч экан...

Шеърят

Алишер НАЗАР

*Юпун дарахтзор
тураф паришон*

Қорли кунда

*Ҳорғин боғлар аро ёғар момиқ қор,
Юпун дарахтзор турар паришон.
Қорбобога пешвоз чиққан болалик
Қиш ҳақида қўшиқ бошлайди нолон.*

*Дераза ёнида турар у ҳиссиз,
Жунжиккан боғлардек сочлари оппоқ.
Билмассиз, сиз унинг боғлари аро,
Қорлар ёғиб ўтган саратондаёқ.*

*Ҳорғин боғлар аро ёғар момиқ қор,
Туманли ўйларга тўлади бўшлиқ.
Чўққилардан тушиб келган шамоллар
Яйдоқ далаларда бошлайди қўшиқ.*

*Фақат у куйламас, термулар кўкка,
Саркаш шамолларга айтмас розини.
Билмассиз, умрининг фасларида
Бўронларга бериб қўйган созини.*

*Ташқарида ҳамон ёғар момиқ қор,
Дарахтлар паришон турар эғиб бош.
Тилсимлаб қўйилган баҳодир мисол
Дераза ёнида турар харсанг тош.*

Йўловчи

*Кетиб борар ҳоргин йўловчи
Ёлғизоёқ сўқмоқлар аро.
Рутубатли самоватлардан
Шом қўйилиб келар тобора.*

*Олисларда бойқушлар сайрар,
Чорлагандек бўлади кимдир.
Йўл четига ташилаб жандасин
Чўзилади ҳоргин мусофир.*

*Самоларга кетар хаёллар,
Тушиб келар юлдузлар бари.
Сукунатни бузади гоҳо
Туннинг оғир хурсиниқлари.*

Алам

*Ҳаёт – қўшиқ.
Ҳар ким куйлаб ўтадир,
Биров ўйлаб, биров ўйнаб ўтадир.
Фақат аро йўлда қолиб бир умр,
Бировнинг қўшигин айтмогинг алам.*

*Дунёнинг савдоси ранжу озордан,
Гоҳо дўстинг сотар, воз кечиб ордан,
Сен шундай қадри арзон бозордан,
Қуруқ хуржун билан кетмогинг алам.*

*Шу осмон юкига елкангни тутиб,
Ўтмаган кунларнинг гамини ютиб,
Бу бахтсиз йўллардан мудом бахт кутиб,
Бағрингни лолазор этмогинг алам.*

*Келсангу дунёга гавғолар солиб,
Йўлларда йўл юрсанг – уммонга бориб,
Дуру жавоҳирлар бир ёнда қолиб,
Бир қултум сув билан қайтмогинг алам.*

* * *

*Яна сукунатни бузди нигоҳинг,
Соатнинг “чиқ-чиқ”и тинди дафъатан.
Эшик гижирлади.
Сен бўлдинг пайдо,
Хонани тўлдириб юбординг бирдан.*

Сўнгра маъюс боқдинг,
 Жилмайдинг,
 Қулдинг,
 Дераза ортига тикилдинг узоқ.
 Мен эса пойингга тиз чўкиб шу дам,
 Совуқ қўлларингни ушладим,
 Бироқ...
 Қўлларим ҳавода муаллақ қотди,
 Соатнинг “чиқ-чиқ”и бошланди бирдан.
 Эшик гижирлади.
 Сен чиқиб кетдинг,
 Сукутга айланиб қолдинг дафъатан.
 Юрагим увушди сукунатингдан,
 Кетишинг руҳимга озриқлар солди.
 Сўнгра, сукунатнинг бағридан чиқиб,
 Қўзларинг қалбимга санчилиб қолди.

* * *

Таҳрир қилиб бўлмас тақдирни,
 Манглай хатин ўчириб бўлмас.
 Ёки ўзга пешоналардан
 “Бахт” сўзини кўчириб бўлмас.

Агар мумкин бўлганида ҳам
 Қийнаб ўтирмасди у ўзни.
 Билар эди, шўрлаган ерга,
 Ахир, ёзиб бўлмас бу сўзни!

* * *

Мени шамолларга айлантириб қўй,
 Яйдоқ далаларга ўзимни отай.
 Маҳзуна богларга бўлиб мунгли куй,
 Ўксик қояларга бош қўйиб ётай.

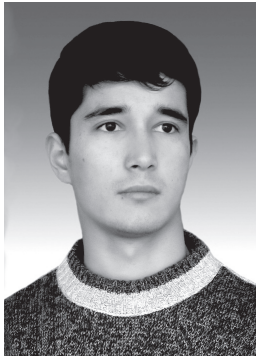
Мени шамолларга айлантириб қўй,
 Унга етишмоқдир кўнгил матлаби.
 Ҳувиллаб ўтайин деразасидан,
 У менинг умримдан ўтгани каби.

Мени шамолларга айлантириб қўй,
 Токи, унинг ёди олмасин тутиб.
 Токи, қайғуларга тўлган жисмимни
 Бир куни кетайин ўзим тўзгитиб.

Мени шамолларга айлантириб қўй...

Ориф ТОЛИБ

Кеча

Биз йўлакдан кетиб борамиз,
Икки ёнда сершовқин кўча.
Кўзларингда порлайди юлдуз,
Ёришади қоронғу кеча

Сен сўзлайсан шавқларга тўлиб,
Мен завқингдан завққа тўламан.
Зерикмайман қулдириб, қулиб,
Бахтинг кўриб, бахтли бўламан.

Ҳисларимиз сизмайди сўзга,
Юрагимиз яшнаган чўгдек.
Бу дунё бизлардан ўзга
Ҳеч кимса йўқ, ҳеч нарса йўқдек.

Қишлоққа сафар

Кенг, катта шаҳарда кўнглим сиқилиб,
Бир хил кунларнимдан зериккан чоғим:
Гоҳи онам бўлиб, гоҳ отам бўлиб,
Мени чорлайверар олис қишлоғим.

Бир кун отланаман, интиққан кўнглим
Мендан бурун ўтар довондан ошиб,
Кетаман, тўхтагим келмасдан бир зум,
Хушхабар элтаётган чопардек шошиб.

Мана, уйга келдим, тўлдирди бағрим:
Муштоқ ота-онам ва жигарларим.
Уларнинг бағрини тўлдирдим мен ҳам,
Бирпасда ёйилди хушхабарларим.

Ў-ҳў, ўзгариш кўп, янгиланиш кўп:
Менга етишибди укамнинг бўйи.
Икки ой ичида қурилиш бўлиб,
Бузилиб кетибди бобомнинг уйи.

Бир-икки кун ўтгач, қўлларим бўшаб,
Аста йўл оламан дала-туз томон.
Пойимга ўтлардан гиламлар тўшаб
Мени кутиб олар далалар шодон.

Бахтини кўриб, бахтли бўламан

*Товондон юракка ўтиб борганда,
Теранроқ туяман тупроқ тафтини.
Турмушни англайман, сиқиб кўрганда,
Деҳқон одамларнинг қадоқ кафтини.*

*Сафарим қарийди, уч-тўрт кун ўтмай,
Яна Тошкент сари бурадирман юз.
Менга эргашиолмай қолган укамдай
Тераклар қўл силкиб кузатар маъюс.*

Бир ажиб кун...

*Бир ажиб кун сени учратдим
Ё сен ўзинг учратдинг мени.
Мен ўзимни сенга ўргатдим
Ё ўзингга ўргатдинг мени.*

*Энди, юрак йиғлайди юм-юм,
Қараб қўйсанг кимгадир кулиб.
Ўша қизнинг ёнида доим
Юргин дейди, қоровул бўлиб.*

*Сараладим сўзлар атрини,
Бир гулдаста туза олдимми?
Билолмадим, бирор сатримни
Юрагингга ёза олдимми?*

*Узун-узун, йўллардир узун,
Бу йўлларда адашдим кўп бор.
Энди, бошқа адашмаслик-чун
Қўлларингдан тутаман, дилдор.*

Умрим фасллари

*Баҳор қадамингдан келтирди мужда,
Ишқингдай куйдириб ўтди саратон.
Қувончим кундуздай қисқарди кузда,
Ҳижронингдай аччиқ кечди қаҳратон.*

Наср

Нортўхта ҚИЛИЧ

ЗИЛЗИЛА

Ҳикоя

НОРТЎХТА ҚИЛИЧ. ҲИКОЯ

Эрта тонг маҳали, ҳали Баҳром чол қотиб ухлаётган эди. Ногаҳон каравотнинг қаттиқ силкинишидан чўчиб уйғонаётгани ҳамоно, вассажуфт шифтдан шувиллаб тупроқ тўкилаётганлигини эшитди.

Уй анча эски эди.

...томни ўйиб биров тушди-ёв! – Беихтиёр шундай бир гумон хаёлидан кечар-кечмас, Баҳром чол кўзларини катта-катта очди, қулоқларини динг қилди. – *Ё тавба, бадавлат деб ўйлабдилар-де!* – Ўша аснода раҳматли ўғли бор бўй-баста билан кўз ўнгида бир ёлқинланди: ўғлининг ўтганига икки ойдан кўпроқ... сал кам уч ойча... йўқ, тўғрироғи, тонг отса, етмиш етти кун бўлади. – *Пўлат... Пўлатжон!*.. – деб шивирлади, туганмас бир ғам билан. – *Ҳа-а-ай-ў, болажоним-а!*

Ё пирай, ҳаммаси бир зумда – кўз юмиб очгунча – рўй берди-қўйди: одатдагидай ўғлининг дилкаш жилмайишидан чақнаган юз-кўзлари хаёлида намоён бўлар-бўлмас, бирдан осмондан, йўқ... осмондан эмас, ер комидан таралаётган момақалдиروقдай гумбирлаган бир товуш аралаш, – *ё чиндан ҳам момақалдиروقмиди?* – Олабойнинг аллатовур бетоқат, зорланиб увлаётгани қулоғига бошқача чалинди. Ирғиб ўрнидан турди. Ва, кўнгли ёмон бир ниманидир сезиб, беихтиёр бошяланг, оёқяланг эшик томон югурди. Айни ўша аснода ажабтовур яшин чақнадию, уй ичи оп-ойдин нурдан кўзни қарақтиргудай нурафшон бўлди ва оёғининг тагида ер чайқалаётганлигини сезди.

...ерми ё ўзим чайқалвомманми? Ер... ер шекилли. – Баҳром чол аниқ бир хулосага келиб-келолмай, саросар ҳовлига чиқиб, энди ортига ўгирилган ҳам эдики, даҳлизнинг кунботар тарафдаги деворидан бўйрадай жой пўп этиб ўпирилиб тушди. – *Ё тавба, ер қимирлавоотти-ку! Субҳоноллоҳ...*

Баҳром чол, оғзи ярим очиқ кўйи, қўни-қўшнининг ғала-ғовури қулоғига олис... олисларданми таралаётгандай ғалати чалинганча, бир муддат қарахтдай анграйиб қолди.

Олабой эса, ўпирилиб тушган девор кесакларини олдинги оёқлари билан негадир жонҳоври таталаркан, гингшиб-гингшиб, дамба-дам кўзлари чўғдай чақнаганча, Баҳром чолга қараб-қараб қўймоқда эди.

Ногоҳ, қаттиқ тўлғоқ тутган хотиндай ер яна бир тўлғанди.

Олабой вангиллаб қочди-да, ҳовлини зув айланиб, бетоқат изига қайтди, Баҳром чолнинг оёқларига тўшини бериб ётди; тагин алланимадан зорланаётгандай чингсиб, оёқларини ялади.

– Хайрият, Ўзи бир асради. – Баҳром чол хаёлчан шивирларкан, тагин Пўлатжони кулиб-жилмайиб кўз ўнгидан ўтдию, ўғлининг қазоси кунлари еру қўкка сиғмай қолгани

ёдига тушиб, Баҳром чол тажанглик билан тўнғиллади. – Э, дунёси туф деган тупукка арзимас экан-ку! Бунча?!

Баҳром чолнинг юраги санча бошлаган эди, тўнғиллаган кўйи, чап кўкрагининг остига кафтини босди. Вожаб, ёлғизининг қазосига қадар юрагининг бору йўқлиги ёдига ҳам тушмаган, энди эса бот-бот шунақа хуруж қиладиган одат чиқарди.

Ишком остидаги картга хомуш ўтирди.

Олабой орқа оёқларига чўнқайиб, чўзиб-чўзиб улий бошлади.

Баҳром чол хўмрайиб, итга: ўчир, демоқчи бўлди, лекин... демади.

...майли, улийверсин. Пўлатимми қазоси кунларидаям жонивор...

Олабой осмонга қараб улийверди.

Аллақачон тонг ёришган – тобора осмон оқиш-кулранг тус олмоқда. Кўчага ёпирилиб чиққан қўни-қўшниларнинг ғала-ғовури лаҳза сайин авж олаётган эди. Ўша аснода бирдан бир нечта “Тез ёрдам” машинаси олам-жаҳонга қий-чув солиб, катта йўлдан елиб ўтди.

Ҳамон Баҳром чол бошланг, оёқланг эди. Туриб, кўчага қарагиси, қўни-қўшни билан омонлашгиси келди. Лекин... бунинг учун уйга кириши... кийиниши керак эди, шу тобда уйга кириш-кирмасликни ҳамда оппоқ иштон кўйлақда ўзининг арвоҳдай бўлиб ўтирганлигини ўйладими, ўйлагандай бўлди – билолмай, борлигу йўқлик аро маҳв бўлган кўйи, чап кўкрагининг остини хомуш... хаёлчан сийпалайверди.

Ишком чеккасидаги қувур жўмраги маҳкам буралмай қолган экан, ундан кўзёшидай узлуксиз сув томчиламоқда эди: чак... чак... чак!..

* * *

Баҳром чол, барибир, кўчага чиқмади.

...чиқиб ҳам нима қилардим, – деб ўйлади. – Бировнинг кўзи учвоттими.

Хушлар-хушламас нонушта қилганидан сўнг, Баҳром чол эринмай, элан-қаран ун-наб, серсомон лой қорди.

...қаёққаям шошиламан – борар манзилим аниқ: ана, анетта кампириму ўғлимнинг мангу макони ёнидан тегадигани икки газгина жой; фақат, вақти... номаълум-де!.. Ўзи, азалдан шундай: бандаси келарию кетар вақтини билолмайди.

Баҳром чол тагин бир челақ сувни лойнинг устига шилта қилиб сепди. Энди лой бир оз дамани олиши – етилиши керак эди.

Баҳром чол юзларига, пешонасига кўпчиган терларини белбоғига артган кўйи, картга бориб, ҳорғин... ғамгин чўзилди. Лўла болишга бошини қўяётиб, кампирини эслади: хўрсинди!..

Аслида, э с л а д и дейиш – сал тўғри эмас; чунки, эсласа-эсламаса, ўйласа-ўйла-маса, дам ўғли, дам кампири, гоҳо ҳар иккала азизи дилининг туб-тубидами ё миясининг аллабир қат-қатидами ёнаётган шамдай биғиллаётганини майин бир оғриқ билан мудом ҳис этиб туради. Биладики, мана шундай пайтларда раҳматли кампири дарровгина бир пиёла илиқ-иссиқ чой қуйиб узатарди: манг, халқумийиззи хўллаволинг, чол дерди.

Энди бундай ўйлаб қараса, кампирининг ч о л деган шу биргина жумласида онанинг эркатойига б о л а м деганидагидай бир меҳрибон тафт бўлган экан; энди эса, ўша тафт...

...ўйқ-де, ўйқ!

Шуни ўйлаётиб, беихтиёр Баҳром чолнинг кампирига ҳам ҳаваси келди, ҳам... Кўз жияклари жимирлаб кетди. Ютинди.

...раҳматли вақтида этак силтаган экан, – деб кўнглидан ўтказди сўнг Баҳром чол, тирсагига тираниб чой қуйгач, илиқ чойдан бир қулт хўплаётиб. Баҳром чол нафақага чиққан йили, кампири, оғримай-нетмай, бир пешин чоғи қўлида дабдурустан қанот қоқиб, жон таслим қилган эди. – Ўзбекнинг одатлари қурсин экан: онанг – маҳалла, отанг – маҳалла, деб ўша кунни қўярда-қўймай, аср намозида чиқарган эди-лар; тили танглайда қотмай, майитни жойи ростонига топшириш керак эмиш!.. Ана кейин – икки йилдан сал камроқ ўтганидан сўнг, Пўлат!.. Пўлатжон, агар... Боёқшининг юраги ёрилиб кетарди-ёе!

Баҳром чол – ота экан, чидади.

...э, чидаганим қурсин! – деб шивирлади Баҳром чол, ўзигагина аён бир алам-задалик билан, уф тортиб. – *Айтишга осон – фарзанд доғига чидаб бўларканми?! Ҳандан бери тонг отадию кун ботади.* – Ҳа, Баҳром чолнинг билгани шу: тонги отмаган тун, қуёши ботмаган кун йўқ экан. – *Бир нафас эврилмади, даврон мани комим била, дегани шу бўлади.*

Бугун... ҳалироқ даҳлизнинг ўпирилган деворини ҳамда чордоққа чиқиб, томинг тешилган кафтдай жойини суваганидан сўнг, аср намози пайтини мўлжаллаб, қабристонга боришни дилига тугди: кампирининг руҳи поки ҳақиға, ўғлининг навқирон руҳи поки ҳақиға билганича тиловат қилиб, кўнглини сал ёзиб қайтади.

Эрта тонгдан бери гоҳ худ, гоҳ беҳуд хиср-писр юраверганигами, Баҳром чол роса чарчаган экан, аста кўлидан пиёланинг кўрпачага сирғалиб тушганини ҳам пайқаёлмай, кўзлари уйқуга илинди.

* * *

Тонг ёришар маҳалидан анча аввалроқ Баҳром чол туш кўрди: тушида – онаси!.. Онагинаси эмиш-эй!.. О, неча замонлар бўп кетган эди тушига онасининг кирмаганига.

...нечук бундай?.. – Баҳром чол кўнглида унутилаёзган бир миннатдорликни туйди. – *Ўзингга шукур-ей!.. Лекин, ниманинг аломати бўлиши мумкин бу-а?*

Онаси уйда: эшикнинг ўнг томонидаги тўшақда ўраниб ётган эмиш. Хона ичи гўё кўзни қарақтиргудай ёп-ёруғ эмиш!.. Ойи, деди Баҳром чол, аста онаси томонга энгашиб. Ва, овози товланиб: ўзингизми, ойи? – деди Баҳром чол яна. Ўзимман, болам, ўзим! – деди онаси, кўзларини очмай... Қизиқ, олис болалик йилларидаги каби онасининг қучоқларига кирмоқчи бўлди, лекин онаси бирпас ором олмоқчи эканлигини айтиб, ёнига яқин йўлатмади.

Шу!..

Баҳром чол ёстиқдан бош узиб, қоматини тиклади. Боя онасига гапираётганида, негадир бўғзи куйишиб, – *ё пирай!* – боладай йиғлагиси келган эди. Хаёлчанлик билан шуни эсларкан, кўзлари жимирлаб, паришон ёнверига қаради: уйда эмас, картда – ишком остида тунаб қолганини билди.

...қизиқ, нега уйда эмас?

Кеча чордоққа чиқиб, томинг тешилган туйнугини серсомон лой билан суваётганида, уйнинг бир неча жойидан дарз кетганини кўриб, кўкси шилинғудай оғриган; кейин, радио ҳам: ҳали зилзила қайталаши мумкин, деганга яқин мужмал бир гап қилган эди. Билдики, уйда тунамаганлиги шундан.

...сабил, жон – ширин-де!..

Тағин хаёли тушига оғди.

...нечун ойим кўзларини очмадилар-а? – Боя беихтиёр тушида энгашиганида Баҳром чол аста онасининг ёноқларига лабларини босганини эслади. Ва, гўё ҳамон дудоқларида қадрдон бир ниманидир туядигандай лабларини ялади: карч-карч ёрилғудай қурқшапти... – *Ичимда тутаётган ғуссамнинг ҳовуридан бу,* – деб, Баҳром чол тағин лабларини ялади. – *Битта ўзим биламан.* – Тушида бўлса ҳамки, онасини кўрганига кўп замонлардан бери унутилган бир илиқликни кўнглида ҳис этди. Лекин, кеча, аср намози маҳали қабристонга бориб, кампирининг, ўғлининг оёқ учларида кўз юмиб ўтирганида онагинаси ёдига тушган-тушмаганларини эслолмай, хижилланди. Энди қиблага юзланиб, онасининг руҳи покига узоқ дуойи фотиҳа бағишлашни ният этаркан, ҳануз таажжубда эди. – *Ниманинг аломати бўлиши мумкин-а? Ойимнинг тушимга кирганлари бежиз эмасдир ахир?!..* – Кеча Баҳром чол кампирининг йиллар шамолию, ёғин-сочинида ер билан битта бўлаёзган жойи ростонига, ўғлининг барра майсалар қоплаётган гўрига мўлт-мўлт термилиб: очигини айтсам, у ёқда мани қилар ишим қолмади. Сизларни жуда... жудаям соғиняпман. Маниям ёнларингизга олинлар ахир, деб тиланган эди. Шуни ўйлади. – *Балки, кўзларини очиб манга қарамаганлари ахшиликкадир. Шошилма, ҳали эрта, болам, кўзларини очиб манга қарамаганлари ахшиликкадир. Шошилма, ҳали эрта, болам, деяётганларидир бу.*

Баҳром чол картдан тушди. Кавушини кийди.

Олабой карт остида ётган экан, чиқди. Олдинги оёқларига тираниб, оғзини катта очганча эснаб, узоқ керишгач, кўзлари чақнаб, эркаланаётгандай хушхол ҳуриб кўйди: вау-у-ув – яхши ётиб турдингизми, хўжайин?

– Ҳм-м, ўзинг-чи, Олабой? – деди Баҳром чол, даҳлиз томонга жилиб. – Ман тушимда ойимни кўрдим. Билдингми, ойижонимни?..

Газўчоқни ёқиб, Баҳром чол оловга бир челак сувни кўйди.

Ҳали эрта: тонготаргача анча вақт бор. Сув исигандан сўнг, маза қилиб бошдан-оёқ бир куйинади.

...ғусул дейдими бунинг отини?.. Ана кейин, ювиб қўйилган оппоқ иштон-кўйлақлардан бирини кийиб... – Беихтиёр юраги суғурилгудай бўлиб, Баҳром чол, ёшига ярашмаган бир зориқиш билан: – *Ойижо-он!* – деворди баралла. – *Илоё?!.*

* * *

Таваллою тиловатдан сўнг, анча руҳиятини тетик ҳис этиб, Баҳром чол боққа ўтди: нияти – нонушта пайтигача бир оз уннаб, қолган икки-уч пушта эгатни шиббалаб қўймоқчи; кейин, сув тарайди; ер етилгач, экади: памидор, булғор қалампири, бақлажон. Уч юз... уч юзу элликта кўчат етиб ортади. Бугун кеч хуфтон пайтига довур сингитиб сувга қондирса, икки кун, узоғи билан, уч кунда етилади.

...эрмак-да, – деб шивирлади Баҳром чол. – *Бекордан – Худо безор эмиш.*

Юлдузлар бирин-бирин сўниб, тонг бўзармоқда эди.

Икки туп гилос, икки туп олхўри қийғос гуллаган. Олма, шафтолиларнинг гули энди очилаяпти. Ҳар иккаловининг ҳам гули очпушти тусда. Гилос ҳамда олхўрининг гули эса оппоқ – янги ёққан қор янглиғ... Тонг ёғдусида ажабтовур товланиб-тусланаётган шода-шода гулларга суқ билан термиларкан, беихтиёр дилида Баҳром чол: – *чиройли-е!* – деди. Ва, димоғида гулларнинг майин ифорини туюб, ютоқиб-ютоқиб нафас олди. Айни ўша аснода инжа бир сас ҳам қулоғига чалинди.

...ҳойнаҳой, асалари бўлса керак, – деб тахмин қилди. Лекин, негадир, тахминига ўзининг ишониб-ишонгиси келмай, секин гилосга яқинлашди, бошини кўтарди. Ва, ғуж-ғуж гулларга бурканган новдалар орасида бир нечта асаларини кўрди: бари бетоқат... беҳаловат ғўнғиллаб, гулдан гулга учиб қўнаяпти; барининг жимитдай орқа оёқчалари ахлақачон гулчангига тўла. – *Ў, қойил-э!.. Мана, яшашни н и м а д а н ўрганмоқ керак.* – Кеча, аср намози маҳали кампирига, ўғлига қилган вовайлоси ёдига тушиб, Баҳром чолнинг кўкси бир қалқиди. – *Сан бўлсанг: бу ёқда мани қиладиган ишим қолмади, деб... Одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши-е!.. Нима қипти, ер қимирласа қимирлапти-да, шунгаям ота ғўри қозихонами. Худонинг минг бир ишларидан бирида буюм.*

Олабой ғингшиди.

Хаёли чалғиб, Баҳром чол ортига ўгирилди: сал нарида жонивор орқа оёқларида чўнқайиб, нега анграйиб қолдингиз, хўжайин, деяётгандай тик қараб турарди.

– Олабой?.. – деди Баҳром чол. – Борингга шукур-ей!..

Баҳром чол секин эгатлар оралаб, ортидан Олабойни эргаштирганча, охирги уч пуштага етди. Қўлига кетмончани олди: энди шошилмай шиббалаши керак; нонушта қилганидан сўнг, сув тарайди.

Олабой аввал челда орқа оёқларига чўнқайди, сўнг хўжасининг астойдил ишга киришганини кўриб, ерга тўшини бериб ётди.

Тонг отаяпти.

Тарвақайлаган, баланд гилоснинг шохларига дам сайин, лаҳза сайин ҳар ёқдан изма-из пириллаб учиб келиб қўнаётган қушларнинг, асосан чумчуқларнинг чуғур-чуғури авж олмоқда эди.

...қушлар – хуфтон кирар-кирмас уйкуга кетадию, тонг отар-отмас уйғонади, – деб, дилида қайд этди Баҳром чол, кетмоннинг орқаси билан кесакларни майдалаб, эгатни шиббаларкан. – *Лекин жонивор асаларилар баридан эрта уйғонаркан-ей!..*

Айни ўша тобда эса қушларнинг тонгги баҳсма-баҳс хониши ҳар қачонгидан ҳам шодон, ҳар қачонгидан ҳам ажабтовур ёқимли эди. Бирпас Баҳром чолнинг қушлар базмига маҳлиёлик билан термилиб, дилкаш сайроғига қулоқ тутгиси келди. Лекин, кесакларни хаёлчан тап-туп майдалаб, эгатни текис шиббалайверди.

Бу йил, негадир, анча кечикди. Бундан аввалги йиллари ўн бешинчи, жуда нари борса – узоғи билан, йигирманчигача экиб бўларди. Бугун – йигирма еттинчи. Кеча... йигирма олтинчи эди.

...26 апрель – зилзила рўй берган кун, – деб ўйлади Баҳром чол. – Пўлатимнинг қазосининг етмиш еттинчи кун. Ҳай, болажонима-а – Пўлатжонима-а!.. Рақамлардаям бир каромат боро-ов!

Ўйлаб қараса, бу йил қарийб ўн... ўн беш кунга кечикибди.

...бир кун эрта эксанг – бир ҳафта олдин ўрасан. Миришкор ўзбекнинг гапи бу. Демак, ман... Э, маники – эрмак. Нима, ман бозорга опчиқармидим.

Ўғли иккови, одатда, бозор куни чошгоҳда иш бошлаб, куёш ботар-ботмас, ҳавасакка эгат олиб бўлгач, сувни жилдиратиб қўярдилар. Эрталабгача ер мириқиб сувга қонарди. Ана кейин – ер етилиши билан, бирпасда ота-ўғил аввалдан кампири чириган гўнг тўлдирилган яшиқларга сочма қилиб экиб қўйган кўчатларни нонушта пайтигача қадаб, тагин дарҳол сувни милдиратиб қўярдилар-да, ишга жўнардилар... Боёқиш кампири эса, қўлида тешача, то кеч кузак кунларигача ҳар бир кўчатни эрмакка алоҳида парваришларди. Энди бари ўзига қолган.

...майли, шунисигаям шукур, – деб ўйлади Баҳром чол. – Яхшиямки, шу эрмагим бор экан.

Аллақачон тонг ёришган, қушларнинг жўровоз хониши тинган, ўқтин-ўқтинда гоҳ у, гоҳ бу дарахтдан чумчуқларнинг чурқ-чурқлагани эшитилар эди.

Роса уч кун деганда ер етилгач, аввал помидорни, ўртага бақлажонни, кейин ширин қалампирни экди. Сўнгра, қайтадан қондириб суғорди.

Ниҳоят, экин-тикин ишларини саранжомлагач, эринмай, боғни бегона ўт-алафлардан тозалади.

Қараса, назарида, энди боғда пайсалга солмай бажаргулик бирор бир иш қолмаган; вақти-вақти билан кўчатларнинг остини юмшатиб, сув тараб, бегона ўтлардан тозалаб турса бўлгани.

9 май – байрам куни, эрталаб, одатдагидай хушлар-хушламас, нонушта қилиб бўлганидан сўнг, чошгоҳдан аввал шаҳар айлангиси келди. Негадир оёғи тортмади. Хаёлпаршонлик билан камзулини ечди. Устундаги гулмихга илаётиб, камзулига қадалган қатор нишонлар шодасига бирров кўнгли сушт кетиб қараб қўйди: ялтир-юлтир – кўзни қарақтиради-е!.. Нишонлари қаторида қирғинбарот Гирмон урушида – беомон жанг майдонларидан бирида теккан жанговар Қизил юлдузиям бор...

Айни ўша дамда радио бир биғиллаб, ажаб мардона овозда ҳарбий қўшин турлари намойишидан эшиттириш берилажагини хабар қилди.

Олабой – жонивор, аввалбошдан ишонмаган эса-да, ҳамон кўчага чиқишдан тайин умидвор бўлиб, калласини хиёл қийшайтирган кўйи, қараб турган эди, негадир, хўжасининг феъли айниганлигини кўриб, ғалати ҳуриб қўйди: вов-вов – ҳа, хўжайин, нима бўлди, чиқмаймизми ахир?!.

– Олабой, борингга шукур-ей! – деди Баҳром чол, итига бир қарагач, картга эмак-лаб чиқаётиб. – Парадни эшитамиз. Билдингми, байрам парадини.

Олабой хафа бўлдими, хўжасининг гапини охиригача эшитмай, боринг-э, дегандай бир ғингиб, картнинг остига кириб кетди.

Баҳром чол кўрпачага чўзилиб, бошини ёстиққа қўйди, кўзларини юмди.

Ўзи, аслида, радио хабарларига у қадар ишқивозлиги йўқ; асосан – кечки маҳал, уйқу олдидан ўзимизнинг манзур қўшиқларни тинглайди: Ҳожихон Болтаев... Юнус Ражабий... Мулла Тўйчи ҳофиз... Берта Давидова... Тамарахоним... Кўпроқ Берта Давидованинг қўшиқлари ёқади. Айниқса, унинг бир қўшиқ авжида: дунёнинг кори шул экан, билдик, англадик: гоҳ биров азизу гоҳ биров хору зор ўлур, деб нола чекканида, кампири, ўғли, ўзининг азиз бўлган даврлари беихтиёр ёдига тушиб, нималардир димоғини ачиштирворади.

Бир маҳал, бош майдондан, мамлакат танк қўшинларининг жанговар вакиллари бир неча қатор тизилиб ўтаётганлигини айтди радио.

Баҳром чолнинг хаёли чалғиб, беихтиёр кўз ўнгида қирғинбарот жанглardan бири бори кулфатию, даҳшати билан намоён бўлди: ўшанда нақ ўлиб кетаёзган эди-я!.. Э, неча марталаб унақа ўлимлар билан юзма-юз бўлган. Лекин, ўша гал ҳам... – урушдан қайтганидан сўнг, бошида бунақа кўргиликлари бор экан-у, шошмай тур, деган экан-да!.. – омон қолган; агар замбаракчи Иван... У ҳеч балодан кўрқмас, ҳали уйланмаган, жуда куйди-пишди йигит эди, Баҳромни яхши кўриб, Баграмян, дер, Баҳром эса уни: Иван эмас – Ивон, дер, гоҳо у жиғибийрон тутақиб: Балда, я – не Ивон, а – Иван, панимаеш, И-и-ва-а-ан?! Скорo вайна канчається, а ты кагда научишься назвать меня правильно?! дер эди, – кўлида кўш граната билан жонҳоври отилиб бормаганида, гуруллаганча, осмонга сапчигудай ваҳшат солиб елиб келаётган немис танкининг занжири остида мажақланиши тайин эди.

Ҳаммаси ҳозиргидай ёдида: Белоруссияни озод қилаётган эдилар. Айни эрталаб чоғи ўрмон бағридан аввал ўнтача, сал кейин тахминан яна ўшанча немис танки ёпирилиб чиқиб, тиш-тирноғигача қуролланган сон-саноксиз фашистларни эргаш-тирган кўйи, мўр-малаҳдай шитоб ёпирилиб кела бошлади. Роталарида эса жангга яроқли атиги тўрттами, бешта замбарак қолган эди. Ўқлари ҳам санокли эди. Ана-мана дегунча, немис танклари кенг майдоннинг тенг ярмига етаёздилар; йўл-йўлакай автоматларидан тариллатиб ажал ўқини селдай ёғдириб келаётган фашистлар эса уларнинг панасида!..

Ниҳоят, тўпчибоши – телпагининг қулоқчинини тушириб олган Дато грузин, бор овозда: – Агонь!! – дейиши билан, қиёмат-қойим бошланди: фашистларнинг бири ўқ еб йиқилган, бири портлаган танкка кўшилиб ёнапти, яна бири ўқ ёмғири остида кўлларини боши узра тўлғанганча, телба-тескари қочиб бораётир... Ўша аснода ўқчи қозоқ йигит – Мулдабой, кўлида замбарак ўқи билан саросар яқинлашаётиб, юз-тубан йиқилди. Гурс этиб қулаётганидаёқ, Мулдабойнинг жони узилган экан, қимир этмади, снаряд эса кўлидан учиб кетиб, нари думалади. Айни ўша дамда, Иван жонҳоври бақирди: – Баграмян, давай! Снаряд давай, снаряд!! У – охирги ўқ эди. Баҳром ила-чила ўқни замбаракнинг ўқдонига жойладию, ўлар-нетарига қарамай, аввалдан боғлаб кўйилган кўшгранаталардан бирини чангаллаб, тобора даҳшатли гувиллаб яқинлашаётган икки танкдан бирига – олдинроқдагиси томонга илдам эмаклади. Агар шундай қилмаса, танк замбаракни босиб-янчиб ўтиши, ана кейин, эҳтимолки, эгаллаб турган истеҳкомлари қўлдан кетиши ёки омонат бўлиб қолиши муқаррар эди.

Ажаб, ўшандай қалтис лаҳзаларда киши мутлақо ўлимни ўйламас, ҳатто, хаёлига ҳам келмас экан: барибир, одам ўлимга чап беришига – ажалдан устун келишига ишонар экан-ей!.. Оралиқ масофа йигирма қадамларча қолганда, шартта қоматини тиклаб, бор кучи билан кўшгранатани улоқтираётганида... Ҳаммаси ана ўшанда рўй берди: ён-ёқдан жаладай ёғилган ажал ўқларидан бир нечаси кўксини илма-тешик қилворди!.. Ҳаял ўтмай – кўз юмиб очгунча бўлмади, ортидан Иван етиб келди; то ўша даҳшатли лаҳзаларгача олдинма-кейин ўқдай учиб келаётган икки танкнинг бирини – орқадагисини ер тишлатган: энди у гуриллаб ёнаётган эди; Иван кўшгранатани маҳкам чангаллаб, чўзала тушиб ётган кўйи, шитоб танкнинг ғилдираклари остига ирғитди.

Ана, ҳозир... ҳозир!..

Қизиқ, ўшанда кўққис қизи Маҳлиё... ўғли Меҳрибон кўзига аниқ-тиниқ кўриниб кетгандай туюлган ва беихтиёр: наҳотки, ажалим етган бўлса-я?! – деган ваҳимали бир ўкинч кўнглидан кечган; шунинг баробарида, қишлоқ Шўросининг ҳовлисида қатор саф тортиб чиқаётганларида бири узун, қора чарм плаш, қора чарм шапка кийган, иккинчиси узун шинел, қизил шапкали икки ўрис киши урушга жўнаётган ўн етти йигитга, негадир, ҳеч кимни яқин йўлатмагани; бошқа қари-қурри, ёш-яланг ҳамқишлоқлари қатори, кўзларида жиққа ёш билан онаси, акаси, қизи Маҳлиё, ўғли Меҳрибоннинг ҳам кузатиб қолганлари бир зумгина хаёлида ялт намоён бўлган; ўғли Меҳрибон эса, онасининг бўйнидан маҳкам кучганча, ўшанда отани охирги марта кўриб қолаётгандек, адда-аддалаб бўзлаган; тажжубки, ҳадемай кўшгранатанинг ғилдирак остида портлашини интиқ, илҳақ кутаркан, ўғилчасининг ширин, азиз йиғи товуши ҳам қулоғига майингина чалинаётгандай туюлган эди.

Ана, айни ўша аснода, бирдан гумбураган товуш таралар-таралмас, танкнинг ғилдираклари остидан қуюқ чанг тўзғиб, занжири узилиб тушди... Ва, лоақал кип-

рик қоққули лаҳза кечиб-кечмай, шундоқ кўз ўнгида Иван чалқанчасига ағдарилди: унинг чап кўзи ҳамда бош чаноғининг ярми, қўшгранатанинг бирор парчаси текканми, ўпирилган, катта очилган оғзи томонга эса куюқ қондай оқиш-сарғиш нимадир оқмоқда эди...

Тамом, кадрдони Иваннинг юзи... кўзи... бошининг абжағи чиққанини кўриб, – руҳими-ҳушиданми айро тушаётганини ҳам сезолмаган!.. – уёғини эсполмайди.

Кейин...

...эртасими, индини дала госпиталида хушига келган эди. Ўшанда ўлмай қолганига дафъатан ишонгиси келмаган: негадир, ҳануз кўзларига ҳаммаёқ куюқ-оқиш туман пардасига чулғангандай кўринаркан, қулоғига эса ўғилчасининг йиғи товуши майингина эшитилаётгандай туюлаверган эди.

Энди бундай ўйлаб-чамалаб қараса, ўғилгинаси ўша кунларда узилган экан-да!.. Бўлмаса, нега кўзига кўрингану нима учун йиғи товуши қулоқларида жаранглайверган?.. Майли, буям бир жумбоқ. Ўзи, аслида, дунёсининг ишлари турган-битгани жумбоқ экан; ҳатто, бандасининг нима учун келишию, нима учун кетишиям.

Жанговар Қизил юлдуз нишони Баҳром чолга ана ўшанда насиб қилган. Холисанлилло айтганда, ўша нишон Иванники... Мулдабойники... Шундай. Лекин, шаҳиди аълоларнинг ҳар бирига Белоруссия ўрмонидаги номсиз тепалиқдан икки газдангина ер теккан холос. Ҳа... не аламки, шунақа.

Вожаб, бир қўшиқда куйланганидек, – *Берта Давидова айтадими ўшани?* – умри давомида на бир лаҳза ўйнабди, на кулибди: кўзларини юмиб, кечмишига бундайроқ син солса, баҳри дили таталаниб кетади – боши ғуссадан чиқмабди-е!

...қойил... Қойилман-е!

Отаси?.. Отасинику эслаёлмайди. Онагинаси, – *илоё, руҳи поклари то абад Жаннатиде яйрасин!* – тишида тишлаб, емай едириб, киймай кийдириб, ака-укани оёққа қўйди. Ҳамон ўша кунларини эсласа, беихтиёр кўксидан аччиқ бир хўрсиниқ тошаётгани баробарида, шукур... беҳисоб шукур, ўтгани чин бўлсин у кунларнинг, деб қўяди.

Биров айтган экан: камбағалнинг ақл тиши сут тишидан аввал чиқади, деб. Амал-тақал уйланиб, қарзу қаволадан қутилгач, энди эру хотин – қўш хўкиз, нафас ростламоққа чоғланаётганларида Катта уруш барчанинг тинкасини қуришиб, жуда кўп ёшу қарининг умрига зомин бўлди: тўғри-да, Маҳлиёсиям, Меҳрибониям ўша оти ўчгур урушнинг қурбони!.. Ўғил-қизининг ўтганини эса то урушдан қайтгунигача билмабди: аяшганми – яширишган.

Урушдан қайтганидан кейин, – о, қақшатқич қонли жанглар пайтларидагидан-да кўпроқ гангиб!.. – қарахтдай бўлиб қолган; аввал каттасини, орадан йил ўтиб-ўтмай, кенжасиниям тупроққа топширгач, бечора хотин, негадир, – аввалбошдан овсини билан чиқишолмай юрганигами? – кетиб қолган экан.

Билади: келинойисининг феъли чарс, тили чатоқ... Бўларкан-да, кўнглиям шунга яраша. Асли ўшанда урушга жўнаб кетаётган қайнукани кузатгани бормай, ҳовлида хайр-хўш қилиб қолганиям шундан.

Майли, шунисигаям шукур қилади: ўртада ака бор, ака!.. Акасига бир эмас, беш бирдай ўғил туғиб берган.

Ўшанда хотини: дам кўзлари чақнаб, дам аччиқ-аччиқ ёшларга ғарқоб бўлиб, ўғил-қиздан қандай айрилгани ҳамда қандай ота-ҳовлисига қайтганини кўксию, бўғзида бир дунё алам билан узук-юлуқ айтгач, ҳовлийизга бормийвуза, деб, ув тортганча, кўксига бошини қўйган. Адамланикида бирга яшайвуза, йўқ деманг. Хўп дея қолинг?! Ана, бизани уйивуза кўп!.. – деб, жиғи бийрон ялинган. Қайнотаси эса, раҳматли, хўп бир ажойиб – имони бут киши эди, қизининг қайсарланаётганидан хабар топгач, йўқ, она қизий, деган, дастаси бурама ҳассаси билан ер чизиб; куёв ҳам – ўғил, лекин аёлиникида сиғинди бўлиб яшаш – эракка ярашмайди. Эр – жуводдиз, хотин – ип. Хотин учун эрнинг айтгани-айтган!.. Майли, бугунчалик меҳмон бўлила. Баҳромжоннинг ажал комидан соғ-омон қайтгани учун эрта пешинда берадиган хайру эҳсонимизни ўтказийлу, иннайкейин ота ҳовлингдан қорангни ўчир, она қизий!.. – деган, нақ ҳасса билан елкасидан тортоврадигандек, қизига бошқача қараб.

Кейин...

...то кеч кузак кунларигача, келинойисининг тумшайишларину, чарс-чурсларига чидаб, муросаи мадорада яшаганлар. Лекин... ҳар кеча тун алламаҳалда боёқиш хотин эринмай, аzza-базза бир тоғора сувни опчиқиб, супа этагига тўкарди. Ҳой, жинни, нага бунақа қивоссан ўзи, деганида, хотини ҳар гал қитмирлик билан: қўёвуринг, шилтани кўриб, яшамагурнинг бир жойлари хўп куйсин, дерди ғалати кулиб. Қолбуки, ўрусия кишларининг беаёв қаҳратонлари савил пуштини уриб кетган эканми, урушдан қайтганидан бери тузук-қуруқ мардигарчиликдан асар ҳам йўқ эди ўзи.

...овсин овсинга пахта отармиш, деганлари шу-да!

Ниҳоят, узил-кесил ишга ўрнашиб, бўш вақтларида излай-излай, ахийри топганидан сўнг, заводнинг ётоқхонасидан ижарахонага – мана шу ҳовлига – ўтгач, хотинини ҳам шаҳарга кўчириб қайтган эди.

Мана, шунга сал кам йигирма бир йил бўлапти.

Баҳром чол барини худди кечагидай яхши эслайди: энди кўчиб келган чоғлари боғда ёввойи ўт-ўланлар ғовлаб кетган, баъзи дарахтлар эса қуриёзган, тарвақайлаган ғумайлар, деворга чирмашган чирмовуқлару илонпечаклар оралаб калтакесаклар, мов мушукдай каламушлар, бармоқдай биққи, бир қаричдай келадиган эчкиэмарчалар кўзлари чақчайиб девор ковакларига ўрмалаб юрар эди. Эру хотин ўзлари эгаллаган манави бир даҳлизу икки хонани обдан пардозлаб, янги тушган келинчакнинг уйидай беаганларидан сўнг, уй эгалари – ўрис чолу кампирнинг – розилиги билан, боғни обод қилгани киришганлар.

Ўрис чол – Пётр Христофорович – САГУда, кампири – Уляна Петровна – Тош-МИда домла; уларнинг ёлғизгина қизлари эса Ленинградда ўқиётган экан.

Пётр Христофорович супа этагида – барқ уриб яшнаётган гулзор бўйида, лабида трубкаси, кўзида кўзойнак, қуёшга беткай кўйи оромкурсида ясланганча, газета ва-рақламоқда эди. Бир маҳал, Пётр Христофорович қаттиқ йўталдию, шартта пастак столчага трубкасини тарақлатиб қўйиб, кўксини чангаллаганча:

– Баҳрам, дарагой! – деди, овози бўғиқ хирқираганча, тобора кўзлари каттариб. – Чото... штота мне... Пазави... пазави!.. Пажалуйста, скорее... Скорее!..

Ўшанда Баҳром чол икки сакрашда уйга етган, кампир – Уляна Петровна, столга мук тушиб, нимадир ёзиб ўтирган экан. Дафъатан гап нимадалигини англаёлмай, бир зум гангиб қолган; сўнг, саросар хонадан ҳаллослаб чиқиб, чолининг билагидан тутгану, бирров, бир лаҳза таҳликали анграйгач, ўша заҳоти Баҳромга:

– Улажи! – деган. – На землю!.. Быстро!..

Супа ғиштпарчин, тонгда хотини сув сепиб супурган – топ-тоза эди.

Пётр Христофоровични даст кўтариб, – раҳматли узун бўйли, озгинроқ киши эди, – супага ётқизаётганида Баҳром билдики, чолнинг жони узилган!.. Пётр Христофоровичнинг кўзлари хиёл каттайган, қорачиқларидаги нур эса аллақачон сўнган эди.

...ё қудратингдан, бир зумда-я?!. – Ўзининг кампири ҳам таппа талосдан қанот қоқиб, қўлида жон таслим қилгани ёдига тушаркан, Баҳром чол хаёлчанлик билан бошини сарак-сарак қилди. Мамлакатнинг ҳарбий кўшин турлари намойишидан берилётган эшиттириш тугаган, энди радиодан байрамга аталган кансертдан ўзбекча бир кўшиқ янграмоқда эди. – *Бўларкан-да!..*

Шартта Уляна Петровна чолининг кўкрагидан бир неча бор кафтлари билан босиб-босиб, бурун паррақларини сиқди-да, оғзига оғзидан ҳаво бера бошлади.

Баҳром – кечаги жанговар тўпчи, ёнгинасида юзлаб ҳалок бўлганларни кўраверганидан дийдалари қотиб кетган эмасми, анграйиб турмай, дарҳол Пётр Христофоровичнинг чап кўксини такрор-такрор босгач, чолнинг чап кўли бармоқларини сиқиб-сиқиб уқаламоққа тушди. Чолнинг бармоқлари ярим юмилаёзган, аллақачон совий бошлаган эди.

Бир маҳал, Уляна Петровна қаддини тиклаб, сўник, титроқ овозда:

– Хватит, – деди. – Царство небеснова ему!.. – Кампирнинг кўзлари жиққа ёш эди. – Теперь... бесполезно. Теперь...

Кампирнинг кўзларига қараш... катта-катта ёш томчиларининг аста думалаётганига ҳайратангиз тикилиб туриш... азоб эди.

Баҳром илкис энгашиб, чолнинг оғзига чукур-чукур пуфлай бошлади. Чолнинг оғзидан, лабларидан ачимсиқ тамаки ҳиди анқир, лекин ҳаёт асари сезилмас эди.

Мана, орадан йигирма йиллар ўтганига қарамай, айна чоғда ҳам ўша таниш тамаки ҳиди ҳамон Баҳром чолнинг димоғидан кетмагандек!..

– Баҳрам, – деб, Уляна Петровна чолини уйга олиб киришни айтди. – Баҳрам, хватит мучать. Давай, я памагу тебе.

Тақир супага ётқизаётганида сезмаган эканми, шифтга теккудай жавонлари турфа китобларга лиқ тўла уйга опкираётганида майитнинг анча оғирлигидан инқиллаб қолаёзгани ҳали-ҳануз ёдида.

...ўриснинг ўлигидай оғир экан, деган гап кимдан қолган экан-а? – деб ўйлади Баҳром чол, бир-бир ўша кунларни хаёлидан ўтказаётиб. – *Худо ярлақагур, хушфеъл, хушсуҳбат, олим одам эди... Чолу кампир умр бўйи топганига китоб олганми, китоблари кўп эди.*

Ўша куниеқ ҳаял-замон ўтмай, ҳовли одамга тўлиб кетган: бари қора кийинган олимлар – аелиям, эркагиям; шаҳарнинг казолари, бозор куни эканлигига қарамай, ҳатто, ҳукумат аъзолари ҳам келишган.

Роса уч кун марҳумнинг тобути атрофидан мотамсаро одамлар аримаган: шогирдлари, ҳамкасабалари...

...бари, ё тавба, гўё – рўёдай, – деб ўйлади Баҳром чол, ўша кунларнинг манзаралари овозсиз кино лавҳаларидай кўз ўнгидан ўтаётиб. – *Уч кун ҳайҳотдай ҳовлидан тиқ этган товуш ё бирор бир сас-садо эшитилмаган-а!..*

Кечки пайтлар эса, тун алламаҳалгача Баҳром хотини билан Уляна Петровна-нинг ёнида бўларди.

Уч кунда боёқиш Уляна Петровна мунғайиб, сўлиб қолган эди. Шунгами, марҳумга куйганидан ҳам кўра кўпроқ кампирга юраги ачишганидан, Пётр Христофоровичга – кўзлари чирт юмиқ; юзлари, пешонаси, кўкраги устида қовуштирилган қўллари мумранг марҳумга – қараёлмай, хотини дам-бадам димоғини тортиб-тортиб, юм-юм йиғлар эди.

– Лола, тебя вольнаваться ненада, – дерди Уляна Петровна, ўшандай лаҳзаларда сўлқим лаблари титрабгина; эру хотин олима кампирнинг узоқ муолажасидан сўнг, ниҳоят, навжувон келину навқирон куёв кезларидаги каби хуш-хуррам эдилар. – Лолчка, не надо, не плачь...

Учинчи куни эрталаб майитни машинага юклаб, САГУга жўнаган эдилар.

САГУнинг биноти Николай пошшо замонида қурилган; ҳашаматли, ғиштин; бинонинг кенг-мўл долони ўртасида баланд жой тайёрлаб, қизил духоба тўшашган экан. Тобутни ўшанинг устига қўйган эдилар.

Кейин, тирсагидан юқорисига алвон боғлаган, тепа сочи тўкилган, беш-олти мўйсафид олим тобут атрофида мотамсаро тек қотгач, марҳум билан видолашув маросими бошланган.

Қучоқ-қучоқ гуллар, гулчамбарлар кўтариб келаётган видолашувчиларнинг изи пешингача узилмаган: кўча тарафдаги ланг очиқ эшиқдан киргач, секин... хомуш одимлаган кўйи, кимлардир кўзёшларини тиёлмай, кимлардир марҳумга ғамгин термила-термила, ҳовли тарафдаги эшиқдан чиқаверганлар.

Ана ўшанда билган эди Баҳром чол: профессор Пётр Христофорович ҳам, Уляна Петровна ҳам САГУнинг илк ташкилотчиларидан бўлган; кейинчалик кампири Тош-МИга ўтган экан.

Умри бино бўлганидан бери Баҳром чол унингдай улуғ мотам маросимини – катта йўлни тўлдирган, адоғи кўринмас мотамсаролар издиҳомини кўрмаган; етиб борганларидан кейин эса, қабристонга одам сиғмаган... тобут ортидан эргашганларнинг кўпчилиги кўчада қолиб кетган эди.

...ҳа-я, бугун ман зиёратга... *Зиёратга боришим кера-а-ак!..* – деб ўйлади Баҳром чол, беихтиёр қабристон дарвозаси ёнидаги ҳамиша гавжум гул бозори кўз ўнгидан ўтаётиб. – *Албатта-де!..*

Бориши керак. Боради. Қадрдонининг қабри атрофларини ўт-ўланлардан тозалагач, барқ уриб очилиб ётган оқ, сариқ, қизил атиргулларнинг остини юмшатади, чела-клаб сув қуяди. Сўнг... одатдагидай дилкаш, унутилмас, ҳам олису ҳам азиз ўт-мишни армонла хотирлаб, бирпас хаёл сури-и-иб ўтиради.

Қарз қиёматга қолмас, деганлари шу бўлса керак. Худо ярлақагур чолу кампирнинг шарофатлари билан... арзимас бир ҳовуч пулга эру хотин, мана, тайин бошпаналик бўлган. Бўлмаса, то ҳануз ўз юртида ижарама-ижара сиғинди бўлиб сарсирмиди?... Тўғри-да, яқиндагина қирғинбаротдан қайтган собиқ жангчида ҳовли-ҳарамга етгулик сармоя нима қилсин эди ўшанда.

Ўша йили ёзда Пётр Христофоровичнинг қабрига САГУ ҳайкал ўрнатган: кўрсангиз, ҳайрон қоласиз – олим, ҳайбатли оромкурсида, чап кафтини пешонасига бошиб, хаёл сураяпти.

...ё қудратингдан-эй, айни ўзим, дейсиз, – деб ўйлади Баҳром чол, кўзлари юмук ҳолда лаблари шивирлаб. – Қизғиш мраммарнинг тошдай чағирлигини демаса, худди тирикдек!

Ўшангача – чолининг қабрига ҳайкал ўрнатилгунигача, Уляна Петровна икки уй тўла жавонлардаги китобларининг барини – чолига қарашлиларини САГУга, ўзиникиларини эса ТошМИга топшириб, энди қизининг ҳамроҳлигида ўз юртига жўнаш тарддудига тушган эди.

Қизлари, – *Таняжон!* – Татьяна, бўйчангина, сочлари қўнғироқдай, малларанг, кўзлари кўм-кўк; ўзи жуда хушфеъл, онасидан ҳам кўнгилчанроқ, онасидан-да саховатлироқ экан. То жўнаб кетгунларигача, Лола, – *ҳм, ўшанда Пўлатга оғироёқ – энди... энди қоринчаси дўмпаяётган кунлар эди, –* иккаласи опа-сингилдай иноқлашиб қолган; Лола ўрисчани суяк ғажигандай: саники-маники – тваё-маё қилиб гапирар, Таня эса, хуш-хандон кулиб-жилмайиб, болалиги ўзбек маҳалласида кечганигами, ярим ўзбекча, ярим ўрисчада фикрини тушинтирар эди; жўнаб кетаётганларида эса, йўловчилар билан гавжум перронда ҳар учала аёл, бамисоли бир тану бир жондай бўлиб, анча пайтгача кўзёшларини тиёлмаганлар; ҳатто, ўзининг ҳам жону дили жимирлаб, кўзларининг жиққа ёшга тўлгани ҳозиргидай ёдида.

...э, унақа кунларни унутиб бўларканми?

Поезд, – бир-бирига тиркалган узундан-узоқ қизил вагонлар, – бир силтаниб, жойидан жилишидан сал аввал юракларга аллатовур ғулу солганча, узоқ чинқирган; Лола... Лоласи эса, энди кўришолмасликларини сезгандек, жамалаксоч қизалоқлар каби пиқ-пиқ йиғлаган эди ўшанда.

Ҳайтовур, хотира – сўнмас... хотира – ўлмас экан: мана, ҳамон чолу кампир ўтмаган – яшаётгандек, барҳаётдек!.. Ана, чол супа лабида, оёғининг бирини иккинчисига қўйиб, куёшламада, алламбало трубкаси лабида, оромкурсига ясланган кўйи, газета ўқияпти; ана, кампир, кўзида олтин гардишли кўзойнак, анави очиқ дераза рўпарасидаги столга мук тушиб, “бақа” перода хат ёзаёттир... Аслида ҳам шундай... Шундай. Чирт кўзларини юмиб, кўнглига син солса, бари бир-бир кўз ўнгидан ўтаверади: ана, Пётр Христофорович... Уляна Петровна... Лола... Лолагинаси... ўғли – Пўлати!..

...ҳай, Пўлатжоним-а! – Беихтиёр Баҳром чолнинг жисму жонини зирқиратиб, кўксидан оташин бир хўрсиниқ тошиб чиқди. – *Тирикман – ёдимдасан, ўлсам – ёнингдаман, ўғлим. –* Биладики, шундан бошқасига кучи етмайди. – *Маيلي, шунисиғаям шукур.*

Ҳа, эрта баҳор кунлари эди, куёш уфққа оққан маҳали, почтачи – баланд бўйли, ярими чекилган, узун “Беломор”и лабидан ҳеч тушмайдиган ўрис кампир, хат ташлаб кетди.

Хат Татьянадан экан.

Ой куни яқинлашганигами, эрталабданоқ Лоланинг оёқ олиши оғир, кўзлари бежороқ эди.

Эру хотин ҳаяжонланиб таниш хатни ўқиёттиб, биринчи жумладаноқ онажонларидай куйинчак кампирнинг – Уляна Петровнанинг, ўтганига роппа-роса ўн кун бўлаётганлигини билиши билан, бирдан Лоласининг мазаси қочиб, кўшқўллаб қорнини чангаллаганча, инграворган эди.

Кейин...

...ҳаял-замон ўтмай етиб келган “Тез ёрдам” Лоласини ТошМИга олиб жўнаган; Лоласи эса, ҳамширанинг кўмагида машинага чиқаёттиб, бир қараган эди.

О-о, ҳали-ҳамон Лоласининг ўша лаҳзадаги мўлтирашини эсласа, Баҳром чолнинг кўкси жизиллаётгандек, шунинг баробари, кўзлари ҳам жимирлаётгандай туюлаверади.

Пўлати ана ўша куни туғилган эди.

...ҳай, Пўлатжоним-а!.. – Бирдан шамол-дуваланг гирдобиди чирпирак тўзғиган барги хазонлардай бир-биридан дилгир хотиралар, – ана, қорнига миндириб ўйнатаётганида, ўғилчасининг чоптирворгани; ана, боғда гулдан гулга учиб қўнаётган капалакларни Пўлати шўх-шодон қиқирлаб қувалаётгани; ана, бўйи баравар тошойна рўпарасида Пўлат сочини тараётгани; ана... ана... Уф-ф!.. – бари... бари Баҳром чолнинг кўз ўнгида ғужғон ўйнаб, кўкси куйишди. Беҳуд бошини чайқаркан, бот-бот тилию дилида беихтиёр аламангиз айланадиган ўша гапини янаям сўник, янаям дилгир оҳангда оғзи тўлиб айтди. – *Ҳа-а-ай, Пўлатжонима-а! Ҳай, қадрдонима-а!..*

Кейин, оқшом маҳали бир фаррош хотин орқали Лоласи икки энликкина қоғозга қошқаламда ажи-бужи битилган хат чиқартирган: *яхшиман, ўғилча муборак адаси.*

Ўшанда саросар ҳовлига тушиб, қайта-қайта хатчани ўқиркан, дам-бадам лабларига босиб-босиб, худди айни тобдагидай Баҳром чолнинг, – куни кеча қирғин баротларда қон кечиби қайтган собиқ жангчининг-а! – кўзларидан қайноқ ёш тошиб чиққан эди.

...тўғри-де, агар... агар Ульяна Петровна чорасини қилмаса... О, ўтди умрим, во даруф!..

Ҳа-я, ўша-ўша, то яқин-яқинларгача Лоласи, кампирнинг – Ульяна Петровна ўтган куннинг оқшом маҳалларида бўғирсоқ пишириб, шам ёқиб кўяр эди.

Мана, энди... баридан мосуво.

Қўққис Олабой картнинг остидан чиқиб, бир керишди-да, оғзини катта очиб фингшиди: бугун байрам-ку, хўжайин, у ёқ-бу ёққа чиқмаймизми ахир – вав-вав?!.

– Чиқамиз, Олабой, чиқамиз, – деб, Баҳром чол ёстиқдан бошини оғир кўтараётиб, итнинг занжирига бирров кўз қирини ташади: ҳамишагидай занжир картнинг айвони устунига илиб қўйилган эди. – Боринга шукур-эй, Олабой!..

Қардошлар қабристонини узоқ эмас, ана – яқин, пиёда-пиёда итини эргаштириб боради.

* * *

Қадрдонлари қабрлари теварагидаги ўт-ўланларни тозалади; барқ уриб очилган оқ, сариқ, қизил атиргулларни бутади, остини юмшатди, махорка тутунидан мўйлови тим кўнғир бўпкетган қоровул чолдан иккита челақ олиб, барини қондириб суғорди; сўнг, қадрдонининг ҳайкалини обдон ювиб, артиб-тозалагач, зиёратчилар билан хийла гавжум қабристонда қош қораяр маҳалгача ўриндиққа лолу маълул чўкиб, борлиги йўқлик аро хаёл сурган эди.

Мана, орадан яна бир кун ўтди.

...ҳа-я, кеча?.. – Кеча... кунни қандай кеч қилган эди?.. Ана, ёдида йўқ. Эсида қолгани шуки, экинларнинг ўтини юлди, кейин... – Э, бирров чойхонага чиққанамни демаса, хиср-писр-да, шундан бошқа нимаям бўларди. Тонг отиб, қуёш ботаяпти, деймиз-у, аслида изсиз, самарсиз умр ўтаёттир, умр!..

Нимадир қилиши – албатта, кўнгилхуши бир эрмак топиши керак. Ушбу фикрни кеча... йўқ – кеча эмас, ўтган куни қадрдонини зиёрат қилаётиб, ҳорғин хаёл суриб ўтирганида дилига туккан эди. Заводга борса, дарров муносиброқ бир иш топиб беришади. Лекин энди пўлат эритишга ярамайди. Албатта-да!.. Аммо-лекин, заводга бормайди... Боролмайди.

...бузун... бузун?.. – Баҳром чол бир-бир бармоқ букиб санай бошлади: Пўлатининг ўтганига тўқсон бир... тўқсон уч кун бўлибди. – Уч ойу уч кун. – Ўғлининг ўтганининг етмиш еттинчи куни ер қимирлаган эди. – *Демак, бузун – тўқсон учинчи кун. Умрининг ўтишини-ей!..*

Яхшиси, ана, анави қурилишга боргани дуруст: ҳам яқин, ҳам...

Магазиндан нон, қанд-курс харид қилаётганида бир неча бор эшитган; кеча чойхонадаям чоллар бири олиб бири қўйиб айтаётувди: ёнма-ён қурилаётган беш қават-

ли ғиштин бинолар қурилиши битганидан кейин, атроф-теварақдаги маҳаллаларнинг одамларини ўша бир-бирига мингашган катакларга қўчиришармиш; уй жой талабгорларига Юнусобод, ТашГРЭС томонлардан боғ-ҳовли учун етти сўтихдан ер беришар экан.

...атта-а-анг, маҳалла тўзғиб кетади, – деб ўйлади Баҳром чол. – Ҳа-да!.. Бировлар – қавмидан, бировлар – киндик қони томган ота ҳовлисида узоқлашади.

Боғ-ҳовли қилмоққа энди Баҳром чолнинг қурби... Йўқ, етмайди. Кейин... буёғи кўриниб қолди. Гўрига олиб кетармиди.

Кеча хуфтон маҳали сувни жилдиратиб қўйган эди. Экинлар роса мириқиб қонибди. Лекин бегона ўтларнинг ҳам авжи анча баланд. Ер етилгач, майда чопиқ қилиб, помидорларнинг, бақлажонларнинг бўғзига тупроқ тортади. Ана кейин яна бир чопиқ қилса, бегона ўтларнинг томири қирқилади.

...ўт-алаф бизга бегона, ерга эмас, – деб ўйлади Баҳром чол, сувнинг жўмрагини бўғаётиб. – Ерга ўз фарзандидай. Ўсаверади. Ҳа-де, биз эккан экинлар аевжининг сустлиги... ҳамиша парваришга муҳтожлиги шундан.

Баҳром чол даҳлизга кирди. Шкафни очди. Шошилмай, хотиржам иштон-қўйлагини алмаштирди. Сўнг, бирпас тек қотиб, ниҳоят, фасон камзулини кийди. Бошига кулранг, мовут шляпасини қўндирди-да, бирров ойнага қаради: ана, нишонларининг ялтир-юлтири кўзни олади, беш юлдузи ёнай дейди.

Беихтиёр олис, қонли жанг манзараси Баҳром чолнинг кўз ўнгидан ўтаётиб, бу гал нишонини бошқача сийпаларкан, раҳматли сафдоши Иваннинг бир қадар тажанг ва ўша қадар дилгир овози қулоқлари остида жаранглаётгандай туюлди: балда, скора вайна канчаётыр, а ти кагда научишься меня правильна назвать?!

...балда... Балдаси?.. Ўзича жиннивой дегани шекилли, – деб ўйлади Баҳром чол, даҳлиздан чиқаётиб. – Ортидан эслайдигани бўлса – одамнинг ўтмагани шу. Ман учун Иван... ўтмаган. Ўтмаган. Мўлдабой... ўтмаган. – Ўша аснода беихтиёр Баҳром чол ўзининг азизларини – айниқса, Лоласию ўғлини ўйларкан, кўксидан бир хўрсиниқ тошиб чиқди. – Ҳай, Пўлатжонима-а!..

Олабой эшикнинг рўпарасида чўнқайган эди, хўжасининг қаёққадир шайланганлигини кўриб, шодон ўйноқлади, қўлини ялади.

Баҳром чол ишком устунидан занжирни олди. Кумушранг, нозик тўқилган ушбу занжирни вақтийи замонида Пўлати харид қилган... Ҳали у пайтда Олабой йўқ эди. Шунини ўйлаётиб, Баҳром чол занжирнинг тўғасини Олабойнинг бўйнидаги қайишнинг ҳалқасига ўтказди.

Олабой хушҳол, бетоқат дарвоза томонга йўл бошлади.

* * *

Ниҳоят, Баҳром чол хомуш, хаёлчан қурилиш майдонига етди. Майдон анча гавжум, хийла шовқин эди. Итининг занжирини тарвақайлаган бир ўрикнинг шохига илаётиб:

– Мани шўтта кутасан, Олабой, – деди.

Лекин, ит кўнмади: қисқа-қисқа ҳуриб, хўжасининг ортидан жон-жаҳди билан отилаверди – мани ёлғиз қолдириб кетманг, хўжам, илтимос?.. Илтимос – ҳав-ҳав?!

Бепоен майдонликда бир нечта қаватли иморатлар қурилмоқда эди. Қурувчилар кўп. Деярли бари ўрис йигитлар. Бировлари баланд кўтарма кранларнинг кенг-мўл юкхонасига ғишт, баъзилари катта-катта тоғораларга суюқ бетон қоришмаси юкляптилар. Ғишт ортган, бетон қоришма ортган катта машиналар эса ғувиллаб изма-из майдонга кириб келаётирлар. Шовқин... Чанг...

Баҳром чол фасон камзулини кийганига пушаймон бўлди. Ва, итини ёлғиз қолдирмасликни маъқул билди; занжирни дарахт шохидан ечаётганида, Олабой ўйноқлаб, шодон хурди: яхши қилдингиз, хўжам. Кўрмаяпсизми?.. Кўп яшанг – ав-ав!..

Баҳром чол итнинг занжирини калтароқ ушлаб, шошиб ўтаётган бир йигитни тўхтатди. Йигит – Пўлатининг ёшида: йигирма... учларда; қўйлакчан, бошьяланг, малласоч, кўзлари кўм-кўк; чақнайди.

Баҳром чол ўрисчалаб ишга кирмоқчилигини айтиб:

– Кимга учрасам бўлади? – деди. – Бошлиқларингиз ким?

Йигит бирров бош-оёқ кўз югуртиргач, майдон ўртасидаги вагон-уйчага ишора қилди. Айни ўша тобда ичкаридан бўйчанроқ бир киши чиқди.

– Вот он наш прораб, – деди йигит. – Пагаварите с ним. Да-да, идите... идите!..

Узоқдан ишбошининг ишчан, уддабурро алфоз яқинлашаётганлигини кузатаркан, албатта ишга қабул қилинмоғига Баҳром чолнинг ишонгиси келди; оралиқ масофа уч-тўрт қадам қолганда, хийла тетик овозда:

– Ассалом алайкум, – деди.

Йигит ерга боқиб келаётган эди:

– Салом, – деб, четланиброқ ўтмоқчи бўлди.

Баҳром чол:

– Кечирасиз, иним? – деди.

Йигит, қачонлардир юрак олдириб қўйганми, итдан хавотирли назарини узмай, тўхтади.

Йигитнинг ёши қирқларда, мўйлови ўзига ярашган, тепа сочлари сийрак, кўзлари қора; эгнида энглари шимариғлиқ кўнғирранг кўйлак; қўлтиғида қаппайган қора папка; оёғида ёзлик тасма кавуш.

– Мумкин бўлса, ишга кирмоқчийдим, иним?

Йигит, анча хомушроқмиди, бошини чайқаб:

– Бизда иш йўқ, – деб, боягидай шитоб йўлга чоғланди.

– Йўқми?

– Йўқ-да!..

Йигит тўхтамади, қарамади ҳам.

Аввал эмаса-да, энди Баҳром чол қаердан бўлсаям бирор иш топишни ўйлаганча, ортига қайтмоқчи бўлди; феъли шунақа ўзи – кўнглидан кечганини қилиши керак, қилмаса – тинчиёлмайди.

Лекин... Олабой хўжасининг хоҳишига бўйсунгиси келмай, вагон-уйча томон интилди. Хўжасининг хомуш уйга қайтмоқчи бўлаётганлигини билиб, бошқача ғингшиди: нима, билмайсизми, мингта ижрочидан битта буйруқчи яхши-ку, юринг, хўжам, юринг – вау-вау?!.

Баҳром чол Олабойнинг раъйига юрарини ҳам, юрмаслигини ҳам билолмай, бирпас гангиброқ турганида бояги кўйлакчан йигитнинг овози эшитилди:

– Ну, чо, атес?..

Унинг қўлидаги яшил тўр-халтада ўн шишача “Қибрай” пивоси бор эди; кўзлари эса янаям хушхол чақнамоқда эди.

– Аказивается, у вас работа нету, синок.

– Чушь! – деди йигит ва йўлида давом этаркан, Олабойнинг калласини силаётиб, ишонч билан кўшиб қўйди. – Знайте, ви лучше захадите начальнику!.. Он большой добряк.

Олабой бояёқ кўйлакчан йигитни ёқтириб қолган эди, изидан кескинроқ талпинди.

Ҳардамхаёлланиб, Баҳром чол Олабойига эргашди.

Вагон-уйча ташқаридан кўринганидай эмас, бир даҳлизу кенг-ковул икки хонали уйдаи экан.

Айтилгани бўйича, Баҳром чол ўнг томондаги хонага кирди. Ва, каттакон стол ортида ўтирган ўттиз ёшлардаги ўрис йигитга:

– Здравствуйте, – деди.

Бошлиқ йигит саломга алик олиб, бир зум... бир лаҳза ҳайронсираб қарагач, ўрnidан турди, бамайлихотир столни айланиб ўтиб, юзию кўзларида майин жилмайиш билан, Баҳром чолга қўлини узатди:

– Как паживаете, атес? – деб, курси суриб қўйди. – Пажалуйста, присаживайте.

Баҳром чол қўлларини кўксига босиб:

– Спасибо, – деди. – Большое спасибо!.. Я... я на минутку, дарагой начальник. Я пришол к вам, штоби устраиваться на работу.

Бошлиқ йигитнинг эгнида энги калта оқ кўйлак, кулранг шим; соқоли қиртишланган, сочи кўнғирранг, хиёл тўзгинроқ; кўзларида эса одамга шоён бир меҳрми, хайрихоҳлик балқийди.

– Значить, устраиваться на работу? – деди бошлиқ, тагин бирров нишонларга кўз ташаб. – А... сколько вам лет?

Баҳром чол узоқ йиллар заводнинг пўлат қуюв цехида ишлаганлигини, заводнинг фахрий пўлат қуювчиси эканлигини, лекин ҳозирда нафақадалигини айтиб, агар заводга борса, жон-жон деб бопроқ бирор иш топиб беришларини, аммо-лекин боролмаслигини; чунки, ўғли – институтнинг кечкисида ўқиётган ёлғизи – бундан роппа-роса тўқсон уч кун аввал эриган пўлат сачраб нобуд бўлганлигини тушунтиргач:

– Эта – мая маҳалла, – деб, дарров қўнидан ҳужжатларини чиқарди. – Вот паспорт, вот военный билет, вот пенсионный книжка. Пажалуйста?.. Магу работать сторожом. Падсобним рабочим.

Бошлиқ йигит ҳужжатларга қарамай, қандай олган бўлса, бироздан сўнг, ўшандай қайтараётиб, аллатовур кулимсиган кўйи:

– Значить, сторожом? – деди.

– Да, лучше сторожом.

Айни ўша пайтда Олабой, – хўжаси тушунадиган оҳангда, – бетоқат хурди.

Дераза ланг очиқ эди.

Ҳаял ўтмай, Олабой олдинги оёқларини деразага қўйиб, вагон-уйчага мўраладида, чўзиб ғингшиди: ман буёқда қолиб кетдим-ку, хўжам – вов-вов?!.

Баҳром чол важоҳат билан:

– Олабо-ой!.. – деди, бирпас сабр қил, дегандек. Олабой янаям майин ғингшиб, деразадан оёқларини тортди. – Эта – мая сабака.

Бошлиқ йигит ўрнига ўтаётиб:

– Волкадав? – деди.

– Волкадав.

– Умная?

– Очень!..

Ҳар иккала хонанинг ҳам эшиги ланг очиқ эди.

Бошлиқ йигит тик турган кўйи, муштини столга тираб, хиёл баланд овозда:

– Лариса?!. – деди.

Ўша заҳоти кўнғироқдай бир овоз жаранглади:

– Иду-у!..

Зум ўтмай, бўйчангина, юзлари лўппи, кўзлари шаҳло, сочлари елкасини, кўксини ёпган; сочлари тўлқин-тўлқин; шафақранг матоҳдан калта енгли, бели бугма, узун кўйлак кийган бир қиз хонага кириб:

– Слушаю, Иван Васильевич? – деди.

Бошлиқ – Иван Васильевич, Баҳром чолга қараб:

– Да, как вас величать? – деди

– Баҳром... Проста Баҳром.

– С севоднишнево дня Баҳрам а к а будеть работать у нас сторожом, – деди Иван Васильевич, котибасига буюриб. – Пажалуйста, оформляйте.

Котибаси – Лариса:

– Будеть сделано, Иван Васильевич, – деб, Баҳром чолга ишчанлик билан имо аралаш: – Идёмте? – деди-да, зиппа ортига қайтди.

Баҳром чол эса янаям хушқоллик билан қўлларини кўксига босиб:

– Спасибо вам! – деди Иван Васильевичга, ортига тисарилаётиб. – Агромное спасибо!..

...жа-а бошқача-ку! Ўзимизникилардан эмас булар, – деб ўйламоқда эди Баҳром чол, кўзлари чақноқ, кўйлакчан қурувчи йигитнинг боягина: он большой добряк, деганини яна бир бор эсларкан, бошлиқ йигитдан кўзларини узмай, миннатдорлигини билдираётиб. – Булар – йигит ҳам, қиз ҳам – Тошканни обод қилгани келганлардан. Ҳойнаҳой...

Айни чоғда Пётр Христофоровичнинг хушфееълиги, Уляяна Петровнанинг ҳеч кимнигиа ўхшамаган бошқача бир кўнгилчанлиги беихтиёр Баҳром чолнинг ёдига тушиб, булар – ленинградлик бўлсалар керак, деган фикр кечмоқда эди кўнглидан. Чиндан ҳам, кўнгли чолни алдамаётган эди.

* * *

Мана, ишга киргани яхши бўлган экан: қуёшнинг қизариб-бўзариб ботаётганлигини ҳам билмай қолди. Бўлмаса, кўп кўрган... кўп бор паришон хаёлларга толиб қузатган: қуёш Тошканда бошқача ботади.

...баъзан одамнинг юрагини эзворади-е! – деб дилида қайд этди Баҳром чол, бот-бот кўргани – роса қизиган тандирнинг оғзидай қип-қизил, қучоққа сиғмас қуёш хаёлидан кечаётиб. – *Кун ўтди. Яна бир кун!.. Умрнинг бетакрор бир куни.*

Ишга қабул қилинганидан сўнг, кун давомида анави тарвақайлаб ўсган қўш гужум остида ўзига синик-сарсиқ ғишлардан баланд қилиб супа ясади. Йўқ, аввал Олабойига эшикчасини кенг олиб, уйча қурди; лекин, эшик қўймади... Кейин – ҳам уйчани, ҳам супани серсомон лой қориб сувади.

Шундай қилиб, ана, қароргоҳ тайёр – ҳам ўзига, ҳам итига!..

Аммо-лекин, ҳали лойи қуриган эмас. Бугунча каравотни пастда – қўшгужум соясида қўя туради. Эртадан супага чиқаради.

Яхши бўлди: бошлиқ йигит, – барака топгур, Иван Васильевич! – буюрган экан, Ишбоши ўзининг “УАЗ”ида ўттиз метр шланг, электр самовар, плитка, иккита сирланган пақир, қалин бир тўшак, жун аёл, иккита пар ёстиқ, каравот, анча-мунча идиш-товоқ келтирди.

Ашқал-дашқалларнинг барини Баҳром чол уйидан келтирмоқчи эди.

...майли, қайтага яхши.

Ишбоши каравотнинг зўридан олибди: яп-янги, поялари қуббали, кумушранг.

Баҳром чол Пётр Христофоровичдан қолган эски, урунганроқ йиғма каравотини келтирмоқчи эди.

Йигитлар дарров гужумлардан бирига пишиқ кабелдан тортиб, ток тушириб бе-ришгач, катта симчиروқни бир неча бор ёқиб-ўчириб кўришди.

...одамзотнинг қўли гул, – деб ўйлади Баҳром чол, ўзи ҳам симчиروқни ўчириб-ёқиб кўргач. – *Аммо-лекин, арақ-шаробга ўчликлари ёмон-да қисталоқларнинг. Тавба, пива деганийиз аёлу эркагининг жону дили. Йўмаса, бари одам-нинг жонидайку-я!..*

Вагон-уйча атрофига Баҳром чол обдан шакароб қилиб сув сепганидан сўнг, энди қўшгужум теварагига хийла мўлроқ сепаетган эди.

...яхши-де, сал бўлсаям чангни босиб туради. Ибн Сино айтган эмишки, агар дунёсида чанг бўлмаса, бандаси юз йил яшарди.

Йигитлар, – ҳайрон қолгудай бир-биридан қувноқ, бир-биридан абжир, – ишдан ётоқхонасига қайтаётганларида, деярли бари бир-бир яқинлашиб: отахон, ароқ топиладими, деди. Баҳром чол бировиниям бетига тик қарамай, хиёл кўрсроқ оҳангда: йўқ, топилмайди, деди. Ана, дўконда бошини еб ётибди!.. Баъзилари эса ҳалигиндай пул чўзиб, шипшиди ҳам: эрталабга икки-уч яшик пиво олиб қўйсангиз, аввало ўзингизга яхши бўларди, отахон. Баҳром чол кескин бош чайқаб: роса тер тўкиб ишлагансан, бор, дамингни ол, ўғлим, деди барига. Манга нима яхшию, нима ёмонлигини ўзим билман. Давай!..

...тўғри-да!.. Ана, тағин биттаси яқинлашяпти. Қисталоқларнинг зуваласи арақ-шаробга қорилган-де! Қани эди, лоақал биттаси бир пиёла чой сўраса экан. Йўқ сўрамайди. Чойни ўзбекка чиқарган.

Намчил ерни шип-шип босиб яқинлашяётган оёқ товушининг эгаси, сал нарида тўхтаб:

– Атес? – деди, бошқачароқ оҳангда.

Баҳром чол безор бўлаёзган эди, овоз эгасининг кўзларига илкис тик қаради: кўм-кўккина; устидан сув қуйиниб ювинганигами, сочларини чиройли тараб, манглайи устига кўпиртириб қўйипти; елкалари кенг, мушаклари бўртиқ; эгнида ҳали оҳори тўкилмаган, енги калта, бўзранг қўйлак, кулранг шим; оёғида янги “Цебо” – кўнғир-тус, чарм кавуш; қароқларида эса бир ўтинч, бир илтижо жавдирайди; ёши – раҳматли Пўлатининг ёшидан ё бир ёш катта, ё бир ёш кичик.

– Да, синок?

– Пажалуйста, атес, до получки пять рублей адалжите, а?

...беш сўм. Беш сўмга нечта арақ беради? – деб ўйлади Баҳром чол, индамай, қўлини шимининг киссасига тикаётиб. – *Иккитами?.. Иккита арақ – газаги билан.*

– На, – деди Баҳром чол, бир ҳовуч пулнинг орасидан битта беш сўмликни йигитга узатиб. – Тўлка ни пей, синок?

– Нет... нет, атес! – деди йигит, шодон кулимсиб-жилмайиб. – Эта мне очень по важному делу... Спасибо. Меня зовут Александр. Я...

– Иди, синок, иди. Ми ни чужийи.

– Ещё раз вам большое спасибо. Дай бох вам!..

...здоровья, дедими? – деб ўйлади Баҳром чол, энгилгина энтикиб. – Здравья ничево, синок. Лекин... юрагим яра, синок, юрагим.

Баҳром чол бирров йигитнинг ортидан қараркан, унинг шунчаки юриб эмас, ҳув нарида елка ўгириб турган, кўйлаги қизил гулли, узун этаги болдирларини ёпган, сомнранг сочлари елкалари узра мавж ураётган бир қиз сари учиб бораётгандай узоқлашаётганини кўриб, кўнглида ажабтовур бир илиқликни туйди-да, нимадир дея аста шивирлаб, жўмакни буради – сувни бўғди, сўнг шошилмай шлангни картнинг остига йиғштириб кўйгач, Олабойни занжирдан бўшатди.

Олабой суюниб, кўлини ялади, сўнг бирпас тўшини ерга тегизгудай дам чапга, дам ўнга икки оёқлаб ўзини отиб, хўжаси билан ўйнашмоқчи бўлди.

– Яхшисан-да, Олабой, – деб, Баҳром чол итининг бошини силаб-сийпалади. Тумшуғининг остидан тутди. Кўзларига қаради: о, у н и н г к ў з л а р и !.. Ва, шунинг баробарида, Пўлатининг қазоси кунлари Олабой мотамдорлардан қочиб, боғ этагида бир неча кун емиш емай, сув ичмай, олдинги оёқларига тумшуғини тираганча, аччиқ аёзларда узоқ-узоқ чингсиб, юм-юм йиғлаб ётганини эслади. – Сани баҳойинг йўқ, Олабой.

...санга ростимни айтсам, ман Пўлатимни соғиндим. Ёмон соғиндим, Олабой. Сан-чи, сан ҳам соғиндинеми?

Ушбу жумлаларни Баҳром чол овоз чиқариб айтдими ё дилидан ўтказдими – билполмади: итини эргаштириб, қурилиш майдонининг орқа-олдини бир айланиб чиқмоққа чоғланмоқда эди.

...ҳаммаёқ очиқ-сочиқ. Аммо-лекин, шукур, одамларнинг кўзи тўқ.

* * *

...ёз ўтди. Куз?.. Ку-у-уз!..

Ҳали тонг отганича йўқ: хонада ҳам, ташқарида ҳам жимжитлик – тиқ этган товуш эшитилмайди. Хонанинг ҳавосига полдан ҳамда деворлардан таралаётган бўёқ ҳиди, оҳақ ҳиди қоришиб кетган.

Фасллар билан боғлиқ юқоридаги паришон, оғриқли фикрлар эса, кўзлари юмук кўйи, Баҳром чолнинг хаёлидан кечмоқда эди.

Ётоғи ўзгарганига, қачон уйқуси қочганини Баҳром чол дурустроқ эсполмади – бирор соат аввалми ё бир оз мизғиганидан кейинмиди – билполмайди – куш уйқу бўлиб қолган; устига-устак – яқиндан бери эси ҳам кирди-чиқди. Ҳар қандай туппа-тузук одамни ҳаётдан бездиргувчи бунақа давосиз дардга саратоннинг жазирамаси авж олаётган ғалоғул кунларда йўлиққан эди.

...куз ҳам адоқлади, – деб ўйлади Баҳром чол, ниҳоят, хаёлий о л и с л а р д а н кимларидир, – онасими, Пўлатими ё Лоласимикан? – ёрқин манзиллар сари имлаб чорлаётгандек туюлди. Ана ўшандан сўнг ярим мудроқ, ярим карахт уйқуси тамомила ўчди. Бетоқат... беҳаловат чап ёнига ўгирилди. Лекин чап ёни билан ухласа, ҳар хил нохуш тушлар кўрар, шу боис, камдан кам ҳоллардагина – ўзи билмаган равишда, чап ёнига ухлаб қолар эди, шуни ўйлаб, гарчи энди ухлаёлмаслигини билаётган эса-да, аввалги ҳолатига қайтди. Ва, шунинг баробарида, айна ёзнинг авжи саратон кунлари маҳалланинг боғли-чарвоқли ҳовлиларининг бари ер билан битта қилинганлиги ёдига тушиб, хаёлчан шивирлади: – Буям бир ўзича зилзиладан баттар мусибат-де!..

Ўшанда... жиянлари чаптастлик билан томларнинг сувоғини кўчираётиб, ҳаммаёқни чанг-тўзонга чулғаетганларида, баридан, ҳатто ўтмиш азизларининг ёди-хотирларидан ҳам Мосуво бўлаётгандек, кўкси таталанавериб, хўнг-хўнг йиғлагиси келаверган, лекин ҳар гал чакаги қалтираб, ўз-ўзини юпатган: йиғлама, Баҳром, йиғлама!.. Жонингдан азиз Пўлатининг олдида бир ҳовуч тупроқ нима бўпти?! Йиғлама, азамат, йиғлама!..

Аммо-лекин... осонми – бир умрли ғамкаш... балокаш бошпанадан айрилаётгани етмагандек, устига устак – күнгилнинг янаям абгор бўлаётгани-чи!?

Мана, шу тобда ҳам димоғи куйишиб, бўғзига нимадир қадалаётганини сезаяпти... Назарида, чиндан ҳам, энг азизларидан қайта бошдан айрилгандек – нимадир кам, нимадир йўқ.

...йўқ-да, йўқ – ҳидми... шарпами?

Ўша кунлари ғарқ пишган олма, шафтоли, ноклардан котиба Ларисага, бошлиқ йигит – Иван Васильевичга, қурувчи-пардозчи йигит-қизларга тоғора-тоғора, челақ-челақ элтиб берди. Бунақасини кутмаганлариданми, уларнинг бувасидан хўрозқанд ундирган боладай кўзлари чақнаб, ирғишлаганларини кўраркан, сал-пал оғриқларини унутгандай...

...э, қаёғда!.. Памилдорилар, бақлажонлар, қалампирлар... – бари кунпаякун бўлди-ку! Ёлгоннинг нима керағи бор, – деб аламангиз дилидан ўтказди Баҳром чол. – Одам ўз-ўзини алдаёлмайди-ку!

Иморатнинг тахта-ёғочлари, тўсинлари, эшик-деразаларини акасининг тўнғичи, ўғиллари билан келиб, икки кун машинада ташиди: кўп нарса экан!..

Баҳром чол акасининг тўнғичи Шокиржонни, вақтийи-замонида, – *Шокиржон болалигида касалванд, шунгами, кўп йиғлоқ эди, – меҳри синганигами, ҳамон бошқача кўради. Анча лаш-лушлару ашқал-дашқалларни ҳам берворди. – Аслида, бандасига керакли тош ҳам зарурку-я!.. Аммо-лекин қўймоққа жой бўлмаса, турган-битгани ғалва экан. Ана, бир неча сандиқ, кўрпа-тўшак, гилам-палосу бало-баттарлар – бари – бир хонани банд қилиб ётибди. Эрта бир кун улар ҳам... Албатта-де!..*

Баҳром чол беҳаловатланиб, гўё ҳадемай, ухлаб қоладиган каби кўзларини очмай, чалқанча ётди.

Ҳа-я, ортиқча кийим-кечакларни Шокиржоннинг ўғилларига берворганидан кейин, ўша кеча бир туш кўрди: ёпирай, тушида – ўғли – Пўлати!.. Худди ўтмагандек, кўз ўнгида бор бўйи баста билан намоён бўлиб, аниқ-тиниқ гина қиляпти: адажон, нима учун дўппимни гўрковга бермадийизлар, бошим совуқ қотвотти-ку!..

...сочи тусдай қалин-а! Саратонда-я?! Ё тавба, бу қанақаси?.. – Ўшанда тонг отаёзган эди. Лаҳза кечи-кечмай, жону жисмига ўт кетдию, хомуш-хаёлчан тўшакдан туриб, одатича, бош-оёқ сув қуйинди. Қиблага юзланиб, ўғлининг ҳақиға, ўтмиш барча азизларининг ҳақиға дуойи фотиҳа қилғач, бир-бир сандиқларни тимирскилай бошлади. Қараса, Лоласининг бисот сандиғида буклаб-тахлаб қўйилган оқ иштон-қўйлак, устида дўппи!.. Дўппи оппоқ, ширриқ қоғозга ўралган, ёнида икки қулочдан мўлроқ ипаксифат матоҳ... – Ҳай, Худойима-а!.. Боёқиш она ўғлининг чимилдиқда киймоғига атаб оқ иштон-қўйлак, никоҳ ўқилаётган маҳалда бошига кўндирмоғи учун дўппию дасторликни элбурундан тайёрлаб қўйган экан-да!..

Ўша тонг маҳалида Баҳром чол сассиз-садосиз йиғлаган – селдай қуйилган аччиқ кўзёшларини тиёлмаган эди. Кейин – нонуштадан сўнг, дўппию дасторликни ҳамда иштон-қўйлакни бир рўмолга тугиб, қабристонга борган; кўнгли сезган эканми, гўрков йигит, паймонаси узилган бировга атаб, ўриқларнинг қуюқ соясидан гўр қазийётган экан; чавандозлардай бошини қизғиш бир белбоғ билан танғиган, эғнида енгсиз, пахтали жужунча, билақлари, панжалари, юзлари жиққа тердан кир-чил... Салом-алиқдан сўнг, узр-маъзурини айтиб, омонатни топширгач, Лоласининг, Пўлатининг гўрлари ёнида узоқ ўтириб, Қуръони карим оятларидан тиловат қилган эди. Қанча бўлаяпти шунга?.. Йўқ – эслаёлмади. Ўғлининг ўтганигачи?..

...тавба, бўларкан-да!.. – Хаёлидан кўтарилипти. Авваллари бунақа эмас эди. – Э, нечанчи кунлигининг нима қизиғи бор?! Ўғлим ҳамиша, ҳар нафас дилимда-ку! Куни кеча Шокиржоннинг тўнғичи – ТашДУда ўқийдигани – Шукуржон келган эди. Катта бир қопда картошка, сабзи, пиёз келтирибди. Яхши бўлди: кўч-кўронни кўчиришга кўмаклашди. Кейин, хуфтон маҳали жияни қайтаётганида: Олабойни олакет, жиян, деди Баҳром чол, ночор-ноилож – тил учида. Кўрвоссан-ку, жонивор тангу тор ката-лақда қийналмасин... Ростиси, ўғли папалаб ўстирган итини – қадрдонни – бировга бергиси йўқ, лекин бермасликнинг ҳам иложи йўқ-да!.. Жияни айтдики, ўзларида иккита эмиш: бири – боғда, иккинчиси – ҳовлида...

...ё *Худо!* – Эрта бир кун итидан ҳам айрилса... – *Уф-ф-ф!*.. – Ҳатто, буни ўйлаш ҳам даҳшат. – *Кейин қандай яшайман-а?* – Праписканг шўтга. Бундан кейин ман билан яшайвер. Шўттан ўқишинга қатнайверасан. Ҳарна, бир қадам яқин-ку, Шукуржон, деган эди, жияни мужмал жавоб қилди: майли, амақи. Кўрамиз. – *Нимасини кўрасан, нодон. Мишиқи!* – деб шивирлади Баҳром чол, ҳазин энтиқиб. – *Хурсанд бўлавермайсанми – бари бугунми-эртами ўзинга қолади-ку, ношукур.*

Ногоҳ, нимадир қитирлади.

Баҳром чол ялт кўзларини очиб, қулоқларини динг қилди. Дераза томонга оёғини узатиб ётган эди, осмонга қаради: осмон ёрқин бинафшаранга дўнипти.

...*ий-э, тонг отипти-ку!* – Яна нимадир қитирлагани баробарида, итининг ғингшигани қулоғига чалинди. – *Олабой!.. Айвончанинг эшигини тирмалавотти... Жонивор... Бу... бу каталак – манга ҳам, кенгликка, эркинликка ўрганган жониворга ҳам – қафас-де!.. Уф-ф-ф!..*

Баҳром чол каравотдан оёғини туширди. Лекин, даст туриб кетолмай, бир муддат тек қотди.

Каравотнинг ғичирлаганини эшитиб, Олабой аллатовур қисқа-қисқа – шодон – ҳурди: вов-вов – бормисиз, хўжам?!.

– Ҳозир, Олабой, ҳозир!..

Баҳром чол билмади-да, бари ана ўшандан кейин бошланди: бори кўргилик занжир ҳалқасидай бир-бирига уланиб кетаверди: ҳадемай рўй беражак ғалвалардан беҳабар, айвончанинг эшигини очиши билан, димоғига нохуш бир ҳид урилиб, беихтиёр бурнини жийирди.

...*яхшиямки, деразаларнинг ланг очиклиги.*

Олабой эса, аллақачон ҳар иккала олдинги оёғини хўжасининг кўксига тираб, юзларидан, лабларидан, кўзларидан ялаб-юлқаламоққа уринмоқда эди.

Баҳром чол кескин бошини орқага тортиб:

– Олабой! – деди. – Санга айтвомман, Олабой-й?!

Олабой, хўп-хўп, тушундим, хўжам, дегандай бир чингсиб, оёқларини туширди-да, хўжасининг қўлларини ялади.

Баҳром чол миҳдан занжирни олаётганида, Олабой ҳуриб-ўйноқлаб, даҳлизга чиқди. Хўжасига қарамай, эшик томонга йўртди.

Баҳром чолнинг хаёли паришон эди, Олабойни занжирлаш эсидан кўтарилиб, эшикни очди.

Эшик очилар-очилмас, Олабой ўзини йўлкага уриб, яшасин – эркинлик, дегандай баралла ҳурди: ҳав-ҳав – яшанг, хўжам!.. Ва, зинапоялардан бир сакраб, шўх-шодон ҳурганча, кўча эшикка отилди.

Зум ўтмай, бир қизалоқнинг чинқираб йиғлагани ҳамда пақирнинг даранглаб думалагани йўлкани тубиб кетди.

Дафъатан нималар рўй берганини билиб-биллолмай, Баҳром чол – қўлида занжир, ногоҳон яшин ургандай бир лаҳза тек қотди-ю, сўнг илкис кўча эшик тарафга шошилди.

Ўша аснода рўпарадаги хонадоннинг эшиги шитоб очилиб, ичкаридан узун иштон кийган, майкачан, кўксини қалин жун қоплаган, қошлари бароқ, ёши ўттизлардан ўтган биров отилиб чиқди-да, Баҳром чолга бир ўкрайганча, зинапоядан югуриб тушаркан, арманчалабми, грузинчалабми, ҳовлиқиб юпатганча, оғзи-бурнидан қон оқаётган ўн-ўн бир ёшлардаги қизалоқни даст кўтариб, бағрига босди, тагин ўзининг тилида нималардир деди.

Ҳамон қизча чинқираб йиғламоқда эди.

Баҳром чол зинапоя рўпарасида ота-қизга йўл бўшатаётиб, кўзларида бир дунё ҳадигу бир дунё тавалло билан:

– Сасед – дарагой, я бенават, – деди. – Не успел... Извините, пажалуйста?..

Юзлари рапидадек, қошлари бароқ қўшни йигит, қизини бағрига босганча, Баҳром чолга важоҳат билан ўкрайкан:

– Я сечас тебе покажу! – деди сўкиниб. – За такие шутки заплотиш... Сука!..

...*ўзинг сука*, – деб ғудранди Баҳром чол, эмчаклари узлуксиз сўрилаверганидан чўзилиб кетган бечора бир дайди қанжиқ – с у к а – беихтиёр кўз ўнгидан ўтаркан, зинапоядан тушаётиб. – *Кўринмас бало оёқ остида, деганлари шу-да, кўрамиз.*

Баҳром чол – ҳануз бир қўлида занжир, хомуш-хафагазак алфоз, пақирни ўнглаб, қўшининг сочилган ахлатларини термоққа тутинди. Энди ҳовучидаги чиқиндиларни пақирга ташлаётганида, қўшининг эшиги тарақлаб ёпилди; ниҳоят, қизалоқнинг йиғи товуши ўчди.

Ва, ҳаял ўтмай, Бароққош – қўлида қўштиғ, Баҳром чолни деворга тақаб, кўкси-га милтиқни қадади:

– Прям сейчас-же визовёш свою сабаку! – деди. – Я при тебя прстирилю её. А то ти сам получиш пулю в лоб. Ясно, тебе, гад?!

– Ти меня не пугай, сасед, – деди Баҳром чол, қилт ютиниб, босиқ, лекин хиёл хирқироқ оҳангда. – Ти сам гад. Я ни из тех пугливих. Панятно тебе?

Бароққош бунақасини кутмаган эди, бирдан кўзлари қонга тўлғудай қизариб, кескин бир қадам орқага тисарилди:

– Ах, гад! – деди. – Ах, гад!..

Ногоҳ, шитоб ўртадаги эшик очилиб, Александр кўринди. У узун трусиди, латта шиппақда эди:

– Баҳром ака! – дедию, отилиб тушиб, шартта Бароққошнинг қўлидан милтиқни юлқиб олди. Ва, бўғзига чанг солиб, шитоб деворга тақади. Сўнг, то Бароққош эсҳушини йиғволгунча, қулочкашлаб милтиқни зинанинг темир панжарасига урди: милтиқ устма-уст гумбурлаб, тенг ўртасидан икки бўлак бўлди.

Хайрият, ўқлар сочма экан, ҳеч кимга даф қилмади.

Шақр-шукр милтиқни Бароққошнинг қўлига тутқазаетиб, Александр:

– Эй, ти – гад! – деди. – Запомни – раз и на всегда: если ещё раз пикниш Баҳром аке, пинай на себе. Теперь иди!..

Бароққош – қўлида бўлак-сўлак милтиқ, зинапоя томон жилаетиб:

– Я с тобой па рассчитаюсь, – деди, чакаги қалтираб. – А ево паганную сабаку се-равно убью!.. – Унинг кўксиди қизининг оғзи-бурнидан оққан қон қотиб қолган эди. – Я... я... это так не аставлю. Учти: крепка заплотиш ти за всё это!

– Кагда? – деди Александр. – Где?! – Шундай деб, қаҳр билан билагини тирсагидан букиб, чўқмордай муштини кўрсатди. – А вот эту не хочеш?..

Ўқ гумбирлаган заҳоти Бароққошнинг хотини – дўмбоққина жувон – жонҳоври даҳлизга отилиб чиққан эди: кўзлари ола-кула, сочлари тўзгиган, узун тункўйлақда; тункўйлагининг бир ён боғичи кифтидан пастроққа осилиб, момикдай кўкраги хиёл кўриниб турарди.

Хотин, лаби-лабига тегмай, нималардир деб, жаврай бошлаган эди, Бароққош ўзининг тилида қаҳрчан бир гап айтиб, дарров ортига қайтарди.

Эру хотин кўздан пана бўлар-бўлмас, тарақлаб ўрта эшик очилд-ю, Александрнинг хотини кўринди: у олди раварақ халатда, оёқяланг эди:

– Саша! – деди. – Саша?! – Ногоҳ Баҳром чолга кўзи тушиб, ила-чила ёқасини ёпди. – Ой, Баҳром ака, што с вами?

Баҳром чол – қўлида занжир, деворга суяниб турган эди. Индамади.

– Всё в порядке, – деди Александр. – Иди, я сейчас... Ну, иди-же?! – Хотини изига қайтгач, Александр Баҳром чолга юзланди. – Алабай где, Баҳрам ака?

Рўй берган бедодликдан Баҳром чол дилтанг, паришон эди:

– Олабой?.. – деди. – Олабой на улице. Гуляет.

– Идёмте, я вас праважу, Баҳрам ака?

– Спасибо, синок, – деди Баҳром чол, кўча эшик томонга юриб. – Спасибо... – Баҳром чол икки одим отиб, тўхтади. Александрга қаради. – Винтовку жалька... – Йўлка Баҳром чолга жудаям таниш порох ҳидига тўлиб кетган эди. – Ва всём я бенават.

– А ви аб этом не думайте, Баҳрам ака. Махните!..

– Да... Махнутби...

...ах, қани эди, қўл силташнинг иложи бўлса?! – Баҳром чол кўчага чиқди. Хомуш бориб, қўшгужум остидаги супага чўнқайди. – Яхши бўлмади.

Ҳали супа бузилмаган эди; ана, Олабойнинг уйчасиям...

Ким ҳам бузарди. Бузса, Баҳром чолнинг ўзи бузади. Шу кунгача бузмаганлигининг сабаби шуки, уйча – жониворга бошпаналик қилармикан, деган умидда эди. Ўйлаб

қараса, уйчага ишониб, ўғлидан бир тирик хотирадай азиз қадрдонидан айрилиб қоладиган: бунақаси бир тўраган-да!.. Жонивор ақлли: изнсиз ҳеч кимга, ҳеч нимага даф қилмайди; жуда бошқача.

Олабойнинг бошқачалигига маҳлиё бўлганиданми, кеча – биринчи куни – уйга олиб кирган эди. Энди эса пушаймон: боя айвончага киргиси келмай, чўзилиб, аранг занжирни миҳдан олаётганида бурнини жийиргани ҳам шундан эди; қўшни қизчанинг ола қонига бўялганию, милтиқнинг сингани, мана, дард устига чипқон бўлди.

...барибир, тилсиз жонивор-да, – деб ўйлади Баҳром чол. – Бошқа бир чорасини топиш... Бунақаси кетмайди... Кетмайди.

Қурувчилар ҳар учала беш қаватли ғиштин бинонинг пардоз-андозини ҳам тугатганларидан сўнг, жўнаб кетишларидан аввал шаҳарнинг казолари, ҳукумат арбоблари иштирокида катта тўй-тантана билан, калитларни хонадон эгаларига топширган эдилар. Бошлиқ йигит – Иван Васильевич, энди тошкентлик бўлиб қолаётган ўн чоғли вакиллари – ёш келин-куёвлар – қаторида, Баҳром чолга ҳам ўша тантана чоғида икки хонали уйнинг калитини ҳамда васиқасини берган, лекин Баҳром чол Олабойини деб куни кечагача кўчмаган эди. Аслида ҳаливери кўчмоқчи эмас эди-ку, лекин шишадай тонгларнинг аёзи... Ҳар не қилса ҳам, куз – куз-да!.. Кейин, бир хаёли, маҳалла ўрнида қурилаётган анави тўққиз қаватлик уйларнинг қоровуллигини қилмоқчи эди. Афсуски, улар темир-бетондан экан; қоровул керак эмас эмиш.

...қоровуллик баҳонасида яна туну кун Олабой билан... – Дилтангланиб қисматини ўйларкан, ажаб бир ҳикмат Баҳром чолнинг ёдига тушди. – Насиб қилмади-да, машойхларнинг ҳам билгани билган экан.

Кеча, аср пайти жияни Шукуржон бир қоп сабзи-пиёз опкелиб қолди-ю, чодирда босилиб ётган лаш-лушу ашқал-дашқалларни янги қўшни йигитлар ёрдамида кўчирди-қўйди. Асл маҳалладош қўшнилар эса: нима, тобутим деразамдан чиқадими, қаватли катаклари ўзларига насиб қилсин!.. – деб, ҳар ёқларга тўзғиб кетдилар: бирлари – Юнусобод томонларга, яна бирлари – ТашГРЭС тарафларга.

...ат-та-а-анг! – деб ўйлади Баҳром чол, эрта бир кун қўлдан-қўлга лапанглаб ўтажак ўз тобутини тасаввур этаётиб. – Эл қатори мен ҳам бир парча ер олаверсам бўлар экан. Ҳар бир ишнинг пушаймони бор, деганлари шу-да!.. – Билади, энди бари бехуда. Ҳардури, курама қўшниларга кўникиши керак. Яхшики, учала уйда ҳам ўз фарзандидай бўлқоған ленинградлик навқирон оилалар бор – бир-бирдан меҳрибон, бир-биридан куйинчак йигитлар, қизлар. – Барака топишсин!.. Лекин анави Бароққошга ўхшаганлар ҳам ҳар ёқлардан оқиб-ёғилиб... Маҳаллада ўғри йўқ эди, ароқхўр-пяниста йўқ эди, бузуқи... йўқ эди. Йўқ... йўқ!.. Энди... Охири бахайр бўлсин. Эсизгина мусулмонобод маҳалла-я!.. – Айни ўша тобда сирма халат кийган лўппи бир жувон, ана – санга, мана – санга, деяётгандай хиромон юриб, ахлат ташлагани ўта бошлади. – Ё тавба, эрталабдан-а?! – Баҳром чол юзини четга бураётиб, нима учун ғиштин супада чўнқайиб ўтирганлигини эсларкан, беихтиёр Лолагинасининг бир гапи қулоқлари остида жаранглаб кетгандай туюлди: биз қадду қомативузани, ҳатто, тўпигивузаниям отавуздан яшириб ўсганмиза. – Худо раҳмат қилсин баринени, Лолажон. Отангниям. Омин!..

Хаёлчан юзларига фотиҳа тортач, Баҳром чол:

– Олабой, – деди. – Олабой!..

Жонивор, – овозни эшитгудай яқин атрофда экан, – ҳаллослаган кўйи, етиб келди-да, чўнқайиб, кўзлари чақнаганча, хиёл калласини буриб қаради: буюринг, хўжам?

– Ўзинг яхшисан-у, лекин... баъзан оширворганинг ёмон-де! – Баҳром чол занжирнинг тўғасини қайишнинг ҳалқасига ўтказаётганида, Олабой қўлларини ялаётиб, занжирламанг мани, хўжам, деяётгандай майин чингсиди. – Тушунсанг-чи, ман сани палакатдан қутқаришим керак, Олабой. Лекин қандай... қандай қилиб? Ақллисан-ку, ўзинг йўл кўрсат?

Баҳром чол занжирни уйчанинг ёнидаги қозикқа боғлади. Сўнг уйига йўл олаётиб, энди пайсалга солмаслиги кераклигини ўйларкан, туйқус хаёлидан кечаётган фикрлар ўзига маъқулдай туюлди: зопарк қулайми ё цирк?

Цирк – узоқ; гавжум кўчаларни кезиб ўтишга тўғри келади. Трамвайга чиқса бўлади-ку, лекин... ноқулай – катта шаҳарда мўйсафид одам, бахайбат итни етаклаб юриши...

Кулгили-да!.. Қишлоқ?.. Қишлоқ янаям узоқ. Қишлоққа элтса-ку, дарров эга топилади. Негадир қишлоққа сира оёғи тортмайди: сабаби ҳам маълум, ҳам... номаълум.

...йўқ – маълум, – деб ўйлади Баҳром чол, аччиқ хўрсиниб. – *Маълум!.. Циркдан кўра, зопарк маъқул шекилли.*

Баҳром чол Бароққошнинг уйи томонга қарамай, ўзининг қия очиқ эшигидан уйга кираётиб, агар иложи бўлса, ҳайвонот боғининг қоровуллигимми ё фаррошлигини олишни кўнглига тугди – ушбу нияти амалга ошса, ҳар қалай, Олабойдан айрилиб қолмайди.

...яхши-де, – деб ўйлади Баҳром чол, гўё ҳали-замон ишга қабул қилинганлиги тўғрисидаги буйруқ кўлига тегадигандек, шимининг камарини ҳар қачонгидан ҳам маҳкамроқ тортаётиб – *Яхши... яхши!..*

Эшикни ёпгандан сўнг, Баҳром чол бир муддат нимасинидир унутгандай тек қотди, лекин нималигини эслаёлмади.

Кўчага чиқди.

Аллақачон маҳалла гавжум бўлаёзган эди, бировлар ишига, болачалар мактабга шошиляптилар: ана, ясан-тусан аёллар, икки болача эса ҳаммадан олдинда, елкаларида мактаб жилдлари, ҳар иккаловиям кимўзарга югуриб кетяпти.

Хўжасининг яқинлашаётганини кўриб, Олабой, – ҳадемай, нафақат хўжаси билан, балки, умуман ёруғ дунёси билан видолашажагини билмай, – шодон ўйноқлаб хурди: ҳав-ҳав – о, хўжам!..

Баҳром чол яхши билади: ҳайвонот боғига элтса, жон-жон деб олишади, лекин Олабойни қийнашлари тайин: тўп тепишни, ер қимирлаган тонгда осмонга қараб нола қилганидек, – ҳув бир замонлар Пўлатини томошага элтганида, ўзи гувоҳи бўлган! – карнай-сурнайлару томошабин болачаларнинг чапаклари остида жониворга улибулиб нола чекишни; тасқара бир масхаравоз минволган алламбало аравани тортишни; ловуллаб ёнаётган оловли ҳалқалардан сакрашни... Э, яна аллақанча бурди-балоларни узун қамчи билан савалаб-савалаб ўргатадилар. Ўшанда – минг йиллар аввал – Пўлати билан томошага борганида ҳавони шув-шув кесиб қарсиллаган узун қамчининг товуши, мана, шу тобда ҳам қулоқлари остида совуқ-совуқ қарсиллаётгандек!..

...йўқ, зопарк яхши. *Ишқилиб... – Ўйлай-ўйлай, ниҳоят, Баҳром чолнинг қарори янаям қатъийлашди. – Майли, мояна бермасангизлар ҳам майли, дейман. Ана кейин – жон дейишади. Албатта-де!..*

Баҳром чол занжирни ечаётганида, Олабой оёқларига суйқанди. Сўнг, қаёққадир боришлари кераклигини билиб, илдам йўл бошлади.

Олабойга етиб юриш учун, Баҳром чол янаям чаққонроқ одимлаши керак эди:

– Олабой, – деб, занжирни озорсиз силтади.

Олабой, тўхтагиси келиб-келмай, калласини бурди: ҳа, хўжам?

– Қатга шошвоссан, жинни? А сан қатга боравотганивузани, нима учун боравотганивузани билмайсан-ку!..

Шундан сўнг секин, ёнма-ён юриб, катта йўлга чиқдилар.

Катта йўлда бир-биридан ўзиб, зувиллаб елаётган машиналар ҳам, йўлакларда шошилиш кетиб бораётган йўловчилар ҳам кўп эди.

...ҳамма қаёққадир *шошвотти*, – деб ўйлади Баҳром чол, бири плашига, бири пальтосига чулғанган аёлу эркак аралаш-қуралаш йўловчиларга хомуш назар соларкан, бир лаҳзага ўз ғуссасини унутиб. – *Шу-де, одамзот дегани.*

Чорраҳага яқинлашиб қолган эдилар, орқадан матасеклини пат-патлатиб елдириб келаётган матасекилчи, Олабойга бирров қаради-ю, бирдан тезликни пасайтириб, беш-ўн қадам нарида таққа тўхтатди.

Баҳром чол, гарчи таажжубланаётган эса-да, парво қилгиси келмади.

Матасекилчи, – қўнжи узун этик кийган, ёши ўттизлардан ўтган, ғўлабирдай йигит, – шартта тушиб, қалпоғини ўриндиққа қўйди-да, кулимсираб, Олабойдан ҳайиқмай, Баҳром чолга дадил яқинлашаверди.

Олабой, нохуш ниманидир сезгандай ёвқур ириллаб, матасекилчига тишларини кўрсатгач, ёриб ташайми, хўжам, дегандай Баҳром чолга қаради.

– Олабой, – деди Баҳром чол, шошма-чи, деяётгандек, жониворнинг калласини силаб. – Жим!..

Икки-уч қадам қолганда, матасекилчи:

– Ассалом алайкум, амақи! – деб, эскирдан қадрдонлардай кўнгилчан жилмайиб, кўлини узатди. – Итийизга суқим тушди, амақи.

Баҳром чол алик олаётиб, матасекилчининг кўли катталигини, кафти қаттиқлигини сезган эди:

– Сиз ит уруштирадиганларданмассиз, – деди. – Деҳқон бўлсайиз керак.

– Тўри топдийиз, амақи, – деди матасекилчи, янаям жилмаяркан, Олабойнинг калласини сийпалаб. – Боғбонман... боғбон! Роҳатти бўйида котта боғим бор, полизим бор. Итийиззи манга сотинг, амақи?

– Э, нима девоссиз?! – деди Баҳром чол. – Сотмайман. Йўқ... йўқ. Зопаркка бергани опкетвомман.

– Пародаси олабой бўлса керак-а?

– Отиям Олабой, – деди Баҳром чол, уйга... уйига ити сиғмаганлигини айтиб. Яна кўп гапларни ҳам ҳангома қилгиси келди-ю, гапирмай кўя қолди: бегона биров тушунармиди. – Домга кўчиб ўтдим. Ноиложман.

– Манга қаранг, амақи, кўлингизни беринг? – деб, матасекилчи Баҳром чолнинг кўлини маҳкам сиқиб, кафтини кўксига босди. – Илтимос, сазамми ўлдирманг, амақи, манга беринг шу Олабойиззи? Тошкан бозорларига биринчи бўлиб ман қовун-тарвуз олиб чиқаман. Олойнинг энг ширин-шакар меваси маники: ўрик дейсизми, олма дейсизми, шафтоли ё анор дейсизми – баридан манда бор. Қишин-ёзин мева-чевангизни ўзим етказиб тураман. Манга адресиззи айтинг, амақи, илтимос?... Илтимос-де, амақи?!. Айтинг, амақи, айтинг-айтинг?

– Домим ана: ҳув анетта, – деб, Баҳром чол боши билан ишора қилди. – Ана, ўртадаги дом. Бўттан кўринмавотти. Ҳув ана, қўшқайрағоччи олдида. Кўрвоссизми?..

– Домийиззи ўзим топволаман, амақи, – деди матасекилчи йигит, занжирга кўл узатиб. – Зопаркка берганийиз билан биров сиздан миннатдор бўлармиди. Манга беринг, амақи, манга?.. Олабойиз баҳонасида ота-ўғил бўлиб қолавуза. Мани Пўлат пайванд дейдила. Пайвандчиликнинг устасиман: тарвуззи – жангалга, янтоққа – қовунни пайванд қиламан. Ҳали ман олиб келадиган қовун-тарвузлардан еб кўрганийизда ўзийиз ҳам айтасиз, амақи!..

...оти Пўлат экан. Пўлат, – деб ўйламоқда эди Баҳром чол, энди Пўлат пайванднинг гапларини аниқ-тиниқ эшитиб-эшитолмай. – Пўлатжон... Ўғлим!..

Қараса, занжир Пўлат пайванднинг кўлида, қачон бериб қўйган – билмайди; Олабой – ўртада – чўнқайиб ўтирибди: дам Пўлат пайвандга, дам Баҳром чолга жавдираётгандай тикилади: ҳа, хўжам, нима қивоссиз ўзи?!.

– Манда шунақа бир зўр қанжиқ бор, – деди Пўлат пайванд, тагин Олабойнинг калласини силаб. – Уям олабой наслидан. Шу йил майда Чимкентга эрта пишар ўриқдан оборганимда, қозоқлардан опкеганман. Жуда хоҳласайиз, баҳорда сизга боласидан опкеламан. Майлими, амақи, берасиз-а?..

...тўғри айтвотти, жонивор ўзидан кўпайсин, – деб ўйлади Баҳром чол, эрта куз кунлари дайди қанжиқларга Олабойнинг занжирни узгудай отилганларини эслаб. – Зопаркка элтиб, жониворни темир қафасда чингитгандан кўра...

– Бўпти, – деди Баҳром чол, аллатовур шавқсиз кулимсиган кўйи, бош ирғаб. – Сизга насиб қилган экан, Пўлатжон.

– Яшанг, амақи! – деб, Пўлат пайванд Баҳром чолнинг кифтидан кучди. – Худо хоҳласа, бундан кейин сиз билан ота-ўғил бўлиб қолавуза... Юр, жонивор, юр!..

Олабой жойидан жилмай, ғингиб, Баҳром чолга қаради: ҳа, хўжам, бу қанақаси?!.

– Манга беринг? – деди Баҳром чол, Пўлат пайванднинг кўлидан занжирни олиб. – Бошланг.

Олабой Баҳром чолга эргашди.

Баҳром чол кажавага чиқди. Ўриндиқ томонга ўтди.

Хўжасининг ортидан Олабой бир сакраб, кажавага кўтарилди; ўриндиқ томонга ўтмоқчи бўлганида, Баҳром чол йўл бермай, занжирни Пўлат пайвандга узатди:

– Кажаванинг тутқичига боғланг!..

Олабой катта эмасми, кажавага сигмади.

Баҳром чол жониворнинг белини майиштириб, орқа оёқларини кажаванинг оёқ узатадиган томонига бир амаллаб ўтказди.

Олабой орқа оёқларига чор-ночор чўнқайган каби олдинги оёқларини ўриндиққа тираб, тагин зорланаётгандай чингсиди: хўжам?.. Ҳой, хўжам?!

Баҳром чол Олабойнинг аллатовур жавдираётган кўзларига қарамоқдан юраги безиллаб:

– Хайр, Олабой! – деди, беихтиёр овози бошқача товланиб. – Мандан рози бўл, қадрдоним?..

Ниҳоят, Пўлат пайванд, шитоб матасекилини патиллатиб, хушхол ўриндиғига ўтираркан:

– Ишонаверинг, амақи, ҳали Олабойингиз сизни кўп дуолар қилади, – деди. – Бўпти, амақи, хайр!..

Матасекил кескин силтаниб, жойидан жилди.

Олабой нималар бўлаётганлигини англаёлмай, аввал ғалати вангиллади, сўнг хўжасидан кўзларини узолмай, қаттиқ, қаҳрчан хурди-да, бирдан бор кучи билан отилди.

Юрак ҳовучлагудай бир титроқ билан Баҳром чол барини кузатиб турган эди, Олабойнинг жонҳоври осмонга сапчиганини кўрган заҳоти, чирт кўзларини юмди. Ва, лаҳза кечиб-кечмай, ялт кўзларини очди-ю, кўраётганларига ишонолмай-ишонгиси келмай, бир зум, бир лаҳза қотди-қолди: Олабой – жонивор, йўл бўйида оёқларини чўзиб, ана, жимгина ётибди.

Баҳром чол лолу маълул итига яқинлашди. Чўнқаяётиб, жониворнинг оғзидан қон оқаётганини кўрди:

– Олабой, – деди аста, тобора бўғзига нимадир қаттиқроқ қадалаётгандек, қилт ютиниб. – Олабой?..

Баҳром чол итининг калласини кўтармоқчи бўлди, лекин бўйни узилган шекилли, шилқ этиб осилди.

...*тамом!* – Баҳром чол, кўзларида жиққа ёш билан, хув нарида ҳамон матасекилидан тушарини ҳам, тушмаслигини ҳам билолмай, анграйиб турган Пўлат пайвандга қаради. – *Нима қилиб қўйдинг?*..

Худди ит эгасининг алам билан қарашини кутаётгандек, Пўлат пайванд секин матасекилини жилдирди; катта йўл серқатнов эди, ҳаял ўтмай, машиналар оқимида кўздан йитди.

...*ах-х!*.. – Баҳром чол беҳуд Олабойга ўгирилди: ҳалигина кўзлари қоп-қора кўзмунчоқдай эди, энди кўм-кўк – совуқ, шишаранг тус олипти. – Хув ўшанда Пўлатининг жонсиз – руҳсиз – кўзларини силаб-силаб, аранг юмдирилганлиги ёдига тушди. Қўллари майин титрамоқда эди. Олабойнинг кўзларини озорсиз силаб-сийпалай бошлади. – *Йўқ, беҳуда. Энди ман бу кўзларни... Пўлатжон?*.. – Илоё, чин дунёсида бизга ёруғ юз билан дийдорлашмоқ насиб этсин, болажоним, деган ёниқ бир тавалло дилидан кечди. – *Ўғлим, кўрвоссан-ку, Ўз и шоҳид, ман Олабойингни асраёлмадим.*

Пўлатининг қазоси кунларида Олабойнинг мотамдорлардан қочиб, боғнинг этагида, аччиқ аёзларда бир неча кун емай-ичмай, бот-бот чингсиб, дам-бадам осмонга қараб улуганлари; кейинроқ – эрта кузак кунлари – гала-гала кўппакларни изидан эргаштирганча изғиган қанжиқларга занжирни узгудай бетоқат талпиниб-талпиниб хурганлари бир-бир Баҳром чолнинг хаёлидан ўтаркан, кўзларидан оқаётган қайноқ ёш томчилари юзларини куйдириб, мўйловини ораламоқда эди.

...*Олабой... Олабо-о-ой!*..

Узоқдан трамвай тарақлаб яқинлаша бошлади.

Бироқ, Баҳром чол ниманидир кўрадиган, нималарнидир эшитадиган аҳволда эмас, ҳамон Олабойнинг кўзларини аста, беҳуд силаб-сийпаламоқда эди.

Дафтарларда қолган ёзув

Баҳодир САРИМСОҚОВ

УНУТИЛГАН ОДАМ

Тугалланмаган қисса

Бу йил баҳор кечикиброқ келди. Қишнинг қаҳрли панжалари баҳорнинг нозик ва сўлим қанотларини жон-жаҳди билан қайириб, кўкка парвоз қилишига имкон бермасди. Йилнинг бу кўркем фаслини интиқлик билан бутун мавжудот кутар эди. Аммо ўжар табиат ўз ҳукмини шафқатсиз адо этиб, на далаларга, на дов-дарактларга, на одамзоду на бошқа жонзотларга илиқлик бахш этарди.

Шаҳри азим Тошкент узра қора булутлар сузар, тез-тез ёмғир қуйиб турарди. Бундай кезларда киши не қиларини билмай диққинафас бўлади; қўли на ишга боради, ўй-фикри на бирор нарсани илғайди, тили на илиқ бир сўз айтади – у чиппа-чин қарахту гунга айланади.

СОКИНЛИК ҚУДРАТИ

*Билмайман, яшайганим учунми ёки яшай олмаганим
учунми бир йиги забт этади бутун вужудимни.*

Баҳодир Саримсоқов

Инсон умри оқар дарё, вақт эса оқизоқдир. Бугун бор инсон эрта бир кун фоний дунёдан боқийлик сари йўл олади. У ҳақда хотиралар-у эсдалиқлар қолади. Эҳтимол бу хотиралар бир ёки икки авлод, боринги, уч-тўрт авлод доирасида тилга олинар. Охир-оқибат келиб, улар-да сўнади. Бундай хотиралар инсон “инсон” деб тан олинбдики, қатор-қатор тахланади. Қатор-қатор ўча боради. Лекин шундай хотиралар мавжудки, улар йиллар, асрлар оша нафақат яшайди, балки ўрганилади ҳам. Жумладан, олимлар, уларнинг асарлари, кўрган-кечирганлари ҳақида яратилган, яратилаётган ва яратилиши мумкин бўлган хотиралар, агарда чуқурроқ мушоҳада қилинса, хотира қобигидан чиқиб, том маънода олимнинг ижодидан, унинг услубидан дарак берувчи концепцияга айланади.

Забардаст олим, филология фанлари доктори Баҳодир Саримсоқов нисбатан қисқа умри давомида ўзига хос илмий дунёқараши, ўзига хос изланиши, ҳаттоки, ўзига хос академизмга эга бўлган фаолият билан шугулланди. Унинг илмий изланишлари нафақат ўзимизда, балки Туркия, Германия каби бир қатор чет мамлакатларда ҳам

Собир Каримович учинчи қават деразалари остига маҳкамланган тунукага тинимсиз урилаётган ёмғир овозидан уйғониб кетди. Қўлини узатиб стол устидаги электр чироқнинг тугмачасини босди. Ногаҳон чарақлаган ёруғликдан кўзлари қамшиб кетса-да, хобтахтаси рўпарасига илиб қўйилган соатга қаради. Бешдан йигирма дақиқа ўтибди. Демак, роппа-роса эллик минут ухлабди. Бир кеча-кундуз мобайнида эллик дақиқа уйқу. Ахир табобат инсонга қанча вақт ухлашни тавсия этади. Саккиз соат. Бироқ Собир Каримович ўттиз йиллардан буён саккиз соат уйқу нималигини билмай яшайди. Унинг роса мириқиб ухлагани уч-тўрт соатдан нарига ўтмайди.

Бўлди, бас, хаёлга берилмаслик керак. Ажаб эмас, худо ўз бандаларига туҳфа этган уйқу аталмиш неъмат унга бу кеч яна насиб этса. Собир Каримович электр чироқнинг тугмачасини босди, хонани яна зулмат қоплади. Девордаги соатнинг бир маромда чиқиллаши-ю, тунукани чертаётган ёмғир томчисининг овозигина тунги сукунатни бузиб турар, гўё бутун коинот шу икки товушигина жимгина тинглаётгандай...

У шу алфозда қанча вақт ётди билмайди, назарида узоқ ётди. Кўзларини қаттиқ қисганидан қовоқларида аллақандай оғриқ сезди. Ниҳоят сабри чидамай кўзини очди ва яна чироқ тугмачасини босди. Соат бешдан ўттиз беш дақиқа ўтибди. Ўрнидан турди, стол устида турган кўзойнагини илиб, чироқни ўчирди ва дераза пардаларини икки ёққа суриб ташлади. Хона субҳи содиқ нуридан ёришди.

Ташқарига қаради. Ҳали барг чиқаришга улгурмаган дарахтлар ёмғир остида мунғайиб турарди. Қаршидаги уйнинг айрим деразаларида чироқлар кўринди. Демак, улар эртароқ бирор ерга борадиганлар ёки иш жойлари олисроқ бўлган кишилар. Балки айримлари шаҳарга келувчи қариндош-уруғларини, таниш-билишларини кутиб олиш учун темир йўл вокзали ёки тайёрагоҳга чиқишар. Ким билсин, улардан айримлари худди ўзи каби уйқусизлик азобидан қийналаётган кишилардир...

Собир Каримович узун йўлга солинган даҳлизга чиқди. Нозик столча устидаги қизил рангли телефон ҳам сукут сақлайди. “Ўзи ишляптими бу?” Собир Каримович

тан олинган ҳамда ўз изидан қўплаб илм толибларини етаклаган. Бундай изланишлар сирасига “Ўзбек адабиётида сажъ” (1978), “Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати” (1979), “Ўзбек маросим фольклори” (1986), “Адабиёт назарияси” (2000), “Бадийлик асослари ва мезонлари” (2004) каби ва яна бир қатор кашфиёт даражасидаги асарларини киритишимиз мумкин.

Халқимизда: “Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл”, – деган нақл бор. Шу ўринда биз фарзандлар ўзимизни айнан отамиз фарзанди эканлигимиздан бахтиёр сезамиз. Чунончи, отамиз олим бўлиши билан бирга чинакам инсон ҳам эдилар. Улардаги содаллик, меҳрибонлик, мардлик, тантилик ҳали ҳануз биз фарзандлар учун ибрат тимсоли бўлиб қолмоқда. Зеро, улар илмда бўлгани каби ҳаётда ҳам осон йўл танламадилар. Ўн икки ёшларида онадан етим қолгач, мустақил ҳолда оёққа туришни, ҳаётни, инсонларни ўрганишни бошладилар. Умр погоналари оша бирин-кетин муваффақиятлар қозона бордилар. Биз фарзандларини ҳам худди шундай яшашга, инсонларни тушунишга, ҳаёт моҳиятини англашга уни қадрлашга ўргатдилар. Ўз навбатида биз қандай савол билан, қандай вазиятда мурожаат қилмайлик барча саволаримизга улардан ҳам илмий, ҳам мантиқий тўлақонли жавоб олардик...

Отамиз ҳаёт бўлганларида бу йил олтмиш саккизинчи баҳорни қаришлаган бўлар эдилар. Афсуски...

Зеро, биргина юпанч ушибу кунда кўнгилга тассали беради. Бу ҳам бўлса, улардан қолган ширин хотиралар-у ёзма ёдгорликлар. Дарвоқе, отамиз иш столларида эълон қилинмаган бир қанча мақолалар, ҳикоялар, шу билан бирга “Унутилган одам” номли туғулланмаган қисса қўлёмаси қолди. Мазкур қиссани журналхонлар эътиборига ҳавола этарканмиз, умид қиламизки, муштарийларимиз она тилимиз ва адабиётимиз жонқуяри бўлган атоқли олимнинг маънавий дунёси ҳақида ҳам муайян тасаввурга эга бўладилар.

Наргис ШАРИПОВА

телефон дастагини кўтарди, дастак ичидаги қизил чироқча ёниб, тиниқ овоз эшитилди. “Ҳа, ишлаяпти. Демак, сенга сим қоқадиганларнинг ўзи йўқ”. Мана, бир ҳафтаки, замонанинг бундай беминнат хизматкори миқ этмайди. Бир вақтлар, албатта, у вақтлар бошқа телефон эди, қора ва кўполроқ кўринишда эди, аммо тинимсиз жиринглар, ҳатто бемалол овқатланишга ҳам имкон бермас эди.

“Ало-ало, Собир Каримовичнинг хонадонларими? Ассалому алайкум, домла. Кечирасиз, безовта қилганим учун. Мен Самарқанддан келган эдим. Маслаҳатли бир иш чиқиб қолди, домла. Уйга бораверайми ёки ишхонага ўтайми?..”

“Ало, салом алайкум, домла. Бугун соат ўн тўртда илмий кенгаш бўлади. Сиз келмасангиз бўлмайди. Шуни эслатиб кўяй дедим. Узр, домла, безовта қилганим учун...”

“Алйё-алйё, Собир Каримович! Азизим, қадрдоним, бормисиз? Соат ўн саккизу ноллда чойхонада кутамиз. Бир отамлашайлик. Жуда-жуда суҳбатингизни соғиндик...”

Собир Каримович яп-янги телефонга ғамгин боқар экан бир вақтлар ўзининг нақадар қадрли, эъзозли эканлигини эслаб, энди эса бутунлай ташландиқ бир аҳволга тушиб қолган буюмдек бўлиб қолганлигидан юраги бир-икки марта сирқираб кетди. Дарҳол хаёлини ўзга нарсалар билан чалғитди, лекин яна бир зум ўтмай ўзининг ғарибона ҳолатига қайтди.

Ҳа, азизим, ўзингни овутиб нима қиласан? Энди сенинг кимга ҳам керагинг бор? Сен бор куч-ғайратингни илм равнақи учун аямай сарфлаган, бор билимини шогирдларига ҳовучлаб сочган, соғлигини зиё таратиш йўлида адои тамом қилган нимжон, афтодаҳол, ҳеч кимга, ҳаттоки яқин жигарбандларингга ҳам кераксиз одамсан. Бугун сени жонингдан ҳам яхши кўрадиган на шогирдларинг, на дўстларинг ва на рақибларинг эслашади. Сен энди тамоман унутилган одамсан. Буни теран англаб етишинг, шу ҳолга кўникишинг ва сўнги сафар тадоригини кўриб, қазою ҳақнинг келишини кутиб яшашинг керак.

У ёлғизлик азобида ингрнаётган, сирқираб нола чекаётган юрагига малҳам бериш учун телефон кутчаси ёнидаги шашақадан бир дона ҳап дорини тилининг остига ташлади. Бир оздан кейин юраги сал қўйворди. У уч хонали уйнинг ҳар бир хонасига ҳар жой-ҳар жойга шунақа ҳап дорилар қўйиб қўйганди. Бу унинг сеvimли рафиқаси Нигоранинг вафотидан кейин ўйлаб топган тадориги эди. Чунки юраги беҳосдан сиқиб қолса, ҳар жойда унинг кўлига дори шишаси илинсин деб қилинган иш эди бу. Ҳозир ҳам бу тadbиркорлик унга қўл келди.

Собир Каримович беҳол ўзини юмшоқ курсига ташлади, икки қўлини курсининг икки қанотига ташлаб, бошини суянчиққа қўйди ва жимжимадор гуллар билан ишланган шифтга қараб ўйга толди.

Бундан роса қирқ йил муқаддам мана шу уч хонали уйга кўчиб келган кунларини эслади. Эндигина чопқиллаб юрадиган эгизак қизлари ҳали у хонага, ҳали бу хонага шовқин солиб киришар, қиқирлаб кулишарди. Унда бор-будлари бир стол, тўртта стул, беш-олти кўрпаю битта чоғроқ гиламдан иборат эди. Қолган бойлиги эса китоб, китоб ва китоб эди. Ахир бу қизалоқлар бировнинг бир хонали зах уйида ижарада уч йил яшашди. У ерда овозларини қаттиқроқ чиқариб кулишдан ҳам маҳрум эдилар. Хонадон эгаси шундоқ ёнгинасидаги беш хонали баланд ойнаванд айвонли данғиллама уйда турарди. Элликлардан ошиб қолган, умрида бирор фарзанд кўрмаган бу аёл бир қарасанг, ўта сахий ва раҳмдил, бир қарасанг, ўта зиқна ва жоҳил эди. Жоҳиллиги тутган онларда қизалоқларнинг кулгисини эшитиши билан ўшқариб келарди:

– Вой-вой, жонимдан тўйиб бўлдим. Қон босимим ошиб кетди, қачон бир тинчлик кун бўлади. Бу келгиндиларга раҳм қиламан деб, ўзимга жабр қилдим. Бўлди, бошқа сабрим қолмади. Эртагаёқ жой топиб чиқиб кетинглар! Бунақада ўлиб қолиш ҳеч гап эмас! Гап – шу, вассалом!

– Хўп, аяжон, хўп! Эртагаёқ жой топамиз, – дер эди Собир жонини ҳовучлаб.

Мана шундан кейин Сожидани оғир бир оз тинчланиб, ўзича вайсаб уйига кириб кетар эди, аммо унинг беаёв отаётган сўзлари Собирнинг юрак-бағрини ўртаб юборар эди.

– Шу кунингдан ўлганинг яхши. Сенга ким қўйибди икки бола билан олим бўлишни. Қўрпанга қараб оёқ узатсанг бўлмайдимми? Қарға бургут бўлишни орзу қилгандек бу қишлоқи – келгинди олим бўлишни истаб қолибди. Вой, сенинг кароматингдан ўр-гилай. Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига!..

Мана шундай сўзлар не-не азоблар билан эришган аспирантура шодликлари, орзу-истаклари устидан муздек сув қуйиб юборар; ҳар бир ҳақоратомуз айтилган сўз унинг нозик юрагига ништардек қадалиб, оғриқ берарди. Уни оғир ва беадад ўй-фикр босарди. Эртага яна кимларнинг эшигини қоқади, яна кимларнинг кўзига мунғайиб қараб, синиқ ва аянчли овоз билан бошпана сўрайди. Ижара сўраб борган эшигининг соҳиби юмшоқ “йўқ” деса-ку майли. Аммо айримлари ғазаб-нафрат билан боқиб, аччиқ сўзлар билан жеркиб ташлайди. Ё, тавба қилдим. Ишқилиб шундайлари учрамасин.

Қизларидан бирини Собир, бирини Нигора бағрига босганларича даҳшатли сукунат бағрига сингиб кетардилар. Бечора гўдаклар ночор ота ва оналари бағрида ўксиниб ухлаб қолардилар. Бу орада қуёш ботиб, уйни зимистон қопларди. Ҳеч кимда туриб чироқ ёқишга мажол қолмасди. Улар ҳатто увол гўдакларнинг ширин уйқуларига халал бермаслик учун ҳам жим ўтираверардилар, ўтираверардилар, ўтираверардилар.

Орадан қанча вақт ўтганини билиб бўлмайди. Аслида самарасиз ўтаётган бундай вақтлар Собир учун ҳам, Нигора учун ҳам ачинарли бўлмасди. Чунки мусофирчиликнинг изтиробли, ўксикли онлари; ночорлик ва ноиложликнинг тубсиз дард-алами фақат шундай пайтларда – севимли жигарбандинг бағрингда мириқиб ухлаганда бир оз нут бўларди. Бағрингда гупиллаб уриб турган мурғак гўдак юраги сенинг дил яраларинга малҳам бўларди, ҳақорату таъналардан зада бўлган қалбинг қувват оларди, руҳинг тетиклашиб, яна яшашга, яна ҳаётга ташналик сезарди. Майли, нима бўлса бўлди, тонг отсин-чи, пешонага ёзилгани бўлади-да. Қисматидан ким ҳам қочиб қутулганки, мен қутулсам...

*Парвардигор одамни азоб-уқубатга
яратмади. Балки, дунёни обод қилиш, унинг вужуди
ва аъмолида ўз жамолини кўриш учун яратди.*

Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний

Мен бутун дунёнинг фуқаросиман.

Демосфен

Ботирхон АКРАМОВ,
филология фанлари доктори

“СЎЗ ЛАВҲИ”ГА БИТИЛГАН МЎЪЖИЗА

Туркий тилдаги биринчи рубобий-лирик куллиёт “Хазойин ул-маоний”нинг иккинчи девони “Наводир уш-шабоб” таркибидаги 457 рақамли, анъанавий унвон-сарлавҳа остида: “Нун” ҳарфининг нозанинларининг нози- “Наводир”дин...” мухтасар таърифи берилган “ҳазажи мусаммани мақсур” (“мафоилўн мафоилўн мафоилўн мафоил”) баҳрида яратилган шохбайт шарҳи-талқини:

**Ёрур холинг хаёлидин оқарғон кўзларим, гўё:
Қўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин...**

1. Мумтоз адабиётшунослик фани намояндаларидан бири, профессор Ҳамид Сулаймоннинг давомли илмий изланишлари самари сифатида бунёд этилган – илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрланган, тўрт жилдлик жуда салмоқдор шеърий мажмуа – “Хазойин ул-маоний” таркибидаги 2600дан зиёд ғазаллардан баъзилари турли сабаблар билан бир девондан бошқасига ўтиб қолган.

УСТОЗНИ ХОТИРЛАБ

Хотира... Олис-олисларга чорлайди ногоҳ... Яхши одамларни эсга солар у. Хаёлимда чарх уриб, таниши чехралар, соғинчдан ўқинар армонли кўнгиш...

Умрини, қалб-қўрини, борини адабиётшуносликка, хусусан, Навоий ижодига бахшида қилган меҳрибон устозимиз Ботирхон Акромов хотираси мангу.

Навоийшунос олим 1932 йилда Ўш шаҳрида дунёга келади. 1951 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти (ҳозирда университет)га ўқишга киради. Олийгоҳни тугатиб, ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида аспирантурада ўқишини давом эттиради, 1967 йилда филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймон раҳбарлигида “Навоий ижодига лирик қаҳрамон муаммоси” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1990 йилда “Замонавий ўзбек шеъриясида поэтик образ муаммоси” (1960-1980 йиллар) мавзuida докторликни ёқлайди. Олимнинг шеърият, хусусан, Навоий ижоди ҳақида бир қатор илмий мақолалари, монография ва рисоалари чоп этилган. “Шеърият гавҳари”, “Оламнинг бутунлиги”, “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони” (Навоийнинг 550 йиллик юбилейига бағишлаб ёзилган), “Навоий шохбайтлари”, “Навоий тожбайтлари” (нашр этилиши арафасида) сингари рисоалари шулар жумласидандир.

Адабиёт инсонни покликка, комилликка, эзуликка, олижанобликка, руҳан тозаришга етакловчи восита ҳисобланади. Ботирхон Акромов шундай даражага эриша олган устозлардан бири эдилар... Камтарин, саховатпеши, диёнатли, сабр-

Куйида биз шарҳи-талқинини бермоқчи бўлган шоҳбайт олинган ғазал ҳам, аини шу қисматни кечирган: “Фавойид ул-кибар”дан “Наводир уш-шабоб”га “кўчиб” ўтган (бу – ғазалиётнинг хронологик-даврий таснифига дохил битта мисол, холос). Ҳазратнинг ўзлари “Дебоча”да ёзади: “Тўртинчи девониким, умрининг охирида юзланган ишқ дарду ранжи фойдалариким, жонсўз оҳ урмоқ ва жон топширмоқдурким, кишининг адам (фано) йўлига кириб, замон аҳли била хайрбод қилишидур, анинг дуосида “Фавойид ул-кибар” била ниҳоятқа етказдум...”

“Назири йўқ” (Бобур) улуғ бобомизнинг бундай дилхоҳу узрхоҳ сўзлари боис, заҳматкаш ва жафокаш устозимизни ёдга олиб, кичик бир чекиниш қилиш жоиз деб ўйлайман (фақат ўқувчилар маъзур тутсалар, бас). Эҳ, ноҳаддан ноҳақ жабр тортган – ваҳшатангез бадарға балосидан аллоҳ ўз паноҳида асраб, эсон-омон она юрти Ўзбекистонга, Тошкентга қайтгач, аввал, яхшироқ даволаниш лозимлигини ҳам ўйламасдан, жуда катта, бағоят савобли ишга бутун вужуди билан киришиб, гўё ўлжага қолган “умри азиз” йиллари, ойлари ва кунларини ғанимат билиб, тортган дарду аламлари жароҳатига фақат бетиним илмий тадқиқотлар, фақат шу соҳа заҳматкашлари ўзи биладиган меҳнатдан дармон ва малҳам излаб, улкан ташкилий тадбирлар устига, яқину олис демай, том маънода, миллатпарвар, ватанпарварлик сафарлари – илмий экспедицияларга маҳкам бел боғлаб (азиз устозимиз, соҳибқирон Амир Темур ардоқлаган ҳадисмонанд даъват: “Сано базабон, камар дар миён” калимаси – ҳақ йўлида камарбаста инсонлар шиорини бизга ҳам тез-тез эслатиб ўтарди), ҳар бир сафардан қайтгач, яна бардавом изланишлари янги кузатишлар, талқинлар: саҳифама-саҳифа, сўзма-сўз, ҳатто ҳарфма-ҳарф қиёсий таҳлил жараёнлари натижаси – кутилгандан ортиқ самаралар ўлароқ, жамики қўлғезма, тошбосма манбалар, бошқа тансиқдан-тансиқ – нодир топилмалар... Биргина мисолнинг ўзи кифоя қилади: нашр этилажак танқидий матнлар учун энг мўътабар ва мусаллам (ортиқ эътирозга ўрин қолдирмайдиган) беш редакция: (1) Илк девонлар; (2) “Бадоеъ ул-бидоя”; (3) “Наводир ун-ниҳоя”; (4) тўрт катта жилдди “Хазойин ул-маоний”; (5) Навоий вафотидан сўнг турли тоифа-табақотга мансуб ихлосманд-муҳиблар тузган терма девонлар...

Бас, азиз номи сўнмас улуғ жафокаш ва чин маънода жаҳонгашта инсон, “назири йўқ” (Бобур) фидойи олим, “меҳри-ю қаҳри” вобаста, суврати сийратига ярашган устозимиз Ҳамид Сулаймон... Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг, эҳтимол, жаҳонда тенги топилмас куллиётининг лирик девонларида қалам ва барча қалам аҳлининг маъбуди аторуд назари тушган устоз хаттот-котиблар, монийсифат наққошлар – хуснихат

қаноатли, олийҳиммат, заҳматкаш навоийшунос олимни бутун умри фаолиятида тўғри ва ҳалол меҳнат қилган азиз инсон сифатида хотирлаймиз. Устознинг юсак ахлоқий фазилатлари бизга намуна, ўрнак бўлиши керак, албатта. Адабиётнинг вази-фаси ҳам ана шунда. Инсон руҳиятини тарбиялашдек мураккаб вази-фани ўз олди-га қўйган адабиёт замирида, аслида, кечинмалар яшайди. Устоз назарларидаги самимийлик, адабиётга бўлган муҳаббат, шижоат нималарнидир таъкидламоқчидек туюлади. Туюлади-ю, бирдан улар сабоғи, фасоҳат мулкининг соҳибқирони Навоийнинг шоҳбайтлари хаёдан кечади:

**Ёрур холинг хаёлидин оқаргон кўзларим, гўё:
Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин.**

Сўзимиз якунида, ушбу мақолани тайёрлашда яқиндан ёрдам берган олимнинг кенжа қизи – Сурайё Акрамовага ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз. Шогирдларини ҳам ўз фарзандларидек ардоқлаган самимий инсон, пок виждонли олим, навоийшунос устозимиз Ботирхон Акрамовнинг руҳлари доимо шод бўлсин!

Пошишожон КЕНЖАЕВА,
филология фанлари номзоди

ва китобат санъатининг баркамол, зариф намояндалари тартиб берган аксарият шеърларидан то турли сабаблар билан (эҳтимол, кўчирилган айрим нусхаларда) бошқа жилдга “кўчиб” ўтган ё тушиб қолган, қисқаси, турли даражада шикастланган сатрлар устоз ўзлари бош бўлган, сабр-бардошу синчковлик бобида “тенги кам” (Миртемир), зукко боболаримизнинг ифодали тили билан айтганда, “темир тирноқ” таҳририят жамоаси назаридан ўтганлиги, шак-шубҳасиз, албатта.

2. Юқорида келтирилган шохбайт чиндан-да, сирли-сеҳрлидир: ўзингиз тасаввур этиб кўринг-а: бир умр ечилмас, иложсиз туюладиган муаммо (“оқаргон кўзлар”) – ожизликдан аччиқ қисматга аллақачон кўниккан бечора ошиқ учун кутилмаган тарзда, ғайришуурий бир ҳол содир бўлади, масъуд кайфиятни кечиради – бирданига кўз олдида дунё қоронғулиги тарқалиб, борлиқ яна ёришиб кетади... Хўш, бу илоҳий мўъжиза қандай юз берди экан? Биринчи мисрада ўз ифодасини топган хайрли мужда (**“Ёрур холинг хаёлидин...”**), бунинг сабаби иккинчи мисрада аста аён бўлади; фалсафа тили билан айтганда, зоҳиран мушкулдан – мушкул кўринган сабабият илоҳий мўъжиза қудрати-ла бахайр, айна дилхоҳ оқибатга айланади... Вожаб! Бу – “Навоийвор” (ҳазратнинг ўз ташбеҳи) сўз даҳосининг ноёб кашфиёти (“холинг хаёлидин”) бор-йўғи икки калима – шеърини нисбатнинг мантиқий-бадий тафаккур тақозоси-ла ўзаро вобасталиги боис, мазкур шохбайт силсиласининг шу қадар нуктадонун бетақдор ҳалқасига айланади... Ана энди баҳоли имкон ожизона шарҳ-таҳлилимиздан кузатилган асл “муддао” – “Алишерий” “хоса маъни”нинг нозик нуқтаси: тимсоли мужассами – ажабдан булжаб “сўз гуҳари” бирикмаси: **“Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин”**, шохмисрадан англашилган ғаройиб ҳол-илоҳий “вазъ”ият замиридаги ҳақиқат... асли, бу “мутаффакирлар мутафаккири, шоирлар шоири, валилар валиси” идрок этган боқий муҳаббатнинг фақат аллоҳга ва ҳазратнинг ўзига аён сирру синоати эмасмикин?! **“Кўйубтур килки Сунъ”**... бу – илоҳий қаламнинг мўъжизакор кашфи, ўша сирли ҳақиқат таҳқиқи эканини росмона мақомда фақат Мустақиллик йиллари илмий мушоҳада-мувоҳаса жараёнларида билиб олдик (аввалроқ, “илиқ насим”, сўнгра, “қайта қуриш” тамойиллари боис, бу анчайин умумий-нотамом тарзда кўрина бошлаган эди). Хусусан, “ул нуқта”ни “кўзлар қаросидин” каби ажиб сирли-жозиб калималарни қандай тушунмоқ керак? “Ул нуқта”ку шохбайт тағматидан маҳбуба холига нисбат сифатида олинганини билса бўлади. “Кўзлар қароси”чи? Бу икки ташбеҳдан яратилган, аввал бошда анчайин пинҳоний-сирли кўринган умумлашма-мужассам мақом олган бадий тимсол нафақат ўзининг кейинги, ортиқ ачинарли ҳолати (“оқаргон кўзлар”) билан мазмунан ва шаклан қарама-қарши қутблар ифодасига айланиши (яъни, кўз қорачиғи-гавҳари ўрнида оқ парда пайдо бўлгани), балки ҳар қандай қийноқлар, азобли маҳрумликларга (кўзлар нури-ёруғлик зиёси ўрнига нурафшонун гўзал назаргоҳ томошасидин бебаҳра зулмат даҳшати) мардона дош берган муҳаббат дарди, шавқ-рағбати ўша жафокаш ва балокаш ошиқ қалбига кутилмаганда умид, нажот, руҳиятига қуввату мадад, хаёлига қанот бахш этмаса, ўзининг нолавор-ҳазин аҳволи зиддига, “икки жаҳон”га бергувсиз – “жону жаҳони” бўлмиш маҳбубининг холини хаёл қилармиди?! Ана, том маънода, “мажозий” (зоҳиран дунёвий, ҳаётини) ишқнинг “илоҳий ишқ” мартабасига кўтариллиши! Зотан, бу – Навоий орзу қилган, шахсий-оилавий саодат чироғини ҳам “тахайул мулки султони”нинг боқий нашида-сурурлар масканига садқа этган фидойи ошиқнинг афсонавий Ҳотам Той ҳимматидан зиёд жасорати! Улуғ мутафаккир шоиримиз бир шохбайтида бор фалсафий теранлиги, рамзий-истиоравий умумлашма фасоҳати-ла талқин этганидай, эътиқод мақомидаги комил муҳаббатнинг боқийлик сирру синоати шундаки: “Гар сен идрок айласанг – айна ҳақиқатдир мажоз”. Айна шу боисдан бўлса ажаб эмишки: улуғ Навоий хаёлидаги ошиқ йигит кўнгли “истаса-да топилмас” ўша парируҳ маҳбуба “холи... хаёлидин...” унинг кўзлари шунчалар ёришиб кетадики, тортган ҳамма ранжу аламлари эвази – бадалига “тенгри эҳсонин” – инояти сифатида ўша “хол” нисбати: “ул нуқта” яна ошиқ “кўзлари қароси” гавҳарига айланади! Алқисса: мазкур шохбайт мўъжизу нуктадон ҳикмати ва бутун фасоҳати-ла алал-оқибат ажаб умидбахш ва “навобахш” (муродбахш) руҳда интиҳо топади...

Энди, шохбайт сайқали – бадий зийнати учун хизмат қилган усул-воситалар шарҳига ўтамиз. Байтда маъни (мазмун) ва ифода (шакл) таносиби ва бутунлигини

таъмин этган дастлабки асос: махсус бадий унсурларни, ўқувчи яхшироқ англасин учун, шартли равишда маълум гуруҳларга бўлиб таҳлил қилсак, шундай манзара пайдо бўлади: (1) “оқаргон кўзлар” – “кўзлар қароси”. Бу шеърий нисбатларнинг ўрин алмашуви тарзида юз берган “тарди акс” санъати; бунда зоҳиран тазод усули мавжуд бўлса, моҳиятда гўёки ошиқнинг анчайин мушкул-бахтсиз қисмати: кўзига оқ парда тушиб, дунё қоронғу зимистонга айлангани-ю, ғойибдан, лаҳзалик мўъжиза боис, кутилмаган бахт – сафобахш кайфият банд этади... (2) “хол” ва “ул нуқта” (кўзлар қорачиғи), бу – ташбеҳ санъатининг, зоҳиран анъанавийдек туюлса-да, руҳан чин маънода мўъжиз, умумбахш вазиятнинг илк хайрли муждаси... (3) “Ёрур холинг хаёлидин...” ... Бу ажабдан булғажаб сирли-жозиб лавҳа байтга ўзгача умидбахш руҳ олиб келади. Эҳтимол, бундан аввалги соғинчми, илнжми, ўкинчми, балким, навмид алам-изтироб, чорасиз-пинҳоний исён сўнггида уйғонган, ғойибона-нажоткор тахаййул хабарчиси олиб келган мужда (“хол хаёли”) боис, насиб этмиш масъуд лаҳзалар шуқуҳи, шукронаси... Ва, ниҳоят, (4) шоҳбайт руҳига сингдирилган “ишқ сирри” нима эканини бир қадар англаб олиш учун иккинчи мисрани қайта кўчириш тақозо этилади: **“Кўйубтур килки Сунъ ул нуқтани кўзлар қаросидин...”**. Зотан, ҳазрат Навоий англаган ва шавқу рағбат, ҳасрату ифтихор ила талқин этган муҳаббат қисматининг фақат бизлар учун анчайин мураккаблиги, ҳатто зиддиятли ҳақиқат сир-синаотини тадқиқ этиш имкон қадар чуқурроқ талқин қилиш учун айрим байт ё бутун бир ғазал шарҳи кифоя қилмаса керак. Негаки, Навоий сўз даҳоси ҳақида, унинг улуғ ижодхонаси унсурлари, чексиз манбалари, руҳий-илоҳий илдизлари, хосу ўзгача жараёнлари, кенг маънода, қомусий маърифат мутафаккири, устоз мураббий, тенгсиз саховатпеша, тахаййул мулки... Ўз тасарруфоти-ла не чоғлиқ мавжвар, қатламба-қатлам, силсилама-силсила “сўз гуҳари” тимсоллари самовий буржлари, заминий иқлимлари-ла, “икки жаҳон”га сиғмас, “олти жиҳат”га баробар меъёрлари, “ҳавоси ҳамиса” (беш ботиний сезги) мезонлари андозаси-ла ёндашганда: (а) хоҳ: **“Кўйубтур килки Сунъ”** қудрати ва имкониятлари, (б) хоҳ: **“ул нуқтани кўзлар қаросидин...”** сирли-жозиб нисбатлари замиридаги маънолар, нуктадонликлар моҳияти ва сабабиятини, лоақал, бир қадар англай олгандай бўламиз ва ҳайратдан, яна-да, чуқурроқ тааммул қилишга интиламиз, чоғланамиз... Бас, ҳамано, шу мушкул ишга журъат этган эканмиз, келинг, азиз китобхон, ушбу шоҳбайтнинг “жон риштаси”, “дил (кўнгил) банди”, “баҳр (жигар) пораси-ю” томир-томири-ла вобаста ўша иккинчи мисра зимнидаги “маъни” жавҳарини биргалашиб, баҳамжиҳат талқину иложи бўлса, чуқурроқ таҳлил қилишга уриниб кўрайлик.

Не ажабки, шунчалар ўзига жазб этувчи ушбу **шоҳмисра** руҳига сингдирилган, аҳли шуаро орасида фақат ва фақат Низомиддин Алишер Навоийга мушарраф бўлиши мумкин бир ҳол, бу – қисмат амридирки **(уни, балким, улуғ зоти киромнинг ўзлиги – шахсияти, покзоду покдоман хилқати, “жибилли” (Бобур) тийнати, тажарруд (ёлғизлик) таъби мижози билан изоҳласа тўғри бўлар)**, “васли мумкуни йўқ” муҳаббат қисмати... Айниқса, бугун, ҳар қалай, мушкул муаммо, тўғрироғи, фақат, сирли-пинҳоний ришталар орқали, шартли равишда талқин этиш йўли билан шоҳбайтнинг шарҳимиз аввалида қайд этилган, “садр” деб юритиладиган: “Ёрур...” ташбеҳи (“...холинг хаёлидин”) – сўз бирикмасини такроран келтириш зарурати борки, шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ Навоий мантиқан имконсиздай туюладиган вазият зиддига, гўё илоҳий мўъжиза боис, ғойибдан имкон яратишга мушарраф бўлади, бу, шубҳасиз, тансиқ маънавий санъатлардан “хоса маъни”нинг камёб намунасидир.

Бир дарахт новдалари

Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,

Қорақалпоғистон халқ шоири,

Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори

*Шолеимда умид бўлиб
Ҳойлашган олам*

Туғилган кишлоғим таърифи

*Менга азиз киндик қоним томган ер,
Мамий билан Мунчоқлининг ораси.
Соғинчимсан, болалигим қолган ер,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

*Элат эдинг мендай бола туғилган,
Ер танобин тортиб, чанглаб югурган,
Ўрпонг йўллар тупроғини сугирган,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

*Кўл силкийди узоқ-яқин оралиқ,
Кўз ўйнатар кеврек билан қорамик,
Атрофларинг от чоптирим далалик,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

*Кўнгил кўрки – эҳ, овулнинг боглари,
Дил соғинар ёдга тушган чоғлари,
Қувонтирар, кўзни туни, тонглари,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

*Куз ойлари... очилишиб кетарсан,
Шунда, мени баттар ошиқ этарсан,
Таърифингга сўз топилмас, нетарсан?
Шунчалар гўзалсан, Оқёп ёқаси.*

*Кўлларда муз, қорли-бўрон қишда ҳам,
Гурлаб ўтар маъракаю тўй, байрам,
Бир томон – сен, бир томонда – бор олам,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

*Рост, улғайиб сендан йироқ кетганим,
Ҳар қадамда хаёлда минг кутганим,
Сен туфайли бул кунларга етганим,
Кўзимга тўтиё Оқёп ёқаси.*

* * *

*Тилимни тиймабман – дил озорланди,
Дилимни қийнабман – зил озорланди,
Дилдаги нафис бир гул озорланди...
Авф эт мени,
Авф эт мени, ҳақ тангрим!*

*Гумон итлари гоҳо шошилиб,
Гоҳо ўйсизликдан, гоҳо маст қилиб,
Талай марта бошдан ўтди осийлик...
Авф эт мени,
Авф эт мени, ҳақ тангрим!*

* * *

*Бу дунёга келиб, мен ҳам дунёлар топдим,
Фасллари олти ойда алмашган олам.
Сарҳади йўқ қучоқларин бул бир элатнинг
Ёз ёмғири ювиб, қишда қор босган олам.*

*Болалик пайт... армон бўлиб қолган йилларда,
Не бир ургун, селлар билан баҳслашган олам.
Мазмун-кўрки – кенгликларда эсган қумларда,
Кўкрагимга сиққанича жойлашган олам.*

*Мен лирамда куйлар бўлсам – ўсар ғамларим,
Ғамлар ўсар – сувга қонмай қолгандай олам.
Севадирман унда ўтган умрим дамларин,
Тупроқ – олтин, тошлар – олмос, хазина бирам.*

*Кўнглимизнинг кимёси шул – тугилган тупроқ,
Толемда умид бўлиб жойлашган олам.
Умрим бўйи, оҳ, авайлаб-асрайман мутлоқ,
У бор экан, асло, унутилмасман, мен ҳам.*

* * *

Ақл айтди дема сен,
 Билмайсан-да ҳадисин:
 Яқин деган жўрангинг
 Икки юзли бўларин.

Ундайлардан қочиб юр,
 Ҳам орани очиб юр.
 Ютқазсанг ҳам, ёнсанг ҳам,
 Ёлғиз ўзинг қолсанг ҳам...

* * *

Кўздан йироқ, олис ёқларда,
 Ҳув, олдинда кулган тонг бўлиб,
 Бир нозанин эрта вақтларда
 Мени ўтда ёқди мангулик.

Унутмоқ йўқ, унутмоқ огир,
 Ўша қизни йўқотиб эс-ҳуш,
 Сени қандоқ унутай, ахир,
 Кўкрагимдан учиб чиққан қуш?!

* * *

Бул умр ўтар бўлди
 Биз билан ёқалашиб,
 Ранглари ўчар бўлди
 Қайғулар аралашиб.

Ўйландим, ақлландим,
 Сабоғи бошга тегиб,
 Баъзида, гофил қолдим,
 Манглайим тошга тегиб.

Бахт бўлсин, толе бўлсин,
 Кўп одам мендай эмас.
 Мен каби қандай бўлсин,
 Бешбармоқ тенгдай эмас?!

**Қорақалпоқчадан Музаффар АҲМАД
 таржималари**

Адабий жараён минтақаларида

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

МАРСЕЛЬ ПРУСТ ПРОЗАСИ

Француз адиби Марсель Пруст ижоди йигирманчи аср француз романчилиги таназзулга учраган бир пайтда, унинг тараққиёт жараёнида кескин ўзгаришларни белгилаб берди. Адиб асарлари, асосан, 1912-1922 йиллар оралиғида, яъни, бутун Европани ларзага келтирган Биринчи жаҳон уруши ва ундан кейинги ижтимоий-сиёсий оқибатларидан танг ҳолатга тушиб қолган Франция ҳаётининг муҳим босқичида яратилган бўлиб, ўша давр руҳини ўзида тўлиқ мужассам этди. Ёзувчининг “Йўқотилган вақтни ахтариб” номли романлар туркуми XX аср адабиётида реализмга хос бўлган ижтимоий роман аънаналарига қарши турган модернизм руҳидаги “онг оқими” романига асос солди, десак муболаға бўлмайди.

Марсель Пруст (1871–1922) Парижда, Сорбонна университети тиббиёт факультети профессори Адриан Пруст оиласида дунёга келди. Ўқимишли Жанна Вейль хоним фарзандларининг ақл-заковатли бўлиб улғайишида ҳам она, ҳам мураббия сифатида катта роль ўйнайди. Болалигидан касалманд ўсган, ўта таъсирланувчан ва нозик табиатли Марсель бутун умрини тўрт девор орасида ўтказди. Онасининг саъй-ҳаракати туфайли савод чиқарди, кенг билим олишга муваффақ бўлди.

1882 йилда Марсель Пруст Кондорсе лицейига ўқишга киради, бироқ касаллиги туфайли, дарсларга мунтазам қатнай олмайди, машғулотларни, асосан, уйда олишга мажбур бўлади. 1886 йил у ўзининг “Қуёш тутилиши” ва “Булултар” деб номланган илк ҳикояларини ёзади. Лицейдаги таълимнинг сўнгги йили Марсель фалсафа ўқитувчиси Альфонс Дарлю билан яқинлашади ва унинг таъсирида фалсафий асарларни мутолаа қила бошлайди. Айти пайтда, унинг китоб жавонида Альфред де Мюссе, Анде де Виньи, Виктор Гюго, Шарль Бодлер сингари машҳур ижодкорларнинг китобларини учратиш мумкин эди. Ёш Марсель маърифатпарвар ва инсонпарвар адиблар Жан Расин, Лабрюйер, Сен-Симон ижодига ўзгача меҳр қўйганди, замондошларидан М. Баррес, Ж.Э. Ренан, П. Лоти, М. Метерлинк асарларини диққат билан ўқирди.

1889 йил Пруст бакалавр унвонини олиш учун битириш имтиҳонларини топширади, Корнел ва Расин ҳақида ёзган битирув малакавий иши мақтов ёрлиғига сазовор бўлади. Лицейда олган билими ва ушбу ютуғи уни адабиёт оламига чорлаган бўлса, ажаб эмас. Лицейни тугатгач, Пруст Сорбонна университетининг ҳуқуқшунослик факультетига ўқишга киради, тез орада адабиёт аҳли, рассом ва журналистлар орасида танилади, адабий кечалар, ҳар хил ижодий кўргазмаларга қатнай бошлайди, айнан, шу йилларда унинг бадиий ижодга бўлган мустақил қарашлари шаклланади.

Пруст университетда ўқиб юрган пайтида, файласуф Анри Бергсоннинг “Оннинг бевосита белгилари хусусида тажриба” деб номланган тадқиқотини диққат

билан ўрганади. Бу асар бўлғуси ёзувчи дунёқарашига, дунёни ўзгача ҳис этишига катта таъсир кўрсатади. Кейинчалик Пруст ижодида Бергсоннинг асосий ғоялари, яъни, вақт оқими тушунчаси, инсоннинг ички ҳиссиёти орқали англашиладиган ғайришуурийлик тушунчаси, инсон онгида беихтиёр юзага қалқиб чиқувчи ва ақл-идрок орқали англаб олинадиган ассоциация (тасаввур) ҳамда хотира (мушоҳада) нинг аҳамияти ўзига хос тарзда талқин этилади.

Университетни битиргач, нозик табиатли, доимо хаёллар оғушида бўлувчи паишонхотир Пруст бир қанча вақт мазмунсиз ва мақсадсиз умргузаронлик қилди. Зодагонлар даврасида ўтказилган дабдабали базм ва кечаларида азиз меҳмон бўлиб, айна пайтда, “Фигаро” газетасида маданий-маиший ҳаётга бағишланган рукни олиб борди. Янги таассуротларга эга бўлиш, янги танишлар орттириш мақсадида, чет элга, жумладан, Венеция, Голландия, Германияга саёҳат қилади, бироқ у ерда ҳам зодагонлар даврасидаги қайноқ ва жўшқин ҳаётга шўнғийди. Диққат-эътиборини санъатга қаратган Пруст ватанига қайтгач, Парижда ўтказиладиган ижодий кечалар, кўргазмалар, спектакль ва концертларга фаол қатнашади, энг муҳими, адабиёт аҳли орасида ҳақиқий санъат ихлосманди ва нозик дидли танқидчи сифатида танилади.

Ўша йиллари Парижда фаолият олиб борган адабий салонлардан учтаси, яъни, бастакор Жорж Бизенинг рафиқаси мадам Женевьев Галеви, ёзувчи Анатолий Франс ижоди “мухлиса”си, шоира мадам де Кайаве ҳамда бадавлат хоним Мадлена Леммер салонлари Пруст ҳаётида муҳим роль ўйнади. Бу ерда у Ги де Мопассан, Оскар Уайльд, Анри Бергсон сингари машҳур ижодкорлар билан суҳбат қуради. 1892 йил мадам Женевьев Галеви саломида ёш ижодкорлар томонидан “Банкет” номли журнални ташкил этишади. Унда Пруст ҳам Роберт Дрейфус, Даниель Галеви, Анри Барбюс каби ёш қаламкашлар билан елкама-елка туриб фаолият кўрсатади. Тез орада катта муваффақиятга эришган журнал жамоаси уни модерн услубига, аниқроғи ўша пайтда майдонга чиққан модернизм йўналишига бурди. Журналда Шопенгауэрнинг фалсафий қарашлари, Ницше таълимоти, Россетти ва Суинберн ижоди хусусида мақолалар чоп этилар, Пруст эса китобхонлар диққатига сазовор бўлган бу йўналишдаги китобларга тақриз ёзиш билан машғул эди. Ушбу тақриزلарда унинг символизм каби турли-туман декаданс “мактаб”лар фаолиятига бефарқ қараши, уларга аҳамият бермаслиги ҳамда модернизм тамойиллари, модерн услубига бўлган ўзгача эътибори яққол кўриниб турарди.

1889 йил Орлеан шаҳри яқинида жойлашган ҳарбий қисмда бир йиллик кўнгилли хизмат Пруст дунёқарашларини кенгайтди: ҳаётга бўлган муносабатини кескин ўзгартирмаган бўлсада, ҳаётдаги ўз ўрнини топиш йўлида муҳим босқичга айланди, десак муболаға бўлмайди.

1894 йил Пруст ўзининг тушкунлик, умидсизлик кайфиятдаги шеърларини нашр эттиради. Бу китобча адабиёт аҳлининг эътиборини қозонмаган бўлсада, Пруст ижодкор дўстлари даврасида ҳаваскор шоир деган номга сазовор бўлди. Орадан икки йил ўтиб, у ўзининг новеллалардан иборат “Кўнгил хушлиги ва кунлар” номли илк китобини нашр эттирди. Китобга муқаддимани Анатолий Франс ёзган эди. Унда, жумладан, шундай иборалар бор: “Бу новеллаларда муаллифнинг ғам-андуҳи ўткир ақл, нозик дид ва ҳайратланарли даражада кузатувчанлиги билан уйғунлашиб, тушунарли, ўта ёқимли ва турфа ранглар ифодасида намоён бўлади”.

Адабий танқидчиликда бир мунча обрўли бўлган романнавис Жан Лоррен эса дабдурустан бу китобга салбий тақризини эълон қилади: у китобдаги нафақат ҳар бир новелла, балки унинг ҳар бир саҳифасига раддия билдириб, кескин танқид остига олади. Бетакаллуф муомала Пруст ҳамиятига қаттиқ теккан эди: ёш ёзувчи сурбет танқидчини дуэльга чақиради. Дуэль 1897 йил Парижнинг жануби-ғарбий тумани – Мёдоне шаҳарчаси яқинида бўлиб ўтади. Пруст секунданти бўлган рассом Жан Боро томонларни муросага келтира олди: Лоррен кўпол хатти-ҳаракати ва ножўя сўзлари учун кечирим сўради. Прустнинг тантилиги тутиб, унинг узрини қабул қилади. Қизиғи шундаки, Лоррен бу воқеадан сўнг Прустни ва унинг ижодини қадрловчи мунаққидга, бир сўз билан айтганда, унинг дўстига айланди.

Синчков ўқувчи Пруст новеллаларида зодагонлар ҳаётининг зоҳирий назоқати, сирдан қараганда, сермазмун ва тўлақонли, ичдан эса – бўм-бўш ва маъносиз ҳаётдан завқланганини дарров сезади. Бу ёзувчининг ортиқча бежиримли ва

тумтароқ услубида акс этмасдан қолмади. Символизм руҳидаги мавҳум образлар ва услубнинг ғайритабиийлиги Пруст романининг тили, пухта ва изчил яратилган образлар силсиласидан анча узоқдир. Нима бўлганда ҳам, “Кўнгил хушлиги ва кунлар” китоби бадиий ижодда ўз йўлини топган адибнинг ҳақиқий истеъдодидан дарак беради.

Тобора ривож олиб бораётган оғир хасталикка йўлиққан Пруст учун бадиий ижод ўзига хос қахрамонлик эди. Адиб ҳаёти ва ижодига бағишланган бир қатор тадқиқотларда Прустнинг пўкак дарахт пўстлоғи билан қопланган хона, тунги бедорлик, кундузги беҳаловат, соғлигини бир маромда ушлаб туриш учун кучли таъсир қилувчи дори-дармонларни истеъмол қилиш, асабларни таранг этган беором ёлғизликдан иборат яшаш тарзи жамиятда ўзини ўта маданиятли, ўқимишли, билимдон, дид-фаросатли ҳисобловчи худбин одамнинг ғалати “тентакнамолиги” дея тушуниларди. Аслида эса, бу оғир хасталикка учраган адибнинг бу тахлитда яшашини меҳнат орқали кўпроқ маънавий ва жисмоний куч-қувватини сақлаб қолишга бўлган интилиши тақозо этган, десак янглишмаган бўламиз.

Пруст ҳаёти давомида кўп жудоликларга учради: 1903 йилда отаси вафот этди, 1905 йил мушфиқ она ҳам ўғлининг бахтли онларини кўролмасдан оламдан кўз юмди. Ота-онадан Прустга катта мерос қолди, аммо у бойликнинг аксар қисмини касаллик билан олишувга сарфлашга мажбур эди. 1906 йилдан бошлаб астма хуружи уни узлатда ҳаёт кечирishга мажбур этди.

Шунга қарамасдан, Пруст роман яратиш ҳақидаги дастлабки режаларини тузади ва энгни шимариб ишга киришиб кетади. 1911 йилга келиб романнинг биринчи, хомаки шакли тайёр бўлди. У уч қисм (“Йўқотилган вақт”, “Гуллаган қизлар соясида” ва “Топилган вақт”)дан иборат бўлиб, икки ҳажмдор жилдга сиғдирилиши кўзда тутилганди. Трилогияга дастлаб “Ҳис-туйғуларнинг тўхташи” деб ном берилди. Кейинчалик улар “Йўқотилган вақтни ахтариб” деган ном остида бутун бошли туркумга айланиб кетди. Сабот-матонат ва сабр-тоқат билан олишган йиллар бошланди: адиб бутун куч-ғайратини тўплаб меҳнат қилди. Бу билан Пруст нимжон соғлигига янада путур етказган бўлсада, бироқ ўз ниятига етишди: 1913 йил бошида туркумнинг дастлабки уч жилдли варианты тайёр бўлди. Аммо туркумнинг “Сван томон сари” деб номланган биринчи романини нашр қилиш осон кечмади. Романи “нозик табиатли ҳаваскор” қаламкаш ёзганлигини баҳона қилиб, “Нувель ревью Франсез” журнали бош муҳаррири, таниқли адиб Андре Жид уни босишдан бош тортди. Унга эргашган бошқа ноширлар ҳам турли сабаблар топиб, ўзларини четга олдилар. Йил охирида “Фаскель” ва “Галлимар” нашриётларидан ҳам рад жавоблари келди. Ундан сўнг “Оллендорф” нашриётдан китобни чиқаролмаслик ҳақида расмий хат олинди. Бироқ Пруст булардан ранжимади, аксинча, эътибор бермасдан, уйқусиз тунларини романга сайқал бериш билан ўтказди. Қора кунлар ортидан, албатта, ёруғ кунлар келади деганларидек, ношир ҳам топилди: “Грасс” нашриёти директори Бернар Грассе қўлғамани жиддий қисқартишни талаб қилган ҳолда, 1913 йил китобни муаллиф ҳисобидан нашр қилди. Роман муваффақият қозонмади, адабиёт аҳли ва танқидчилик уни совуққина кутиб олди.

Биринчи жаҳон урушининг бошланиши туркумга кирган кейинги романларнинг нашр қилинишини беш йил орқага сурди. Ношир Бернар Грассе бошқа ватандошлари каби фронтга жўнаб кетди. Кўпгина нашриётлар уруш даврида ёпилди. Бу оғир дамларда Пруст айрим ижодкорлар каби миллатчилик ғоялари ва шовинистик тарғиботга алданмади. Яқин дўст ва ҳаммаслак қаламкашларнинг уруш майдонларида жон бераётганларини эшитган ёзувчи руҳан эзилди, миллат бошига тушган фалокатдан қандай қилиб қутулишни, одамларга қандай ёрдам беришни билмай ўзини йўқотиб қўйди. Ҳа, тан олиш керак, Пруст урушга қарши ўз сўзини айтолмади. Айтолмасди ҳам. Қандай айтсин, ахир, у доимо ўзини ижтимоий-сиёсий ҳаётдан четда, иложи борича ундан қочиб яшарди. Эҳтимол, бетоблиги имкон бермагандир.

Уруш тугаб, Европада омонатгина тинчлик ўрнатилгандан сўнг, Пруст ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берди. “Нувель ревью Франсез” журнали адибнинг иккинчи – “Гуллаган қизлар соясида” деб номланган романидан катта парчани босиб, журналнинг янги, урушдан кейинги фаолиятини бошлаб юборди. 1919 йилда эса, “Нувель ревью Франсез” журнали билан ҳамкорлик қилган “Галлимар” нашриёти романи

тўлалигича чоп этди. Иккинчи роман муаллифга шуҳрат келтирди. У Гонкур мукофотига сазовор бўлди. Тез орада Пруст Франциянинг олий мукофоти – Фахрий легион ордени билан тақдирланди. Беором, баҳаловат тунлар, тинимсиз, серғалва кунлар, не-не машаққатлар эвазига орзулар ушалгандек туюларди. Аммо, танганинг иккинчи тарафи бор деганларидек, бахт ортидан бахтсизлик ҳам етиб келди: адиб соғлиги тобора ёмонлашиб борарди. У ётган тўшакдан деярли турмас, хос хонасидан камдан-кам ҳоллардагина чиқар, Франсуа Мориак, Жан Кокто, Жак Ривьер каби содиқ дўстлар даврасида онда-сонда кўнгилхушлик қиларди.

Нима бўлганда ҳам, Пруст ўз қобиғига ўралиб қолмади. Ўзида ажал билан курашишга куч-шижоат борлигини кўрсатишга астойдил ҳаракат қилди. Дардга ён бермасдан ишлади, қўли остидан қораланган қоғоз ортидан қоғоз чиқди, роман ортидан роман дунё юзини кўрди.

1920 йил туркумнинг яна бир асари “Германтлар томонида” романининг биринчи қисми; 1921 йил иккинчи қисми, шунингдек, 1922 йили “Содом ва Гоморра” романининг биринчи жилди нашрдан чиқди. Туркумдаги романлар сони борган сари кенгайиб борар, унга янги номдаги “Асира” ва “Қочоқ қиз” деб номланган жилдлар қўшилди. Ёзувчи босмаҳонада терилган матнни ўқиб, хатоларни тузатишда мусаҳҳиҳ каби таҳрир қилар, ўзгартиришлар киритаркан, қўлёзмага қайта ишлов бериб, аксар ҳолларда, матнни икки баробар ошириб юборарди. 1918 йилда “Йўқотилган вақтни ахтариб” туркумини ёзиб битирдим, деб ҳисобласада, Пруст кунни тунга улаб, тиним билмасдан ишлади, ҳаётининг охириги дамларигача туркумдаги романлар матнига тузатишлар киритиш билан машғул бўлди.

1922 йил ноябрь ойининг ёмғирли кунларида Прустнинг аҳволи янада оғирлашади. Унга зотилжам касаллиги ташхисини қўядилар. Кўрилган муолажалар наф бермайди. Ҳаётдан тўйиб баҳра ололмаган, унинг қувончларидан бағри тўлмаган, ёлғиз ўзи бу дунёда қолиб кетган адиб 1922 йил 18 ноябрда дунёдан кўз юмади. Дафн маросимига йиғилган кам сонли содиқ дўстлари уни охириги йўлга кузатиб қўядилар.

Ёзувчидан кейин унинг китоблари қолади, деб бежиз айтишмаган. Пруст вафотидан сўнг, унинг китоблари навбатма-навбат дунё юзини кўрди. Туркумнинг сўнги романи саналмиш “Топилган вақт” 1927 йилда босилиб чиқди. Мунаққидлар Прустнинг нашр қилинмаган асарлари “Топилган вақт” романи билан чекланиб қолмаганлигини аниқлашди. 1950 йил Пруст қаламига мансуб, 1909 йилда ёзилган “Сент-Бёвга қарши” мақоласининг қўлёзмаси, 1952 йил тугалланмай қолган “Жан Сантейль” қиссаси, 1953 йил адибнинг онасига ёзган мактублари ҳам топилди.

Хуллас, 1950 йилларда Пруст қаламига мансуб барча асарларнинг чоп этилиши адиб ижодининг номаълум жиҳатларини аниқлашга кенг имкон яратди. Масалан, аслида, “Кўнгил хушлиги ва кунлар” 1895 йилда ёзилган бўлса, “Сван томон сари” романига адиб фақат 1909 йилда қўл урганлиги маълум бўлди. Ўтган ўн тўрт йил мобайнида, Пруст томонидан “Фигаро” журналида фақат бир нечта мақолалар ҳамда Рёскин ижодидан қилган икки асар таржимаси эълон қилинган, холос. Адиб 1899 йилда ёзган мактубларининг бирида: “Анча вақтдан бери катта асар устида ишляпман, лекин ҳали уни тугатолганим йўқ”, дея маълумот беради. Ушбу асар устида у 1906 йилгача ишлайди. Айни пайтда, “Жан Сантейль” қиссаси учун материал ҳам йиғади. Юқорида қайд этилган асар Пруст маънавий, қолаверса, рухий изланишлари тарихига айланиши лозим эди. Аммо бу асар ёзувчи истаганидек чиқмади. Ундан қаноат ҳосил қилмагач, Пруст қўлёзмани йўқ қилиб ташлайди: “Мен қилган меҳнат самарасиз бўлди, асар кўнглимдагидек чиқмади”, деб ёзади у 1906 йилда.

“Жан Сантейль” қиссаси яратилиш вақти “Сван томон сари” романи яратилишдан олдин бўлган қисқа босқичга тўғри келади. Унинг қўлёзмаси Пруст архивидан кейинчалик топилди. Бошида мунаққидлар бу қўлёзмани муаллифнинг барчага таниш асарларининг турли қисмлари, хомаки ёзувлари, режалари, ишланмаган қораламалари деб ўйлашган эди. Нашрга тайёрланаётган пайтда, “Жан Сантейль” қиссасининг биринчи қисми муаллиф қўлёзмасида мавжуд бўлиб, қолганлари шу мавзу атрофида бирлаштирилди ва хронологик тартибда жойлаштирилди. Таъкидлаш лозимки, бу асар, “Кўнгил хушлиги ва кунлар”га қараганда, анча пухта ёзилган эди. Қиссага яхши ишлов берилмаганлиги ва пала-партиш тузилганлиги, тақрорлар

кўплигига қарамасдан, унинг устида муаллиф кўп меҳнат қилгани сезилиб туради. Бу асарда Пруст ўзини ёрқин психологик портрет яратувчи чуқур таҳлил устаси сифатида кўрсатаолди. Буни биз бош қаҳрамон образининг тасвирида ҳам кўришимиз мумкин. Муаллиф “Жан Сантейль” ҳақида: “Эҳтимол, бу романдан каттароқ ёки ундан кичикроқ ҳам бўлиши мумкин, бу – ҳаётимнинг асл моҳияти, ҳеч бир аралашма ва қўшимчасиз... Бу китоб ёзилган эмас, балки йиғилган”, деб ёзади.

Ҳақиқатдан ҳам, “Жан Сантейль” кўлэмасида ҳикоя ва хроника, портрет ва табиат манзаралари, ҳикматли сўзлару диалоглар бир-бири билан қоришиб кетган. Буларнинг ҳаммаси “Йўқотилган вақтни ахтариб” туркумида яқдил маънавий-ахлоқий ва бадий концепция негизида бир-бирига чамбарчас боғланган ва бетақрор кўринишда кўз ўнгимизда намоён бўлади.

“Йўқотилган вақтни ахтариб” туркумининг ўзига хослиги шундаки, унда, биринчи навбатда, романнинг асрлар мобайнида қўлланилиб келинаётган, одатий бўлиб қолган сюжет тушунчаси тубдан қайта кўриб чиқилиб, қайта англаб олинади. Ҳикоя қилиш қаҳрамон номидан хотиралар шаклида олиб борилади, унинг образи эса муаллиф шахси билан чамбарчас боғланган: Марсель-ҳикоячи ҳаёти, айна пайтда, ёзувчи Марсель Прустнинг ҳаётига ўхшайди. У гўзал табиат қўйнида жойлашган қадим Комбре шаҳрида ўтган болалиги, оила қўйнидаги тинч ва осуда ҳаёти, қариндош ва дўстлари, энг муҳими, нозик дид соҳиби, насл-насаби аслзодаларга тегишли Сван ҳақида ҳикоя қилади (“Сван томон сари”). Сван ҳаёти туркумга кирган барча романлардан ўтади. Болакай ўсмирга айланади, эс-ҳушини йўқотиб Сван эркатой қизи Жильбертага кўнгил қўяди; кейинчалик муҳаббат ришталари бирданига узилади; унинг ўрнига Баальбек курортида дам олиш онлари ва у ерда соҳибжамол Альбертина билан танишишдан олинган таассуротлар келади; айнан, Альбертина Марсельнинг иккинчи муҳаббатига айланади (“Гуллаган қизлар соясида”). Марсель ёшлигиданоқ “сара” жамиятга тенг ҳуқуқли аъзо сифатида қабул қилинади: герцог Германтский, барон Шарлюс, княгиня Пармская каби зодагонлар уни ўз уйида азиз меҳмондек кутиб олишади. Пруст романлари (“Германтлар томонида”, “Содом ва Гоморра”) даги барча қаҳрамонларнинг Париж аристократлар даврасида жонли прототиплари бўлган. Марсель қалбини эгаллаган соф ва беғубор туйғу: Альбертинага бўлган беқарор, қийноққа солувчи, зиддиятларга тўла муҳаббати ушбу икки жилдда кўз ўнгимизда очилади ва “Асира” ҳамда “Қочоқ қиз” романларида ўз интиҳосини топади. Ниҳоят, “Топилган вақт” романида қаҳрамон, ҳис-туйғулар гирдобидан, дил ва юрак изтиробидан қутулиб, бесаранжом, беҳаловат ҳаётдан тинч ва осуда ҳаётга қайтади, ҳаётдаги юксак бурчи – ижодий фаолият эканлигини тушуниб етади ва ёзувчилик меҳнатида таскин топади. Айнан, адабиётда унинг этик ва эстетик дунёқарашлари шаклланади, уларга мувофиқ тарзда бадий ижод Марсель учун ҳақиқий, тўлақонли ҳаётга айланади.

Пруст тасвирининг асосий объекти – дунёни субъектив тарзда идрок қилувчи “онг оқими”дир. Ёзувчи инсон томонидан дунёни янгича, бевосита ҳис этишни қўмсайди, ушбу ўткинчи, ёлғон дунёга ижтимоий муносабатлар туширган “муҳр”дан халос этишга интилади. Ва бу шаффоф сувдек тиниқ, субҳидам ҳавосидек беғубор янгича қарашни у “йўқотилган вақтни ахтариш”да, авваламбор, ёш бола, кейинчалик ўсмир йигит руҳиятида топади. Ёзувчи наздида, шу ёшдаги одамларда табиатни, жамиятни, бир қарашда аҳамиятсиз бўлиб кўринган воқеа-ҳодисларни ички ҳис-туйғу орқали идрок қилиш юксак ғоя ва фикрлар билан булғанмаган, турли “ғамхўр таъсир ва таважжуҳ”лардан айнинамаган: ёш болаларнинг дунёга боқишларидек тоза ва тиниқ кўринади. Пруст учун инсон руҳини бойитувчи, унга мазмун бағишловчи тоғдек юксак ҳис-туйғу айнан шундадир.

“Сван томон сари” романининг биринчи фаслида “онг оқими” бадийи услуби шоду хуррам ато этувчи, умид-ишончга тўла натижаларга олиб келади. “Йўқотилган вақт”ни эсларкан, Пруст болалик деган ёрқин оламнинг кичкина қувонч ва шодликлари (гуллаган дўлана дарахти гўзаллиги, онасининг меҳрга тўла бўсаси, қушлар сайраши, майсалар майинлиги, отасининг кўлларида кўтариб ҳавога учуриши ва ҳоказо)да улкан поэзияни топади, илҳомланади, шеърият қанотларида осмону фалакка парвоз қилади. Туркумда “Сван томон сари” сайр қилиш Жильбертага бўлган болаларча романтик муҳаббат, Комбре шаҳарининг қадим черков гумбазлари, эски

боғи ва қадрдон уй манзаралари ҳақида хотиралар билан ассоциация орқали фикран боғланади.

Ушбу мураккаб ҳиссиётлар ва интуитив равишда идрок қилинган оламни тасвирлаш учун Пруст бир-бири билан ўзига хос тарзда уйғунлашган икки услубдан фойдаланади: биринчидан – реал дунёни “ўз ичига” қабул қилиш, одамларни, табиатни, нарсаларни индивидуал психологик тасаввурлар категориясига ўтказиш; иккинчидан – эслаш, хотирага келтириш, бу ўринда, ассоциациялар қатори ўтмиш ва ҳозирги даврларни бир-бирига чамбарчас боғлайди. Натижада, улкан макон ва замонда ушбу даврларнинг бир-биридан узилишига барҳам берилади, улар яхлит бир вақтдек кўз ўнгимизда гавдаланади. Шу тариқа, чексизликка фарқ бўлиб кетган асрлар, ўтиб кетган вақт тасаввури ўз-ўзидан ечим топади. Масалан, Марсель ўзининг нотаниш гўзал аёли ҳақида ўсмирлик хаёлларини якшанба кунлари Комбре боғида мириқиб ўқиган китобларидаги гўзал манзаралардан ахтаради: “Бошимни кўтариб кўз ўнгимда очилган қалам ожизлик қилувчи манзарага қараганимда, китобда кенг майдон бўйлаб ёйилаётган гўзал дунё менинг фикримга жо бўлиб, эҳтиросли таъсир кўрсатарди”. Шу боис, келажакда, албатта, севиладиган нотаниш гўзал аёлнинг шарпага ўхшаш қиёфаси Пруст тасаввурида бинафша гулларга бурканган қиёфада намоён бўлади. Аслида, бинафша ранг Пруст асарларида муҳим аҳамият касб этади. Кейинчалик китобдан олинган таассуротларга атроф-муҳитни: хиёбонни соя-салқин роҳат маконга айлантирган каштан дарахтлар, ёзда кўм-кўк манзарали жаннатга ўхшовчи сўлим боғдан эсаётган хушбўй сабо, дарахтлар орасидан кўзга ташланиб турувчи минорадаги соатнинг бонг уриши ва бу овознинг атрофга таралиши ҳам кўшилади.

Пруст бу ўтқинчи ва ёлғон дунёдир, унда объектив воқелик ҳақида фақат нисбий ва субъектив тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин, деб таъкидлайди. “Қурраи заминда жамки мавжуд туйғу ва кечинмаларни биз бир дунёда ҳис қиламиз ва бошимиздан кечирамиз, бироқ фикрлаш, тушунча ҳосил қилиш, ўз ўзлгимизни англаш бошқа дунёда кечади; биз бу икки дунё ўртасида кўприк ташлай оламиз, туташтирувчи нуқталарни ҳам топаоламиз, бироқ улар ўртасида беўлчов масофани тўлдиришга ожизмиз” (“Германтлар томонида”). Бу нимани билдиради? Пруст фикрича, субъект ва объект ўртасида ошиб бўлмас ғов-тўсиқдек билиш жараёни турибди, шу боисдан ҳам ҳис-туйғулар олами ва фикр юргизиш, тажриба орқали идрок қилиш, ақл билан иш тутиш олами – бир-бирига бегона демакдир. Инсон дунёни эмас, балки ўзининг дунёсини идрок қилишини тушуниб етгани боис, Пруст нуқтаи назарида, мазкур тасаввурда ҳеч қандай реал ва ўзгармас объектив мазмун бўлиши мумкин эмас: ҳаммаси ўтқинчидир. Замонлар ўтиб кетади, одамлар ҳам ўтиб, фанога фарқ бўлиб кетишади. Шунинг учун Пруст ижодида инсон образи беқарор ва ўзгарувчан. Ахир, Прустнинг дунёни ҳис этиш концепциясига кўра, инсон ҳақида ҳосил қилинган ҳар бир тасаввур субъект томонидан билиб олинаётган объектив ҳақиқатнинг бир бўлаги эмас, балки ушбу субъект ички оламининг бир заррачасидир, холос.

Пруст наздида, ҳеч қандай бир бутун, яхлит, метиндек мустаҳкам, барқарор ва ўзгармас характернинг ўзи бўлиши мумкин эмас; одам томонидан бир одат ва ҳислатни йўқотиш ва уларни бошқасига алмаштириш ўзининг “мен” – руҳий марказини йўқотиши, шахснинг ўлими билан тенгдир. Тўғри, бу ўлимдан сўнг шахс яна ҳаётга қайтади, лекин бу сафар бошқа “мен” қиёфасида.

Одат кишининг иккинчи табиати, деганларидек, одатларга боғланиб қолиш – бу, Пруст фикрича, “кўз очиб юмгунча ўтадиган ҳар бир лаҳзада биздан шахсиятимизнинг бир парчасини юлиб олувчи, ҳар бир сонияда ҳаётимизга совуқ ва бадбашара тумшуғини суқувчи, қадам-бақадам яқинлашиб келувчи ўлимга қарши пинҳоний, жисман сезиб, қўл билан ушлаб, онг билан ҳис этиб қўриш мумкин бўлган шаклдан бошқа ҳеч нарса эмас”.

“Йўқотилган вақтни ахтариб” туркумида Пруст ташқи дунёни ўз қаҳрамони идроки, дунёни ҳис этиши нуқтаи назаридан изчил тасвирлашга ҳаракат қилади. Бу ғоя дунё ҳақида реал воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет содир бўлишида ёки макон ва замоннинг ўзаро муносабатида, бир-бирига чамбарчас боғланганлигида эмас, балки ассоциациялар туфайли хотира қаъридан юзага қалқиб чиқувчи субъектив ҳолатларни тартиб билан эслаш орқали ҳикоя қиладиган романларнинг композици-

он тузилишини бадиий тафсилотигача белгилаб беради. Объектив дунё ва одамлар роман саҳифаларида ижтимоий муносабатлар орқали бир-бирига боғланган тарзда эмас, балки инсон онгига шахсий, индивидуал ҳис-туйғуси кўринишида “кираолади-ган” қисм, парча, ҳатто зарраларгача тарқоқ ҳолатда намоён бўлади.

Аксар француз тадқиқотчилари Пруст ижодида рус адиби Толстой таъсири хусусидаги масалани кундаланг қўйишади. Шубҳасиз, Толстойнинг психологик таҳлил услубини Пруст диққат билан ўрганган, унинг кўп жиҳатларини ўзлаштириб олган дейишимиз мумкин. Масалан, инсон психологияси билан боғлиқ тамойиллар: ички монолог, ўзи ўзини таҳлил қилишга мойиллик, ғайришуурийлик (онг ости)ка ўтиш ҳаракатларини ҳам ўзлаштиргани ва ўз асарларида татбиқ қилганини кузатамиз. Пруст наздида, реал дунёни, объектив борлиқни шахс (индивидуум)нинг психологик жараёнларини чуқур таҳлил қилиш орқали тушуниб етиш, англаш мумкин. Толстойда эса, қаҳрамоннинг руҳий олами, ҳиссиёти ва тафаккури – ўз ичига қурраи заминдаги барча нарсаларни қамраб олган реал дунёнинг бир қисмидир, холос. Пруст ижодида Толстойнинг психологик таҳлил услубидан фойдаланишнинг қарама-қарши хусусиятлари мазкур зиддиятликдан келиб чиққан: бу услуб француз ёзувчиси ижодида кўп ҳолларда ўзининг аксига айланади, десак янглишмаган бўламиз.

Таъкидлаш лозимки, Пруст инсон хатти-ҳаракати, ҳис-туйғу, майл-истаклари пайдо бўлишида сабаб ва оқибат алоқадорлигини инкор этмайди. Аксинча, психологик ҳолатларнинг таҳлилида у юзага қалқиб чиққан қатор ассоциациялар орқали у ёки бу жўшқин интилиш, кайфият, руҳий ҳолатнинг ўзгариш сабабларини мантиқий равишда аниқлайди. Бироқ, ушбу ассоциациялар, одатда, бир-бирига уланган муайян ғоялардек эмас, балки, айнан, шу пайтда, кўнгилда кечаётган ҳис-туйғу, англаб бўлмас тарзда пайдо бўлувчи хоҳиш-истакни идрок қилиш орқали хотирадаги мураккаб, баъзида тушунарсиз тасвирларга айланади. Пруст психологик жараёнлар, руҳий ҳолатлар учун нафақат рационал, яъни, ақл-идроққа асосланган, балки унинг нуқтаи назаридан ғайришуурийликда, ички ҳис-туйғуларда чуқур илдизларни топишга ҳаракат қилади.

Шу билан бирга Пруст ҳеч қандай вазиятда ҳам “маҳмадоналик” қилмайди, ўзини ҳеч қачон “дошизманд” қилиб кўрсатишга уринмайди, “фалсафий само”га интирмайди, ўзини сирли ва тушунарсиз қиёфага солмайди. Қаҳрамоннинг ички оламини, айни пайтдаги руҳий ҳолатини табиий инстинктлар, иррационал, яъни, ақлдан ташқари, мантиқан билиб бўлмайдиган майл-истакларнинг тартибсизлиги, чалкашлиги ҳолатида тавсифламайди. Билъакс, инсон психологиясига ўтиб, у инсоннинг ички олами, руҳияти қанчалик мураккаб ва серқирра эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Масалан, Сваннинг енгил табиат, суюқоёқ, аммо хушфеъл ва хушсухбат аёл Одеттага бўлган муҳаббати юқоридаги фикрларни тўлиқ исботлайди. Одеттани эъзозлаган, бу аёл сиймосида ўзига яқин одамни кўрган Сван охир-оқибат унга уйланади. Пруст ушбу меҳр-садоқат, яқинлик туйғусини Сваннинг табиати, феъл-атворининг ўзига хослиги, бошқалардан кескин фарқ қилиши билан изоҳлайди. Тўғри, Сван қалбини эгаллаган муҳаббатнинг “аҳмоқона тарихи” одоб-ахлоқ меъёрларидан ташқари, ношоён “сўз”лар билан, бир ёқлама ва юзаки тушунтирилиши мумкин эди, аммо Пруст романида гўзаллик шайдоси, юксак маданиятли, боадаб, нозик дид соҳибининг ҳаётдан кўнгли совиши, умидлари рўёбга чиқмаслиги тарихидек очилди. Ёзувчи ўз қаҳрамонини ҳаётда рўй бериши мумкин нохуш, ўткинчи ва оқибатсиз вазиятлардан доимо қутқаради; унинг ички оламини, руҳий ҳолатини нозик, ҳар қандай вазиятда ҳам одоб-ахлоқни сақловчи майл-истаклардан тўқилганлигини кўрсатади. Масалан, Сван учун Одеттанинг бевафолиги ҳақидаги гумонини айтиши, бу ҳақда унга савол бериши ақл бовар қилмайдиган нарса: Сван буни ўзига эп кўрмайди. Ҳаттоки, кундек ёруғ, сувдек тиниқ далил-исботлар ҳам Сванни ишонтира олмайди, чулки улар, айнан, “кундек ёруғ, сувдек тиниқ ва кўпол” бўлганлиги учун ҳам асоссиздир.

Пруст ўзининг романлари туркумида Сваннинг Одеттага, маркиз Робер де Сен-Луниги олифта сатанг аёл Рахильга, Марсельнинг соҳибжамол Жильберта, герцогиня Германтская, мадемуазель Стермария, ва, ниҳоят, мафтункор Альбертинага бўлган муҳаббатининг пайдо бўлиши ва сўниши мавзусига кўп марта қайтади. Бу борада, Стендаль ва Флобер ижоди Прустга катта таъсир кўрсатгани, шубҳасиз.

Аммо, Стендаль асарларига тақлид қилиш, улардан таъсирланиш билан бир қаторда, “муҳаббат ўзгарувчанлиги” мавзуси Прустнинг психологик таҳлилида аёлга бўлган муносабати ўзига хос тарзда талқин қилинади. Пруст асарларида севикли аёл образи доим иккита, яъни, тасаввурдаги, ҳаёлдаги идеал аёл ва ўткинчи, бир пайдо бўлиб, ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетувчи тимсоллар қиёфасида намоён бўлади. Гўёки муҳаббат объектдан алоҳида мавжуд бўлаётгандек туюлади. Масалан, маркиз Робер де Сен-Луниг Рахильга бўлган муҳаббатига Рахильнинг фарзли ниятлари ҳам, ҳақоратомуз қўполликлари ҳам, ҳаттоки, унинг сон-саноксиз ишқий алоқалари ҳақида хабарлар ҳам заррача таъсир этмайди. Аксинча, уни янада мустаҳкамлайди. Сабаби шундаки, Робер тасодифий ассоциация таъсирида севикли аёл ҳақидаги тасаввурларини Рахильга ўтказади ва Рахильнинг жамики мавжуд ижобий ва салбий хислатларини хатти-ҳаракатларини ушбу ҳаёлий тасаввур орқали идрок қилади.

Пруст романларида тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг объектив мантиғи ушбу романларни мутолаа қилган ўқувчини ҳар қандай меъёр-мезонларни рад этувчи хулосаларга олиб келмайди. Сван, Робер де Сен-Лу ёки Марсельларнинг умидсизликка тушишлари, ишончлари оқланмаслиги оқибатида алданганликлари мавҳум шароитда, реал воқеликдан узоқ бўлган вазиятда эмас, балки “Германтлар томонида”, “Содом ва Гоморра”да, хушманзаралари курорт ва аристократлар даврасида юз беради. Ахир, ҳаёт синовларида суяги қотган, унинг аччиқ-чучугини тотиб кўрган Марсель ёки Сван бутун ҳаёти давомида, айнан, шундай шароитда яшайди. Умидвор Марсель бундай муҳитда нафис дид, нозик ҳис-туйғулар, маънавий гўзаллик ва беғаразликни топиш илинжида яшайди. Унинг тасаввурида оддий ҳаёт икир-чикирларидан, кундалик ташвишларидан сўнг, айнан, шу муҳитда бошпана топиш мумкин туюлади. Насл-насаби, жамиятдаги мавқеи, ақл ва маданияти даражаси бўйича тенг аристократлардан Марсель маънавий мадад, олижаноблик, ҳамфикрлик, руҳан бирлашувни кутади. Бироқ Марсель ҳаёллари пучга айланади: мартаба ва унвонлар, юксак мавқе ва бойлик, тубанлашиб кетган қалбларнинг сохталиги ва пасткашлиги, қизиқиш ва интилишларнинг ҳеч нарсага арзимаслиги, фисқ-фужур ҳамда нодонликни ва, ниҳоят, бағритошлик, қабихлик ва ахлоқий бузуқликни ҳаспўшлаб туради.

Пруст, нафақат, энг нозик, қалбнинг қаърида яширинган руҳий кечинмаларни тасвирлаш, балки моҳир ҳажвчи, нуқсонлар ва иллатларни фош этишда қалами ўткир ёзувчи бўлганлигига ишонч ҳосил қилиш учун “Содом ва Гоморра” романининг “Жаноб Шарлюс аристократлар даврасида” номли биринчи бобини ўқишнинг ўзи кифоя. Асардаги барча қаҳрамонлар ўзлари эгаллаган ижтимоий мавқе жиҳатидан аниқ ва тушунарли тасвирланган. Ҳақиқий юксак ҳис-туйғулар завол топишига инсон табиати эмас, балки “нозик таъб соҳибларининг сермулозамат ва сулуқатли жамият” муҳити айбдор деган хулосага китобхоннинг ўзи келади, чунки бундай муҳитда на ҳақиқий меҳр-муҳаббат, на самимий дўстлик, на садоқат бўлиши мумкин. Ич-ичига сингиб кетган сунъий муносабат ва юзаки расм-русумлар, нимаики қилса ҳам барибир жазосиз қолиш ҳисси, қолаверса, авжига чиққан ахлоқсизлик ва маънавий инқироз Шарлюс, Вердюрен, Одетта ва Альбертиналар жамиятини, уларнинг инсонийлик қиёфасини таниб бўлмас даражагача ўзгартиб юборади. Шу тариқа, Пруст, ижтимоий зиддиятларга тил тегизмай, аммо инсон психологияси ва кундалик турмуш тарзини ҳаққоний тасвирлашга интиларкан, имкон қадар жамиятнинг тепасида турган, ўзларини дунё хўжайинлари деб билганларнинг ғайриинсоний қиёфасини, одамгарчиликдан йироқ муомаласини, маънавий-ахлоқий жиҳатдан бузилиб кетганликларини аёвсиз фош этади, аниқ ва ифодали тасвирлаб беради.

Аристократия жамиятида қабул қилинган тартиб-қоидаларга кўркўрона эргашувчи, ўзини олий даражада маданиятли, билимдон, нозик дид соҳиби ва мислсиз фаросат эгаси деб ҳисоблаган худбин одам ҳақида гапираркан, Пруст чин юракдан кулади, уларни аёвсиз танқид қилади. Масалан, Вердюрен оиласининг аъзолари ҳақиқий зодагонларга ўхшаб гапиришлари, уларнинг хатти-ҳаракатларига тақлид қилишларини мазахлайди, барон Шарлюс ҳаёти ҳақида гапирганида эса, захарханда сўзлардан ўзини тия олмайди.

Прустнинг айнан ушбу истеҳзоли муносабати эҳтироссиз, вазмин ва объектив баён ниқоби остига яширинган танқидий назарини, чуқур психологизминини

тўлиқлигича ифода этади, деб таъкидлаш мумкин. Баъзида, камдан-кам ҳолларда, бу ачиқ истеҳзо ва мулойимгина айтилган ҳазил хаспўшлаб турувчи парданинг кўтарилишига олиб келади ва Прустга тўғридан-тўғри зарба беришга имкон яратади. Масалан, Пруст холисона, объектив равишда Баальбек курортида дам олаётган ва соғлигини тиклаётган одамлар ташкил этган жамият ҳаётини, уларнинг кундалик турмушини зарда ва нафрат, гўё ям-яшил далани қовжиратган чўлга айлантирган оловдек куйдирувчи сўзлар билан тасвирлайди: мовий денгиз соҳилларига келган бу одамлар Парижда одатланиб қолган худбинларча турмуш тарзидан, ҳатто ўзларига олтин ва маржон берсалар ҳам, чиқишни асло хоҳламайдилар. Гўёки улар учун ўзгартириб ва бузиб бўлмас одатга айланган ва кўникиб кетилган ҳаёт тарзидан, эски ва қадрдон таниш-билишлар доирасидан бошқа ҳеч нарса йўқдек туюлади; ҳаттоки, денгиз мавжлари, қумли соҳиллар, қирғоқлардаги дарахтлар, қолаверса, бутун борлиқни қамраб олган табиат гўзалликлари улар учун бегона ва тажовузкор бўлиб кўринади. Курорт меҳмонхонасида улар нонушта, тушлик ва кечки овқат тановул қилганларида, “меҳмонхона улкан сеҳрли аквариумни эслатар эди, шаффоф ойна ортида эса Баальбекни ишчи ва денгизчи аҳоли, қамбағал оилалар тўпланиб, мухташам аквариум ичида башанг қийинган, зеб-зийнатга бурканган одамларнинг дабдабали турмушини, ғарра-шарра еб-ичишлари, рақс тушиш ва сайр қилишларини, кўзларини катта-катта очиб, гўё эс-ҳушидан айрилган одамлардек кузатишди. Улар учун бу ҳаёт гўё ноёб, камдан-кам учрайдиган балиқлардек, алланечук, тушунарсиз, сирли эди”. Манзарани тўлдириш учун Пруст: “Муҳим ижтимоий масала: ушбу нодир, камёб жониворларнинг базму жамшидларини мўрт шишадан ясалган ойна қачонгача ҳимоя қиларкан, умуман, ўз ичида соғ-омон сақлаб қолармикан? Бир кунмас бир кун қоронғуликдан, зимдан очкўзлик билан, ҳирс ва нафсини зўрға тийиб пойлаб турувчи нотаниш ва номаълум одамлар келиб, уларни аквариумдан тутиб, еб қўймасмикан?” деб қўшиб қўяди.

Таъкидлаш лозимки, бу тасвирда Прустнинг маъқулловчи сўзларини топаолмаймиз, у на манзур кўради, на ижобий баҳо беради: ўзининг башорати юзасидан на қайғуради, на ҳадиксирайди. Бироқ, кейинги жумласида ўзи собитқадамлик билан эгаллаган позициясини икки хил тушунишга йўл бермовчи оҳангда баён этади: “Шу орада эса, бир жойда қотиб, зимистонда турган оломон ичида, эҳтимол, қандайдир бир ёзувчи, одамлар ва балиқларни ўрганувчи ҳаваскор-тадқиқотчи турган бўлиши мумкин. У, кемшик ялмоғиз кампирлар, баҳайбат махлуқларнинг кавшанишларини кузатаркан, аквариум ойнасининг икки томонида турган одамларни ҳар хил, бир-бирига етти ёт бегона турларга ажратганидан мамнун бўлиб, адашмаганидан ўзига ўзи тасалли берар эди”.

Бир ҳисобда, одамлар ва ҳайвонларнинг хилма-хил турларини кузатган ва ўрганган мутахассис сифатида намоён бўлаётган Прустнинг муаллифлик позицияси, ўзининг машҳур “Инсон комедияси”да хилма-хил ва ранг-баранг ижтимоий қатламлардан келиб чиққан “жондор”лар таснифини тузган, “инсон қалби овчиси ва табиби” ҳисобланмиш Бальзак эгаллаган позициясига озми-кўпми ўхшаб кетади. Аммо, бундай таққослаш оддий заҳматкашлар ҳаёти, орзу-умидларини яхши билган ҳамда уларни юксак қадрлаган Бальзак баҳоси ҳамда зодагонларни “ноёб инжу ва нодир олмос”, авом халқни эса – “номаълум зот”, деб ҳисоблаган Пруст баҳоси ўртасидаги кескин фарқни намоён қилади.

Аслини олганда, Пруст оддий халқни билмаган ва тушунмаган, у фақат хизматкорларнигина яхши билган, уларнинг турмуш тарзини, кундалик ҳаётини синчковлик билан кузатган ва ўрганган. Тан олиш керак, Пруст бундай одамларни икки тоифага бўларкан, бир томондан, итоаткорона бўйин эгувчи, қўзичоқлардек сукут сақловчи, иккинчи томондан эса халқ орасидан чиққан, эркин, аммо ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган қўйи табақага мансуб одамларни кўрган. Энг муҳими, мазкур икки тоифани бир-биридан ажратиб, уларни турли қиёфада тушунишга йўл қўймайди. Масалан, иккинчи тоифадаги одамларда табиатан соғлом фикрни, собитқадамликни, мустаҳкам ирода, куч-шижоат ва олижанобликни кўрса, биринчи тоифа одамларда лаганбардорликни – хўжайин (бой) ва малай қул (хизматчи) ўртасида айнан ўхшашликни кўришга ҳаракат қилади, бироқ униси ҳам, буниси ҳам кимгадир бўйин эгиб хизмат қилади. Шу боис, итоатгўй хизматкор, қарол ва официант психологик портрети,

маънавий ва ақлий қиёфаси Пруст романларида аристократлар табақасига мансуб кишининг психологик портрети, маънавий ва ақлий қиёфасидан кўпинча фарқ қилмайди. Пруст оддий, кўзга ташланмайдиган, қолаверса, назар-этибордан четда турувчи одамларда кўрган маданият, дид-фаросат ва тарбиянинг етишмаслиги олий табақа (сарой аъёнлари ва дворян)га мансуб кишиларда кўпол, хунук ва кечириб бўлмас даражада намоён бўлади. Гарчи Пруст кекса хизматкор аёл Франсуазанинг саводсизлиги, ўқиш ва ёзишдаги хатоларини француз халқининг дунёқараши, дунёни ҳис этиш ва тушуниш анъаналари билан боғлаган бўлса, герцог Германтскийнинг нодонлиги, ақлий ва ахлоқий қоқоқлигини, аристократларнинг дунёқарашлари торлиги, тўнглиги, кўпол хатти-ҳаракати ва муомиласи, ўзи ўзидан мағрурланиши, иззатталаблиги, заиф нафсонияти, худбинлиги билан изоҳлашга ҳаракат қилади.

Ёзувчи Германт ва Шарлюслар ҳаётига, Содом ва Гоморранинг зулмат қоплаган дунёсига чуқур кириб боргани сари, муаллифга ушбу сохта ва юзаки бўлиб кўринган қалтис ҳамда хатарли дунёда, айш-ишрат ва шаҳвоний ҳирсга берилган муҳитда “йўқотилган вақт”нинг сонияларини, соғлом ақлнинг зиғирдай доначаларини ахтариш, биллурдек шаффоф осмонда тиниқ сув томчисида, одам оёғи босмаган табиат кўйида дунёни кўриш, идроқ қилиш ҳолати мураккаблашиб боради. Шунинг учун Пруст туркумининг охириги романларида сунъийлик, ортиқча бежамдорлик, ғайриоддийлик, оҳанг ва ранглар уйғунлигининг номувофиқлиги кўзга ташланади: бу ерда соғлом ақлга зид, носоғлом шаҳвоний мавзуларга ҳаддан ташқари эътибор берилганликни пайқаб олиш қийин эмас. “Содом ва Гоморра” романининг иккинчи қисмида герцог Германтскийнинг серҳашам уйидаги қабул маросимни ва кейинги шоҳона базмни моҳирона тасвирлаш бошқа боблардан алоҳида ажралиб туради, чунки снобларга хос хулқ-атвор, қуруқ олифтагарчилик, худбинлик, зодагонларнинг беҳаловат ва бефойда ҳаёти, саробга айланаётган орзу-умидлари, “сара жамият”нинг маънавий қашшоқлиги, охир-оқибат, тушкунликка йўлиқиши ва завол топиши муаллиф томонидан, чаён нишидек аччиқ ва дудама ханжардек ўткир сўзлар воситасида заҳарханда жилмайиш билан фош этилади. Романнинг ўзаги бўлган иккинчи, қолаверса, биринчи қисмидаги фасл ва боблар мазмуни ўзини ўзи такрорлаган муаллифнинг кузатувларига, психологик таҳлилига бирон-бир янги жиҳатларни олиб кирмайди. Шундай бўлса ҳам, янгилик деб муҳим бир жиҳатни, у ҳам бўлса пессимизмнинг кучайиб бориши, роман саҳифаларида содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга муаллифнинг бепарволиги, борган сари умидсизлик исканжасига йўлиқишини кўрсатиш мумкин. Ахлоқи бузуқ, маънавияти паст, баднафс ва ҳирсини қондириш балосига мубтало бўлган, тубанлашиб кетган қаҳрамонларнинг ҳис-туйғулари ва интилишларини ипидан игнасигача таҳлил қиларкан ёзувчи, бора-бора киноя қилишни, истехзоли нигоҳ орқали қарашни, мазах ила жилмайишни бас қилади, унинг муносабати адолат тарозисида ўлчаб кўрилгандай холисона, лоқайд, ҳаққоний бўлиб боради. Алҳосил, муаллиф ахлоқсизлик ва разолатга тушган, шаҳвоний ҳирсга берилган скрипкачи Морельнинг қабоҳат ва ярамас хатти-ҳаракатларини “туғма инстинкт ёхуд феъл-атворининг зиддиятлари” билан изоҳлайди ва унинг гуноҳидан кечади. Бу етмагандек, адиб қабих ва аблаҳ Шарлюснинг ҳис-туйғулари, ички кечинмаларини реал ҳаётдаги севган ва севилган кишининг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари, қолаверса, қайғу-ҳасрат ва шодлик-қувончларига яқинлаштириш, бир-бири билан қиёслаш ҳоиз деб билади, бунга уриниб ҳам кўради. Кишида нафрат уйғотишдан бошқа ҳеч нарсага ярамайдиган, қилиқлари ва гаплари ёқимсиз Шарлюс кутилмаганда, бирдан инсон қиёфасига киради, унга инсонларга хос бўлган ижобий хислат ва фазилатлар асло ёт тушунча эмаслиги аён бўлади, муаллиф буни инкор этмайди, Шарлюс ўзгача меҳр-муҳаббат билан Бальзак асарларини мутолаа қилишга киришади. Бу ерда Пруст адолат тарозиси паллаларида эзгулик ва ёвузликни ўлчаш қобилиятини, аниқроғи, яхшилик ва ёмонлик мезонини йўқотади. Муаллифнинг “Содом ва Гоморра” романидаги қаҳрамонларга нисбатан асар бошида намоён бўлган нафратланиш ҳисси табиий ва ғайритабиий ҳолларда бир хил бўлган инсон табиати аввалбошдан ёвузликка йўғрилганлиги, инсон кўзини очганидан, нафас олишидан ахлоқсизлиги, эс-ҳуши фақат ҳирс ва нафсни қондиришга қаратилганлиги, ишрат ва шаҳватпарастлигини ортиқча ҳаяжонсиз, вазмин оҳангда, ёрқин рангларда, майда тафсилотларигача қайд этишга интилиб боради.

Дарвоқе, муаллиф “Содом ва Гоморра” романидан эътиборан, туркумнинг сўнги романларида бош қаҳрамон – Марсельнинг олижаноб фазилатлари, эзгу ният ва но-зик ҳис-туйғулари билан бир вақтда, унинг тубан ҳаракатлари ва феъл-атворининг бузилиб кетишини совуққонлик билан қайд этиб боради, синчков таҳлил қилади. Ахлоқий покизалик, беғуборлик, шунингдек, бадахлоқлик, разилликка нисбатан эътиборсизлик, юксак ҳис-туйғу ва муҳаббат – буларнинг ҳаммаси, наинки, Робер де Сен-Лу, балки Марсель қалбини чулғаб олганлиги асарда сезилиб туради. Марсельнинг Жильбертага бўлган муҳаббатига қараганда, Альбертинага бўлган олижаноб ва беғубор ҳис-туйғулари оддийроқ, тушунарлидир. Альбертина қалбини эгаллаб олган ҳис-туйғуга дош беролмай, бор вужуди билан Марсельни севиб қолади, бироқ бадбинлик ботқоғига тушиб қолган Марсель, ўзининг айш-ишратга мойиллиги, бибурдлиги, бадахлоқлиги туфайли парипайкар Альбертинадан кўнгли совийди. Бундай чигал вазиятда муаллиф Альбертинани ҳам, Жильбертани ҳам шоирона тасвирлаш, ижобий хислатларини бўрттириб кўрсатиш, бир сўз билан айтганда, идеаллаштиришдан ўзга чора тополмайди.

Пруст туркумининг сўнги романларида маънавий-ахлоқий қадриятларга эътиборсизлик, инсонийликка қарши йўғрилган ғоялар салбий таъсирини кўрсатмай қолмайди. Аслида, туркумнинг илк романларида Пруст жон-жаҳди билан бу ғояларга қарши чиққан, “йўқотилган вақтда” соф ва беғубор ҳис-туйғуларни, олижанобликка йўғрилган муруватни, ҳақиқий инсонийликни ахтарган эди. Шу боис ҳам Марсель ва Альбертиналарнинг муҳаббат тарихи ўқувчида юракни эзувчи, қалбни тилка-пора қиладиган оғир таассурот қолдиради. Негаки, бу ерда муҳаббатдек юксак ҳис-туйғу ҳаёлий, ёлғон ва сохта, реал ҳаётдан йироқлиги хусусида олдинги мавзуларнинг такрорланиши билан бир қаторда, Марсель ва Альбертиналар ўртасидаги муносабатлар ҳам жозибадорлигини, тароватини йўқотади, аксига олиб рашқ, ёлғон ва ишончсизлик туфайли, ўта шафқатсиз, бир-бирини қийнаш, чидаб бўлмас даражада азоблашга айланади.

Туркумнинг сўнги – “Асира” ва “Қочоқ қиз” романлари ўқувчини охириги қисм “Топилган вақт” романига бевосита рўбару қилади. Бу ерда муаллиф дилда сир сақлаган, ҳеч кимга, ҳеч қачон айтилмаган фикри, яъни, фаного ғарқ бўлувчи, ҳудди осмондаги булутлар каби тарқалиб кетаётган, тўхтовсиз оқиб бораётган “йўқотилган вақт” ортидан қувиш, изма-из таъқиб этиш, унга бир қадам бўлса-да, яқинлашиш орқали инсон топадиган ягона қадрият ҳақидаги фикрлари билан ўртоқлашади. Пруст наздида, бу ягона қадрият – санъат ва ижодий жараён бўлиб кўринади.

Таъкидлаш лозимки, Прустнинг “Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркуми негизини адабиёт ва санъат мавзуси ташкил этади. Бор вужуди билан адабиётга берилиш, ҳаёт маъносини ижодда кўриш, ижодий фаолият билан яшаш мавзуси Пруст яратган романлар туркумининг бошидан охиригача ўтади, бир-бирини чамбарчас боғлаб, ўзига хос яхлит бир тизимга келтиради. Романларда ёрқин тасвирланган мусаввир Эльстир, бастакор Вентейль, ёзувчи Бергот каби персонажларнинг ижодини, улар яратган асарларини таҳлил қилишда Пруст ўз бадийий ва эстетик қарашларини мужассамлантиради, десак муболаға бўлмайди. Айни пайтда, француз адабиётшунос ва файласуфлари таъкидлашича, адиб ижодида Эльстир ва Огюст Ренуар, Вентейль ва Клод Дебюсси, Бергот ва Анри Бергсон ўртасида тўғридан-тўғри ўхшашлик мавжудлиги хусусидаги фикрни илгари суришади. Бизнингча, муҳими бунда эмас, балки Пруст ўз тасаввуридаги санъат ихлосмандлари, моҳир ижодкор ва уларнинг асарларини таҳлил қиларкан, шу тариқа, ўзининг бадийий ижод концепциясини ҳам ифодалайди.

Пруст фикрича, санъатни ҳаётдан устун кўювчи жиҳат – бу ҳар қандай ҳаётий таассуротни ижод орқали бадийий асарга айлантириш жараёнидир. Фақат ижод, ижодий меҳнат дунёга, ҳаётдаги воқеа-ҳодиса, моддий ва руҳий нарсалар туб моҳиятига чуқур сингиб боришга, қолаверса, йўқотилган ҳис-туйғу ва кечинмаларни жонлантиришга, хотирага келтиришга қодирдир. Пруст таъкидлашича, бир лаҳзага бўлса ҳам бизни замон ва макондан ташқарига кўювчи, объектив борлиқдан устун турувчи таассуротга қайтариш, такроран қалбга солиш инсонга ҳақиқий завқ бахш этади. Бироқ, беихтиёр ҳиссий ассоциация асосида, ҳаётда рўй берувчи таассуротнинг

қайтариллиши ўткинчи, фонийдир. Агар бу он муҳрлаб қўйилса, таассурот учун ўзига хос руҳий эквивалент, яъни, санъат асари яратилса, ушбу таассурот боқий қолиши мумкин.

Шундай қилиб, Прустнинг эстетик назарияси санъатни кенг маънода, реалликдан ажратишга, реал ҳаётга боғламасликка, тор маънода эса ижтимоий ҳаётга боғламай, объектив воқеликдан муайян макон ва замонга тааллуқсиз субъектив ҳиссиётлар дунёсига шўнғиб кетишга даъват этади, “ижодий жараёнда ҳаётни тиклаш, эсга солиш” йўли орқали уни интуитив англаш ва аслидай тасвирлашдан узоқлаштиришга чорлайди.

Мазкур “субъектив” дастурга қатъий риоя қилиш, уни бадиий ижодга татбиқ этиш объектив дунёни билиш ва акс эттиришнинг ўзига хос шакли сифатида намоен бўлувчи санъатни, пировардида, бошдан-охиригача барбод бўлишга олиб келишини пайқаш қийин эмас. Аммо, Пруст моҳир ёзувчи ва нигоҳи ўткир психолог сифатида, кўпинча, ўзи қўйган талабларни бажармайди, шунинг учун ҳам унинг “онг оқими” услубида ёзилган романлари бадиий-эстетик аҳамиятга эгадир. Кўп ҳолларда “онг оқими” Пруст романларида гўё иккига ажралгандек – у гоҳ тасвир объектига, гоҳ реал воқеликнинг образларини ўзгача талқин этиш усулига айланади. Ёзувчи қаҳрамонлари қалбда кечаётган ҳис-туйғу ва руҳий кечинмалар, четдан қараганда, ҳаётдаги одамшавандалик, маданият ва одоб ниқобида намоен бўлувчи шафқатсизлик, ўта тартибсизлик, ножўя хатти-ҳаракатлар, маънавий ва ахлоқий тубанликка етакловчи омиллар билан тўқнашганда, охир-оқибат янги асрнинг манфаатпарастлигини, маънавий қашшоқлиги, ақлий заифлиги ва қўполлигини қабул қилолмаган француз интеллигенцияси “йўқотилган авлод”нинг маънавий ва руҳий ёлғизлигини кўрсатади. Нима бўлганда ҳам, алоҳида олинган шахс (индивидуум) нинг маънавий-ахлоқий, руҳий, қолаверса, ақлий фаолият соҳасини ижтимоий ҳаёт, объектив воқелик билан мутаносиблаштира олмаслик, ўртадаги нисбатни аниқлай билмаслик, пировардида, шахсни энг юксак қадрият, дунёдаги моддий ва маънавий бойликнинг негизини ташкил этувчи асосий манба деб эълон қилиш Прустни танқидий реализм тамойилларидан узоқлаштиради.

Прустнинг бадиий нияти, яъни, “онг оқими” романлар туркумининг ўзига хослиги шундаки, муаллифдан ушбу ниятни изчил ва аниқ амалга ошириш учун сюжет ва композиция, образ ва образлилик, бадиий нутқ ва услубга оид янги шаклларни кашф этишни ва татбиқ қилишни тақозо этган. 1914 йил бошида, “Сван томон сари” романи дунё юзини кўргач, Пруст Жак Ривьерга йўллаган мактубида: “...Йўқ, агар менинг интеллектуал кучимга ишончим, ўз ҳаётим маслакларим бўлмаганида, мен фақат эслашни, хотиралар оғушида юришни хоҳлаганимда... касалманд бўла туриб, ёзишни, ижод қилишни зиммамга олмаган бўлардим. Бироқ, мен тафаккур, муайян ғоя ёки фикр тадрижий ривожланишини мавҳум образлар ёки мавҳум тушунчалар орқали таҳлил қилишни эмас, балки тафаккур, ғоя, фикрни жонли қилиб кўрсатишни, уни яшашга мажбурлашни хоҳлаган эдим”, деб ёзган.

“Йўқотилган вақтни ахтариб” романлар туркумининг тузилиши муаллифнинг янги композицион усул, сюжет қурилиши, диалог ва ички монолог орқали серкирра, қатламлари кўп инсон онгини англашга интилганлигидан далолат беради. Романлар туркуми, чексиз бадиий макон ва замонда ёйилганлигига қарамасдан, сюжет ва композиция жиҳатидан аниқ кўринади, уларнинг муаяйн тартибда жойлашганлигини кузатамиз. “Топилган вақт” романининг сўнги саҳифалари “Сван томон сари” романининг илк саҳифалари, айниқса, ўтмишни чуқур ҳис-туйғулар орқали эслаш эпизодига таяниши бежиз эмас, албатта. Бироқ, тан олиш керакки, Прустнинг бадиий тафсилотларга бўлган ўзгача меҳри, баъзида меъёрдан чиқиб кетган ҳолда, ҳажман номутаносибликка, ўз ўрнида ёки бемаврид қўшиб қўйилганликка олиб келади, шу каби жузъий камчиликларга қарамасдан, “йўқотилган вақтни ахтариш” ички мавзуси бутун туркум бўйлаб пухта ўйлаб чиқилган режа асосида ривожланади ва мантиқий ечимига етказилади. Шу билан бирга, теран психологизмга йўғрилган “вақт оқими” билан бир қаторда, муаллиф тасвирланаётган аристократлар дунёсининг умумий манзарасини кўздан қочирмайди. Пировардида, аристократларча эстетизм, нозик дид, гўзалликка шайдолик, дунёни субъектив ҳис этиш, умуман олганда, юқори жамиятнинг ҳаёт тарзи маълум тадрижий ривожланиш жараёнидан ўтади: дунёқарашлар

яқинлиги, манфаатлар умумийлиги аниқланган ҳолда, ўзаро боғловчи ғоя ва мафкура топилиб, буржуазия ва заминдорлар “сара жамияти” бирлашади. Асарнинг бирмунча чўзилганлигига қарамасдан, ҳар бир қаҳрамоннинг сюжет чизиғи узлуксиз кузатиб борилади. Эътиборга молик яна бир жиҳати шундаки, “Сван томон сари” романининг дастлабки қирқ саҳифасида туркумнинг деярли барча персонажлари кўриниш беради, кейинчалик, роман ривожлангани сари, улардан бирортаси ҳам назардан қочирилмайди.

Пруст ўзи романлар туркуми композициясига, туркумга кирган ҳар бир алоҳида олинган романнинг изчил тартибда тузилиши, мустақкам ички структурасига эга бўлишига катта аҳамият берган. Дарвоқе, Жак Ривьерга йўллаган мактубида адиб: “Менинг китобим ўзига хос конструкция касб этишини англаган ўқувчимни ниҳоят кашф этдим”, деган эди. Парча, қисм, саҳна, боб, фасл, умуман олганда, романлар ўртасидаги ўзаро нисбат, узвий алоқадорлик, бир-бирини тақозо этиши муаллифни услуб сайқали, нутқ раволиги, изчил баён, мантиқий сюжетдан кам бўлмаган даражада ташвишлантиради. Ўртадан олти йил ўтиб, Пруст “конструкция” атамасини яна қўллайди: “Модомики, бу конструкция бўлгани учун унда очиқ жойлар, пайвандланган устун, тирговуч, зинапоярлар бор; иккала қават ёки икки устун орасида мен манзара, саҳна ва кўринишларни батафсил тасвирлашим мумкин”. Сюжетда воқеалар ривожланиш йўлини кўрсатувчи, аниқроқ қилиб айтганда, унинг негизини ташкил этувчи ушбу ранг-баранг манзара, саҳна ва кўринишлар Пруст учун муҳим воқеа, исботлашни талаб этмовчи факт, тарихий ёки ижтимоий ҳодисаларни кўрсатиш учун ўзига хос фон, яъни, муайян замон ва макон сифатида жуда ҳам зарур, чунки буларсиз туркумдаги романларнинг чуқур психологизмга йўғрилганлиги ёки ҳар бир романнинг психологик чизиғи таваккал олиб борилгани, аниқроғи, асоссиз бўлиб кўринарди, яъни, психологик таҳлилни тўғри, бу йўл ўзини ўзи тўлиқ оқлаган, деб бўлмайди.

Дарҳақиқат, француз адабий аънаналари учун Пруст услуби мутлақо янги ходиса касб этган бўлса, ажаб эмас. Пруст услуби йигирманчи аср формализм, яъни, шаклни мазмундан, назарияни амалиётдан ажратишга интилувчи йўналиш руҳидаги адабиётда олиб борилувчи сўз ўйини, мавҳум тимсол ва маъюсона кайфиятдан, “до-нишмандона” сафсаталар, бежамдор ва тумтароқли лирик чекинишлардан йироқ.

Адиб табиатнинг гўзал ва бетакрор манзараларини шоирона тасвирлайди, табиатни идрок қилиш – “дунёни очиш”га ўхшайди, десак муболаға бўлмайди. Сервиқор тоғлар, ям-яшил дашту биёбонлар, қалин ўрмонлар, сокин дарё ва тепаликлар, уфқгача чўзилган денгиз ва қирғоқлар, шаҳар ва қишлоқлардаги қадим бино ва кўчаларни кўешнинг ёритиши ёхуд ойдин кечаларда шаҳар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетишини тасвирлашда Прустнинг тасаввурида кўққисдан юзага қалқиб чиқувчи ассоциациялар ҳеч қачон йўқ жойда, гўё атайлаб пайдо бўлмайди.

Дарҳақиқат, гуркираб яшнаётган табиатнинг (айниқса, “Содом ва Гоморра” романи саҳифаларида) гўзалликларига алоҳида урғу бериш Пруст санъат концепциясининг негизини ташкил қилади. Бу концепция қанчалик зиддиятли бўлмасин, адибнинг шахсий нуқтаи назарига, услубига ва дунёқарашига кўп вазиятларда мос келмасин, барибир, табиий гўзалликни куйлаш, табиатдан илҳомланиш Пруст учун яшаш демакдир.

Кунлар ўтган сари куч-қувватдан қолаётганлигига қарамасдан, бор вужуди билан яшашга интилган Пруст вафотидан сал олдин: “Дарахтлар, сизлар менга бошқа ҳеч нарса айтолмайсизлар...”, деб ёзади. Табиат инсоннинг ички дунёсидаги кўп жиҳатларни очиб беришини ўз вақтида пайқаган ва ушбу жиҳатларни ўз ижодида акс эттиришга интилган адиблар сирасига Прустни ҳам бемалол киритишимиз мумкин.

“Нувель реву Франсез” журналнинг 1923 йил январь сониди, яқиндагина вафот этган Пруст хотирасига бағишлаб мухлислардан келган “Олтмишта ёқлов сўзи” босилиб чиққач, “Йўқотилган вақтни ахтариб” деб номланган улкан асар муаллифининг шуҳрати бутун жаҳонга ёйилди. Адиб ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий ишларни бирма-бир санаб ўтиш анча вақтни талаб этади. Клод Мориак, Эмиль Анрио, Андре Моруа, Ролан Барт, Андре Жермен, Шарль Брюнон, В.В. Набоков, С.Г. Бочаров, М.К. Мамардашвили, М.В. Толмачёв каби ёзувчи ва мунаққидларнинг Пруст ҳақидаги кенг эътироф этилган тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш билан чекланамиз.

Бу тадқиқотларда адибнинг XX аср модернизм адабиёти яловбардори, модернистик проза аъналарининг асосчиси эканлиги атрофлича тадқиқ қилинган.

Ваҳоланки, айрим чет эллик адабиётшунослар француз модернизм солнома-сини Прустан эмас, балки Андре Жиднинг “Қалбаки пул ясовчилар” романидан бошланган, дейишга одатланган. Бу қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашга уринмаймиз, фақат айтиб ўтмоқчимизки, бу концепцияда ҳам “Йўқотилган вақтни ахтариб” романи Камю ижодигача бўлган йўлда, қолаверса, модернизм адабиёти тараққий этишида муҳим босқич бўлиб қолаверади. Алҳосил, 1950 йилларда экзистенциализм тарафдор(Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Симона де Бувуар)ларини майдондан сиқиб чиқарган “янги роман” мактаби намояндалари Ален Роб-Грийе, Натали Саррот ва Мишель Бютор ҳеч иккиланмасдан Прустни ўзларига устоз, деб билганлар.

Таъкидлаш жоизки, Прустнинг “онг оқими” бадиий услуби, нафақат, француз, балки XX аср Ғарбий Европа адабиётида психологик роман жанри ривожига катта таъсир кўрсатганлиги, шубҳасиз. Адибнинг инсон руҳияти, ҳис-туйғу ва ички кечинмалар дунёсини теран тасвирлаши вақт ўтиб, реализм тарафдорлари бўлмиш Стефан Цвейг, Франсуа Мориак, Альберто Моравия каби қаламкашлар томонидан чуқур ўзлаштирибгина қолмасдан, балки улар ижодида ўзига хос кўринишда намоён бўлди. Шунга қарамасдан, Пруст издошлари, хусусан, “янги роман” мактаби ёзувчилари унинг услубига тақлид қилишаркан, бугунги кун одами образида Пруст қаҳрамонларининг маънавий-руҳий қиёфасини ва уларнинг дунёга бўлган муносабатини тасвирлаб хатога йўл қўйишмоқда. Синчков разм солсак, замонавий одамнинг мураккаб маънавий дунёсини рангсиз ва нурсиз қилиб кўрсатганликларини, инсоннинг мураккаб ва серқирра феъл-атвори, хатти-ҳаракати, юксак идеалга интилишларини, дунёни ҳис этиш ва тушунишини жузъий ва аҳамиятсиз фикр-мулоҳаза, субъектив мушоҳадалари билан алмаштирганликларини пайқаб олиш қийин эмас. Шу тариқа, бугунги кун қаҳрамони ўз даврининг тарихий аниқлигини, муайян даврда яшаганлигини батафсил англашидан фориғ бўлгандек туюлади. Бу муҳим жиҳат Прустнинг ўзига хос дунёни ҳис этишида, унга ўз муносабатини билдиришида, қолаверса, дунёқарашида юксак баҳоланган ва қадрланган. Энг муҳими, ўз даврининг тарихий аниқлигини, муайян даврда яшаганлигини чуқур тушуниш, шунга қараб ўз ҳаётий маслакларини, ҳаётдаги йўлини танлаб олиб, ундан оғмасдан охиригача босиб ўтиш жараёнини Пруст “йўқотилган вақт”нинг аниқ аломатларига эга етти романдан иборат туркумида турли кўринишларда тасвирлаган бўлса, ажаб эмас.

Шеърят

Абдугани СУЛАЙМОН

*Ўзрим китобини
варақлайман жим*

Болалик

*Баъзан тушларимга кирар болалик,
Завққа тўлган шодон дамлари билан.
Қайга кетиб қолди у маъсум шодлик,
Бугун ҳаёт қийнар ғамлари билан?*

*Болаликнинг шаффоф кўчаларида
Қолдириб келибман тоза юракни.
Майсаларнинг яшил қўлчаларида
Қуёш тутқасади ўша эртакни.*

*Ўшанда қушларнинг тилин билардим.
Қучоғига мудом чорларди осмон.
Тонг бўйнига тинмай орзу илардим,
Мендан олис эди қайғу ва армон.*

*Менга азиз эди, жуда қадрли,
Райҳон ҳиди келган онам қучоғи.
Борлиқ туюларди завқли ва сирли,
Осмондай кенг эди отамнинг боғи.*

*Жуда ҳам чарчадим, жуда толиқдим,
Дил уфқида офтоб чўкаётган дам.
Қўлларимдан ушлаб, болалик пайтим,
Мени олиб кетгин қайга бўлса ҳам!*

Осмон

Умрим китобини варақлайман жим,
Ундан не ҳикматни излайман, ажаб?
Шунда, юрагимдан чиқиб аллаким –
Қаҳқаҳа отади, кўзимга қараб...

Билмайман, бу қисмат киноясими,
Ё жонга сизмаган ҳаёт азоби?
Тинглаб шамолларнинг ҳикоясини,
Қонимда йиғлайди ишқ изтироби.

Васлига етмоққа имкон излайман,
Гоҳ кўкка боқаман дилгир, умидвор.
Нурларнинг тилида бийрон сўзлайман,
Мени тушунгувчи, айтингчи, ким бор?

Теграмга боқаман, ҳеч ким йўқ, ҳеч ким,
Соямдан ўзга бир дўстим йўқдайин.
Менга кўниккандай тақдир бўлар жим,
Ичаман қайғунинг энг аччиқ майин.

Нечун руҳим тортар само ўзига,
Кўксимда тўполон қилганда армон?
Замин рози бўлсин берган тузига,
Бағринга ол мени меҳрибон, осмон!

Юлдузлар

Туннинг дарёсида сузади хаёл,
Кўнгил ишқ қўйида тузади баёт.
Кўксимга бош қўйиб совуқ бир шамол,
Ҳисларим топтайди тошбағир ҳаёт.

Мен ҳануз ўйлайман ўша дамларни
Ва жонни титратган висол лаҳзасин.
Унутиб дилдаги қайғу-ғамларни,
Тирилтиргим келар ёшлик нафасин.

Бирга тинглар эдик у гўзал билан,
Юлдузларнинг сирли афсонасини.
Айрилиққа ҳамон бергим келмас тан,
Вақт тўлдирар сабрим паймонасини.

Яшайман соғинчнинг мамлакатада,
Талпиниб ёшликнинг олов чоғига.
Азоб вужудимни қийнар пайтида
Ким малҳам қўяди севги доғига?

Энтикиб қарайман, ёниб қарайман,
Ёдимга тушганда ул қора кўзлар.
Бу тун Мажнун бўлиб сиздан сўрайман,
Уни топиб беринг менга юлдузлар.

Наср

Гулнора АВЕЗОВА

КУТИШ

Ҳикоя

ГУЛНОРА АВЕЗОВА. КУТИШ. ҲИКОЯ

У сарғайган қоғоздаги бу мактубни тиббиётга доир қадим бир китобнинг ичидан топган эди. Аввал эътиборсиз бўлиб, у варақдан бу варақ ичига кўйиб юрди. Бир сафар озгина дам олиш, чалғиш учун варақни очиб, дуч келган бир неча жумлани ўқидию, унга бутунлай боғланиб қолди.

...Мен у билан сокин куз оқшомларидан бирида танишган эдим. Ўша кун кутубхонадан кечроқ чиқдим. Ёмғир шивалаб турарди. Талабалар шаҳарчасига етгунимча ўриндиқда мудраб қолибман. Бекатдан автобус кўзғалаётган пайтда ўзимга келиб орқа эшикка югурдим. Тушаётганимда пошнам қийшайиб мункиб кетдим. Агар у билагимдан тутиб қолмаганида йиқилишим тайин эди. Хуллас у билан танишувим шу тарзда кечди.

У... болалигимдан бошлаб хаёлимда яратган... орзуим эди! У чангли йўлларда тенгқурларим билан қувлашмачоқ ўйнаганимда ҳам, Жайхуннинг лойқа сувлари қирғоқдан дагиш¹ олишларини кузатганимда ҳам, ой ёруғида Эшонёнда чўмилганимда бармоқ учларидан нур ёғдуси каби сачраган томчилар билан ўйнаганимда ҳам хаёлимдан жилмасди. Уни қандай яратдим, ўзим ҳам билмайман... Уни аввал яратиб кейин ишондимми ёки аксинча... буни ҳам билмайман...

У пайтлар баҳор оқшомларида ўзгача бир тароват бўларди. Аниқ эсимда йўқ, қайсидир ўртоғимизникидан чиқиб, тўрт-беш синфдош бир-биримизни уй-уйга кузатиб юрардик. Қилт этган шамол йўқ. Ой сахийлик билан нур сочар, боғлардаги олмалар қийғос гуллаган, атроф шу қадар сокин эдики, тупроқли йўлда секинлик билан босилган қадам товуши ҳам оламни бузгудек эшитиларди. Шу сукунатни бузмаслик учунми деярли шивирлаб гаплашардик. Ўша оқшом сеҳрими, билмадим, бирдан уни тилимга кўчирди. У ҳақда шу қадар берилиб гапирибманки, кузатиб келаётган бир синфдошимиз йўл яримида бурилиб кетганини ҳам сезмабман. Хайрлашаётганимизда қизлардан бири:

– Абдурахмон-чи, у нима бўлади? – деди.

Елкамни қисиб қўя қолдим. Ахир, у билан, хаёлимнинг мукамал меваси билан уятчангина қишлоқ йигитини тенглаштириб бўлармиди?!

Чиндан у бутун оламимни забт этганди. У, ўша... Талабаликнинг охиригача ҳам хаёлимда фақат у бўлгани учун ҳеч кимга кўнгил қўя олмадим, улар умид қилган эътиборни бера олмадим. Ҳаракат қилдим, аммо бўлмади.

¹ Дагиш – қирғоқ ўпирилиши

Ўша куз оқшоми эса... Агар қиз бола бўлмаганимда унинг иккала кафтига қўлларимни қўйиб:

– Ниҳоят топдим! – дея ҳайқирган бўлардим!

Эсимда, унга одоб доирасида миннатдорчилик билдирдим. У жавоб қилди. Лекин унгача автобус жўнаб бўлган, мен сабаб у кейингисини кутишга мажбур эди. Ундан узр сўраб, ётоқхона томонга кета бошладим. Шунда у:

– Садоқат, – деб секингина чақирди. Мен кескин бурилдим.

– Биз танишми?

Ҳайратдан кўзларим катталашиб кетди шекилли, у кулди.

Биласанми, тушларингда юз марталаб кўрганинг, ҳушингда кўзларингни юмиб минг бор тасаввур қилганинг қаршингда туриб исмингни айтсаю жилмайса...

Ана шундай учрашган эдик. Кейин, ўзининг тан олишича, бу кўзлари маънос қизнинг исми албатта шундай бўлиши керак деган-у, тилига кўчирган экан. Муносабатларимиз анча жиддийлашгач, у мени илк бор учрашувга чақирди. Ўша оқшом ҳеч эсимдан чиқмайди. Куз охирига, қиш ўз ҳукмронлигини сездираётган пайтлар эди. Кимсасиз боғда, азим чинорлар гувоҳлигида анча сайр қилдик. Кейин кичкинагина пастак курсичалар қўйилган шинам ошхонада овқатландик. У билан минг йиллик кадрдонлардек сўхбатлашиш, бирга бўлиш жуда ёқимли эди.

– Сен билан худди болаликдан таниш, кадрдондекман, – деди у бирдан. Ажабки, айнан менинг ҳам хаёлимдан ўтаётган нарсалар эди бу. – Кечир, сени сенламасам худди узоқлашгандек бўламан. Майлими?..

Шундагина у мени сенлаётганини сезиб қолдим. Икковимиз ҳам кулиб юбордик. Анча кейин столдан тураётганимизда бошим айланиб кетгандек бўлди. Иссиқ ҳаводан бўлса керак деб ўйлагандим. Аммо атрофга қараб кўпчиликнинг саросимада ўрндан туриб кетганини кўрдим. Ҳамма бирдан эшикка югурди. Эшик оғаси иккала тавақани ҳам очиб юборди. Ўн бештача одам ур-сур билан ташқарига чиқди. Шунда тепадан қарсиллаган товуш эшитилди. Ошхона тепасига ястанган азим дарахтнинг катта бир шохи устимизга қуларди. Кўпчилик жойидан кўзғалишга улгурмади. Шу жумладан биз ҳам. Фақат у менинг бошимни кўксига яширолди, холос. Еру осмон чайқаларди – бу zilзила эди.

Бир амаллаб ётоқхонага борганимизда шундоқ ҳам ҳилвирабгина турган икки қаватли бинонинг ҳамма ёғи дарз кетган, шу боис унга киришга рухсат беришмаётган экан. Ҳамма ҳар қаерга тарқаб бўлган, ёлғиз қоровул – татар момо қунишибгина ўтирарди:

– Ўзингга тунашга жой топ. Ина такрор бўлиши мумкин экан.

Сўнг у ўз ижара уйига боришим, у ерда хавотирсиз дам олишим мумкинлигини айтди. Бир оз тортишувдан кейин рози бўлдим. Бошқа иложим ҳам йўқ эди. Унча узоқ бўлмаган жойда бир хонали уйда тураркан. Хоналар саришта, ортиқча ҳеч нарса йўқ эди. Битта каравот, у-бу нарсалар... Вақт алламаҳал бўлганига қарамасдан анча пайтгача мусиқа эшитиб, гаплашиб ўтирдик. У билан қанча бирга бўлсам, шунча жозибасига асир бўлиб бораётгандим. У бир тўшакни олиб ошхонага чиқиб кетди. Мен эса тўшакни очмасдан ҳам каравотга чўзилдим. Чироқни ўчириб, мусиқани пасайтирдим, ухлашга ҳаракат қилдим. Аммо ичимни нимадир куйдирар, оғзим қуруқшарди. Сув истаб ошхонага ўтдим. У дераза олдида, қоронғиликда чекиб турарди.

– Ёнимга кел! – деди у қайрилмасдан. Мен худди сеҳрланган каби ёнига бордим. У сигаретасини чуқур тортди: “Тун андиша устига тортилган ниқобдир” деб қаердадир ўқигандим. Менимча тун юракнинг кундуз қуни кўринишга журъати етмайдиган энг нозик қирраларини очиш учун берилган имкондир... – У узун тин олди. – Сен жуда яхши қизсан! Чунки... чунки...

Мен ортиқча гапиришини истамай қўлларимни чўздим. У кафтимни қўлига олиб, бармоқларимни ўпа бошлади...

Тонг ёришаётган пайтда у кўзимдаги ёшни кўриб сакраб ўрндан туриб кетди:

– Мени кечир... Энди тақдиримиз бир. Шундай экан, ишларимни тезроқ тугатишим керак. Чунки сенинг ҳам, менинг ҳам бахтли бўлишга ҳақимиз бор, тўғрими? – У бурнинг учидан чимчилаб қўйиб тез-тез кийина бошлади. Шу пайт телефон жирилинг-

лади. Шошиб бориб кўтарган эди, ҳеч ким индамади шекилли, гўшакни қўйиб, анча ўйланиб туриб қолди. Менга қайрилганида, уни таниёлмай қолдим:

– Сотганмикан?! – Кейин шошиб рақам терди. – Сафар, сенмисан?! Нима... мастмисан?! Сотдингми?! Пастсан... қўрқоқсан... аблаҳ! Келиб-келиб сенга ишондимми ҳали... Билиб қўй сендаги ҳужжатлар ягона нусха эмас! – Гўшакни шартта қўйиб яна менга юзланди. Мен тош қотганча ўтираддим. Шунда чўнтагидан бир шода калит чиқарди-да, биттасини ажратиб кафтимга қўйди:

– Ярим соатлардан кейин чиқиб кет. Ҳеч кимга ҳеч нарса дема. Ўша боғда соат бешда учрашамиз... Қолган гапларни ўшанда гаплашамиз.

Ёмғир шивалаб турган сахар эди. Уни деразадан кўчанинг нариги томонига ўтиб, машина тўхтаиб ўтириб кетгунича кузатиб турдим. Ўшанда эътибор бермагандим, кейин хотирлай-хотирлай у уйдан чиқиши билан эргашган бири дароз, бири паст бўйли икки одамни эсладим. У машинага ўтириши билан улар ҳам югургилаб бекат четидан турган мовийранг “Жигули”га чиқиб, орқасидан ҳайдаб кетишганди. У кетгач уйга сиғмадим. Ундан-бунга юриб вақт санадим. Худди уйдан чиқсам вақт тезроқ айланиб уни кўрардим назаримда...

Хазонлар тўзғиётган боғда қоронғи тушгунча саросар кутдим. Ётоққа қайтдим. Хонага сиғмадим. Яна кўчага чиқдим. Бир пайт ўзимни унинг эшиги олдида кўрдим. Очиб кирдим. Аввал қандай кетган бўлса, шу ҳолича турарди, у қайтмаганди...

Эрталабгача шу ерда қолдим. Хонадан гўё унинг бўйи келгандай бўлар, ҳар бир нарсани ушлаб-силаб уни соғинардим. Ёзув столи устида тартиб билан терилган қоғозлар устида қора ён дафтарча турарди. Бир-икки қўлимга олмоқчи бўлиб журъат қилолмагандим. Саҳарда мажбуран қўл узатдим ва варақлаб вазиятни бир оз англагандай бўлдим...

“Бугун олдимга келган элчи ва улар таклиф қилган пул ҳажмини эшитиб нақ турнанинг кўзини мўлжалга олганимни англадим. Ҳали далиллар уларни бутунлай фош қилиш учун етарли эмас. Шуларни тўплаганимча фурсат керак. Ўйлаб кўришимни айтиб қайтардим”.

“Иш бунчалик катталашади деб ўйламагандим. Келишган жойимизга борганимда... даҳшат! Унинг боши пачақланиб ётарди. Ҳеч нарсага қўл теккизмай тезда у ердан узоқлашдим – менга қўйилган тузоқ бўлиши ҳам мумкин. Яхшиям ҳужжатларни қаерга қўйганлигини айтган экан. Уларни топдим-у, бу ёққа жўнадим... Яширинмасам менинг ҳам аҳволим маълум. Ниҳоят очиқ ҳужумга ўтишди”.

“Бир қиз билан танишдим. Ҳаётим мазмунига айланаётир у! Барча нарсдан воз кечиб, фақат у билан қолгим келади... Унинг кўзлари шу қадар қадрдонки...”

“Охиргиси қолди. Ана шундан кейин нафақат бир уюшган тўда, балки юқоридаги айримлар ҳам ҳал қилувчи зарбани ейди. Жойни доимий ўзгартириб туриш, қочиб юриш жонга тегди”.

Мана шу бор-йўқ кўрган-билганим. Шундан кейин кўнглимга оралаган гумон бутун вужудимни эгаллай бошлади. Бундан қанча халос бўлишга уринганим сари шунча қаттиқ томир отарди. Кунларим кечқурун боққа бориш-у, кейин кимсасиз хонада хаёлан уни чорлаб саросар кезиш билан ўтарди. Бир кун мусиқа қўйдим. Бу ўша тун эшитган мусиқамиз эди. Томоғимга бир нарса тикилди. Ботинимдан отилиб келаётган аччиқ тўфонни босиш учун юзимни ёстиққа босдим. Бўлмади... мусиқа шовқини остида тўлиб кетган юрагимни бўшатдим. Шу пайт бирдан кўз олдим қоронғилашиб, кўнглим айниб кетди. Бир муддат ўзимни йўқотдим. Шунда... шунда иккинчи гумоним тасдиғини топ-

ганини англадим. Бу унинг борлигининг нишони эди. Вужудимни ёруғ бир ҳис чулғади. Аммо ҳали олдимда нималар кутиб турганидан хабарсиз эдим...

* * *

– Қизим, сизнинг ишингизгаям, хулқингизгаям гап тополмайман. Беморлар ҳам сизни ҳурмат қилишади, жамоа билан муносабатингиз яхши. Фақат ёш бола билан ёлғиз ўзингиз... Эшитишимча, сизни пойтахтга ҳам ишга таклиф қилишган экан. Хуллас, сўрамоқчи бўлганим...

Мен индамадим. Ўшанда элликларни қоралаган сочлари оппоқ, ҳамма исми-шарифи қолиб Опа деб чақирадиган бўлим мудирамиз айнан шундай деганмиди ёки йўқми, аниқ эслолмайман. Фақат менинг сукутимдан сабри тўлган аёл овозини баландроқ кўтариб:

– У ким! – деб сўрагани эсимда. Мен ерга қадалган кўзларимни кўтардим. Агар у аёл ботинимдагини ўқий олганида эди... “Тинч қўйинглар мени... хотираларим билан. Ахир менинг ҳам ҳақим бордир хоҳлаганимча яшашга!” – деган нидони туйган бўларди.

– У... у ўлган!

Аёл ёшига ярашмаган чаққонлик билан ўрнидан туриб олдимда пайдо бўлди. Елкамга кўлини кўйиб, чуқур ҳамдардлик билан:

– Кечиринг мени, қизим, минг бор узр... Тақдиримиз Яратганнинг қўлида, – деди. Шунда ўзимни тутолмасдан бағрига отилдим. Бу биринчи бор унинг йўқлигини тан олишим, кўнглимдаги гумонни тилимга кўчиришим эди.

Шу воқеадан кейин Опа билан анча яқинлашиб қолдик. У баъзан менинг ишдан эртароқ кетишимга рухсат берар, вақти-вақти билан қизалоғимни ўзи назоратдан ўтказиб турарди. Унинг барча ғамхўрликларини табиий нарсдай, яъни бир онанинг бошига иш тушган қизига қилаётган ёрдами сифатида қабул қилардим. Бир куни қизалоғимни кўришга келиб анча ўтириб қолди. Ош-овқатдан кейин ҳам кетишга шошилмади. Оилам ҳақида кўпроқ сўраб-суриштирди, охирида бошини чайқай-чайқай сўйланди:

– Бунақа юришингиз менга ёқмаяпти. Ишончим комилки, боладан ота-онангиз хабарсиз...

Мен ҳар доимгидай индамасдан бошимни эгдим. Бу муқаддас мавзу ҳақида, нафақат муҳокама, балки гапириш ҳам мен учун хиёнат билан баробар эди.

У менинг қайғум, у менинг муҳаббатим ахир...

Ногоҳ эшик тақиллаб қолди. Мени бу пайтда ҳеч ким йўқламасди. Юзимдаги хавотирни кўрган Опа: – Очаверинг, менга келишган, – деди.

Қаршимда, ярим қоронғи йўлақда, баланд бўйли, басавлат эркак турарди.

– Опани олиб кетишга келгандим...

Овозини эшитиб титраб кетдим. Бу титроқ улар машинага ўтириб кетишганида ҳам босилмади. Тавба, овози ҳам, бўй-баста ҳам қуйиб қўйгандай унинг ўзи эди.

* * *

Эртаси куни Опанинг топшириғи билан жарроҳлик бўлимига бордим. У ерда яна уни учратдим. У касаллик варақасини анча ўрганди. Мен ундан кўзимни ололмасдан турардим. Одам ҳам шу қадар бир-бирига ўхшайдими?! Бу қисматнинг менга юборган яна бир синови эдимми ёки тақдир бешафқатлигига бир ишора... Ниҳоятда гарангсиганимдан нимани кутаётганимни ҳам унутиб ташқарига йўналибман.

– Садоқат...

Кўзларимни юмиб олдим. Қайрилсам-у... уни кўрсам!

* * *

Опанинг барча ҳаракатлари нима мақсадда эканлигини тушунгандай бўлдим. Кўнглимда ҳаётга нисбатан қаттиқ бир исёнми, норозиликми кўзгалди. Нега мени, ўзим билан ўзимни тинч қўйишмайди? Мен кимга халал бераяпман? Ахир, одам ўз-ўзи билан яшашга ҳақи йўқми? Шу хаёллар билан уч ойлик чақалоқни бағримга босдим-у, энаганинг саволларини жавобсиз қолдириб ташқарига отилдим. Пойтахтга

кетадиган автобекатда бир қанча вақт туриб қолдим. Қиш ўз ҳукмронлигини қўлга олаётган кунлар эди. Автобуснинг иссиқ салонига ўтиргачгина чақалоққа ҳеч нарса олмаганим эсимга тушди. Шаҳарга етишимизга яқин қолганида чинқираб йиғлаб ҳамманинг тинчини бузди. Бир амаллаб етиб олганимда тун ярмидан оққан эди. Изғирин ҳавода, катта кўча бўйида ёлғиз қолгач, боришим мумкин бўлган жойларни эсладим. Аммо мени саволга тутмайдиган ҳеч бир манзил ёдимга келмади. Бекатда ўтириб анча совқотдим. Тобора сийраклашиб бораётган машиналар секинлашиб, баъзилари ошқора, баъзилари яширин қизиқишларини билдира бошлашди. Бундай ўтириш мумкин эмас эди. Битта машинани тўхтатдим-у, манзилни айтдим. Қизиқ, ўшанда нимани ўйладим, нимадан умидвор бўлдим... ҳануз билмайман. Аммо... аммо унинг деразасида чироқ кўриб юрагим тўхтаб қолаёзганди. Машинадан чопқиллаб тушиб иккинчи қаватга кўтарилгунча терга тушиб кетдим. Эшикни дум-думалоқ бир жувон очди.

– Бизгача битта йигит турганди дейишганди. Аммо нарсаларини ҳам олмасдан кетиб қолган экан. Акангизмидилар... эссиз...

Шу пайт чақалоқ уйғониб йиғлай бошлади. Хайрлашиб жўнадим. Жувон эшикдан бошини қайта чиқарди:

– Олисдан келган кўринасиз. Биз ҳам бу шаҳарда мусофирмиз. Кириш, бир оз дам олволинг. Чақалоғингизга қаранг...

Ўйланиб қолдим. У билан ўтган илк оқшомимизнинг гувоҳи – ўша хонага қайта кириш... Бироқ бошқа иложим ҳам йўқ эди. Хуллас, тунда шу ерда қолдик. Бунда уни эслатадиган ҳеч нарса қолмаганди. Иккита бола хона бурчагида кўрпага бурканганча ухлаб ётар, қарши бурчақда эса табуретка устига қўйилган оқ-қора, кичкина телевизорда қандайдир фильм кетарди. Аёлнинг кўнгли учун ошхонада у-бу тамадди қилган бўлдим. Шалдир-шулдиргина жувон экан. Менинг бу юришимни эри билан чиқишолмаганга йўйди:

– Ҳали яхши бўлиб кетади. Бугун уришасиз, эртага ярашасиз... Фақат эшикни қаттиқ ёпиш керакмас. Мана мени айтди дерсиз, ҳали бир...

Аёлнинг ўзича шундай хулосага келиши менга негадир хуш ёқар, этагимдаги чақалоқни аллалаганча, баъзан бошимни эгиб унинг гапларини маъқуллаб кўярдим. Эҳ соддадил аёл, бу девона кўнгилнинг не тилаётганини билсанг эди... Не тиладинг-у, не топдинг! Имкон бўлса-ю, у билан ўтган дамларимиз гувоҳи бўлган деворлар билан сирлашсам...

Саҳарда орқага қайтдим. Бунга ўша соддадил аёлнинг оддий, аммо ҳаётий хулосалари мажбур қилди. Ҳарҳолда ҳозиргача ҳам бу қарорни умрим давомида қилган ягона ва тўғри, юракни четга суриб, ақл билан қабул қилинган қарор деб ҳисоблайман! Тушлиқдан кейин Опанинг олдида бордим. Столни айланиб ўтиб, сертомир қўлларига юзимни босдим.

– Эртага қишлоққа кетсам дегандим...

Опа тушунди. Юзларига мамнунлик табассуми югурди. Болани энагага қолдириб қишлоққа бордим. Орадан озгина ўтиб совчилар келишди. Тўй ихчамгина бўлиб шаҳарда ўтди.

У фарзандлик бўлмаганлиги сабабли оиласи билан ажрашган, тўғрироғи, аёлининг ўзи рози-ризочилик билан кетган экан. Мен ундан миннатдор эдим. Ён-атрофдагиларнинг муносабатларида ўзгаришни сезар, борган сари кўнглимда унга нисбатан қарздорлик ҳисси ошарди. У жуда босиқ, мулоҳазали, илтифотли эди. Вилоятдаги энг қўли енгил жарроҳ ҳисобланар, қабулига навбатга ёзилишарди. Ҳамма нарса етарли, бир аёл орзу қилса бўладиган бахтга эришган эдим... Аммо бу фақат ташқаридан шундай эди. Аслида на ейиш, на ичишимда ҳаловат бор эди. Ботинимни сўнги йўқ бир қайғу кемирар, фақат қизалоғимни бағримга олганимдагина у бир оз чекинади. Бу неданлиги ёлғиз ўзимга аён, на уни тилга кўчириб бўларди ва на унутиб. Мен ўзини кўра-била туриб оловга урган одам ҳолида эдим. Ҳамма нарсани ҳисобга олган эканман-у, бироқ ҳамма нарсанинг тўлови борлигини ўйламабман. Тунлар... тунлар шу қадар узун бўлардики, узун хиёнат тунлари эди улар...

* * *

Турмушимизнинг иккинчи ои эди шекилли. Қаттиқ уйқудан негадир чўчиб уйғондим. Тўлин ой нурлари дераза тўрпардаси орасидан сизиб кириб бутун ётоқни илоҳий бир ёғдуга чўмилтирарди. Шу ёғду қучоғида, оппоқ тўшаклар орасида У... ухларди. Қимир этмасдан уни кузатдим. У... хаёлим... орзуим... муҳаббатим ёнгинамда ухларди. Қоп-қора сочларининг бир тутами пешонасига тушиб турар, нозик-нозик бошланиб охирида йўлини йўқотиб кўядиган қошлари бир оз чимирилган, қирра бурни чўзинчоқ юзига янаям салобат бағишлаган... Нафас олиши чуқур, залворли, ёстиғим остига чўзилган қўллари бақувват. Ёғду чимилдиғида шу қадар беғубор, ёш кўринардики... Бутун борлиғим билан унга интилдим.

– Бахтиёр!..

Лабларимдан унинг исми бутун ботиний соғинчим билан ташга кўчди. Аммо жуда секин кўчди. Бахтиёр... Ҳеч нарса идрок қилмасдан титраётган қўлларимни унга чўздим. Бармоқ учларим юзига тегиши билан у бир қимирлаб кўйди. Кейин кўзларини очди. Мен унинг ёнида чўккалаганча, қўлларим юзида, қотиб қолдим. У кулимсиради. Қўлларимни олиб лабларига босди, туриш учун ўрнидан кўзгалди. Шунда... шунда... эвоҳ... Унинг қиёфаси ҳозир кўрганимдай эмас, тўлароқ, пешонасидаги сочларига оқ оралаган... Сапчиб ўзимни четга олдим. Тунги халатимни олиб ташқарига отилдим.

– Садоқат...

Оҳ унинг овози... Қайтишга журъатим етмади. Ҳозиргина кўрганим, бир лаҳзалик дийдор рўё бўлиб чиқишини юрагим кўтаролмасди...

* * *

Қизалоғимни қоп-қора кўзлари учун Чарос деб атагандим. У икковимизга қараб, эндигина бўртиб келаётган тишчаларини кўрсатиб кулганида барча ташвишу чарчоқни унутиб у билан овора бўлиб қолардик. Баъзан офтобли кунларда уни аравачага солиб шаҳарчани айлангани чиқардик. Аммо бундай сайр узоқ давом этмас, касалхонадан ҳар доим бирон иш чиқиб уни чақиртириб олишарди. Мен бундан оғринмасдим. Аксинча, ёлғиз қолсам ўзимни эркинроқ сезар, гўдак уйқуга кетса ўз дунёмга шўнғиб вақт қандай ўтганини сезмасдим.

Уша кун офтобли эди. Ранги заҳил, икки чеккасидаги суякларни бўртиб чиққан, ўрта ёшлардаги озғин аёл биз ўтирган суянчиқли ўтиргичга чўкди. Унинг бутун кўриниши нафас йўллари касаллигидан далолат берарди. У анчагача ўзига келолмади. Ниҳоят пешонасига қалққан терларини кафтларининг орқаси билан сидириб бизга қаради. Шу орада у типирчилаб бир жойда ўтиришга унамаётган қизалоқни олиб анҳор томонга кетди. Уларнинг орқасидан бир оз тикилиб қолган аёл:

– Сизникиларми? – деб сўради ва хўрсиниб кўйди. – Бахтли бўлинглар... Ёлғизлик курсин!

Кейин... кейин мен анчадан бери таъриф беролмаётган ёки тополмаётган гапни оддийгина қилиб айтди-кўйди:

– Ота-бола бир-бирига қуйиб қўйгандай ўхшайди-я! Қиз боланинг отасига шу қадар ўхшашини энди кўришим.

Бошимда чақин чаққандай бўлди. Ҳа, улар бир-бирига икки томчи сувдек ўхшарди!

* * *

Турмуш кўрганимизга анча бўлганига қарамай унинг қишлоғига боришга ҳеч имкон топилмаганди. Наврўз арафасида синглисининг тўйи хабари келди. Тўйдан бир кун олдин зўр-базўр ишдан бўшаб йўлга чиқдик. Тоғли чегара туманда туришар экан. Айна баҳор бўлгани учун атроф ҳарир либосга бурканган, гўё икки дунё жаннати шу ерларга кўчгандай эди. Тепада тўхтаб бу манзарани анча томоша қилдик. Шу кўйи фақат кечга яқин қишлоққа кириб бордик. Чой-нондан кейин этагимда ухлаб қолган гўдакни ётқизиш учун қайнонам кўрсатган хонага ўтдим. Хона ичма-ташли икки бўлмадан иборат эди. Замонавий усулда таъмирланган, жиҳозлар ҳам янги, худди янги келин тушириш учун мўлжаллаб яратилгандай... Аммо одам яшамаётгани кўриниб турар, қандайдир совуқ эди. Гўдак устини ёпиш учун бирон нима излаб, иккинчи бўлма эшигига бордим. Шун-

дай пардани кўтаришимни биламан... Юрагим уришдан тўхтаб қолаёзди! Қаршимда бутун бўйи-басти билан У турарди!!! Худди ўшандагидай, кийимлари ҳам ўша-ўша... баланд бўй, қоп-қора, бир оз жингалак сочлар, қарашлари ўткир, мағрур ва гўзал!

Қанча вақт ўтганини билмайман, қандайдир овоздан ўзимга келдим.

– Укам у, Бахтиёр! – кўзларини расмдан узмасдан изоҳ бера бошлади у. – Икки йил олдин бедарак кетди. У ҳуқуқшунос эди, жиноят қидирув бўлимида ишларди. Охириги учрашганимизда афюн билан боғлиқ бир ишнинг изига тушганлигига шама қилганди. Шу иш уни биздан айирди чамаси... Онамиз ҳали ҳам дараги чиқишидан умидвор.

У қўлидаги сумкаларни диван четига қўйди. Унда ҳар хил совға-саломлар, қизалоқнинг кийимлари бор эди.

– Бу хоналар кетганимизча бизнинг ихтиёримизда. Укам тирик бўлганида... сиз аллақачон овсинли бўлган бўлардингиз!

Ярим тунда унинг хонасида суратга бағримни бердим. Сурат хонанинг деярли ярмини эгаллаган, орқасида қишлоқ манзараси, олисда тоғлар... Бу бағри қон бўлган онанинг охириги тасаллиси эканлигини англадим. Мойбўёқлар устидан юзларини силадим... оҳ онажон! Қанчалар бахтли эканлигингизни ўзингиз билмайсиз-да! Нега дейсизми? Шу сурат қаршисида туриб йўқолган юрагингизни йўқлаб баралла йиғлай олиш имкони... Соғиниб юрагингиз қонга тўлганида шу суратга қараб кўзларингиз мўлтирагани... Бағрингизни ҳар доим куйдириб турадиган оловни совуқ қабр тупроғига босиб бир лаҳза бўлсин совутиш... Булар менга насиб этмаган! Менда ҳатто унинг бирорта кичик расми ҳам йўқ. Бу имконлар менда йўқ! Энди унинг мана шу суратини кўзларимга **муҳрлаб** кетаман, холос! Шугина...

Тўй ғала-ғовури билан бўлиб менга ҳеч ким эътибор бермади. Гоҳ ҳуш, гоҳ беҳуш юриб тўйни ҳам ўтказдим. Қизни узатишиб бора олмадим. Қариндош-уруғ назаримда яйраб-яшнаб юрмаганим учун хафа бўлгандай туюлди. Мен эса ташвишлар тезроқ тугагини сабрсизлик билан кутардим. Ҳаммасини ўйлаб олишим, ҳеч тасаввуримга сиғдира олмаётган тақдирнинг бу ўйинига бирон ташбеҳ топишим зарур эди.

Катта йўлга чиққач машина тезлигини оширди. Уни шоширганим учун олдинга интилиб узр сўрашга чоғландим. Шунда олдинги кўзгу орқали унинг қарашини илғадим. Вужудимни қалтироқ босди. Бу унинг ўша кун телефонда гаплашиб бўлиб менга ўгирилгандаги ғазабли қиёфа эди.

Фикримдан қайтиб бошимни ўриндиқ суянчиғига ташладим. Юрагимни сўнгсиз бир хўрлик эгаллади. Бирон тирик жонга бу ҳақда оғиз очиб бўлсайди... Ўкириб юбордим. У бирдан машинани четга олиб тўхтатди. Олдимдаги қизалоқ чинқириб йиғлай бошлади. У ҳеч нима сўрамай, руль чамбарагига суяниб ўтираверди. Бу сукут, бу қараш, бу босиқлик... нақадар ўхшаш! Жазоми бу ё тўхфа?!...

Бир оздан кейин чўнтагидан дори чиқариб узатди:

– Бу борди-келдилар сиз учун эмас...

Буни у шунчаки кўнгил учун айтганлигини, хаёли умуман бошқа ёқда эканлигини титраётган қўлларидан сезиб қолдим.

Шу кунларда куч-қувватим тугаётганини ҳис қилаяпман. Уни йўқотгач ич-ичимда нурай бошлаган нимадир охириги нуқтасига етаётир. Тиббиётда бир неча хил ном билан аталадиган бу дарднинг ҳақиқий номини бир ўзим биламан, бир ЎЗИМ...

Охириги кунларда ўтган умримни сарҳисоб қилишга уриниб кўрдим. Аммо... аммо ҳеч нима топа олмадим. Хотирамда михлангани... у билан танишиб – йўқотганимгача бўлган икки ой... ёруғ, ёғдули кунлар, холос. Қолгани кутиш... Қоп-қора зулмат қўйнида юрагингни бағрингга босганча кутиш... Борлиқ ҳам, йўқлик ҳам шунга михланган – КУТИШ...

Баъзан уйқу ва уйғоқлик орасида болалигимга қайтаман. Эшонёпнинг лойқа сувларида сочлари жамалак қизалоқлар билан чўмилаётган бўламан... Гоҳо опамнинг тандирдан эндигина чиқарган чўраklarининг ҳиди димоғимни қитиқлайди... Қўзим илинганида отам ҳассасининг товушидан уйғониб кетаман ва... азобимга якун, соғинчимга дийдор яқинлигини ҳис қиламан.

Тонгда уни туш кўриб уйғондим.

Ўша илк бор учрашган боғимизда мени кутаётганмиш. Оёқ остида тилларанг барглар шитирлайди. Қулоч етмас дарахтнинг нариги томонида ундан-бунга юриб бетоқатланади. Лабининг бурчидаги сигаретасини бесабр тортиб-тортиб кўяди. Устида ўша қораранг чарм плаш. Ўзи ҳам ўша-ўша... ёш, навқирон, гўзал... Бир пайт дарахт ёнига яқинлашиб, унга суянди. Узун уҳ тортди. Шунда... шунда димоғимга сигарет ту-туни аралаш нафаси урилди...

Мен эса... дарахт танаси билан бир бўлиб кетгудай унга қапишиб, унинг мени кўриб қолмаслигини Аллоҳдан илтижо қилдим. Юрагим қинидан чиқиб кетгудай типирчиларди. Ахир мен тушимда ҳам шу ҳолимча – юзларимни ажин қоплаган, сочларимда оқ... эвоҳ!!!

* * *

У аввал бу узук-юлуқ жумлалардан ҳеч нарса англамади. Бир оздан кейин эса юрагининг бир чети симиллай бошлади. Сатрлар орасидан сизиб чиқаётган бу илоҳий соғинч бутун атрофни тутиб кетгудай эди. Ундан эса бир қадрдон сиймо иси келарди...

Нукус

*Ўз руҳинг дунёсини эгаллашинг бир
замонлар Искандар дунёни эгаллаганидан
мушкулроқ шидур.*

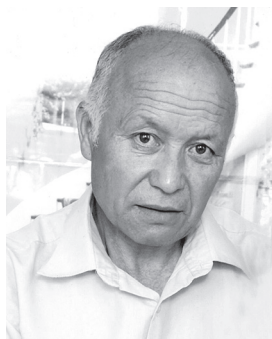
Жалолиддин Румий

* * *

*Ҳамманинг кўнглини олмоқчи бўлган киши
ҳеч кимнинг кўнглидан жой ололмайди.*

Эзон

Болалар дунёси

Вали АХМАДЖОН

Қорлар ~ мишпи оққушлар

Орзу қанотида

*Расм солар Нилуфар
Оқ қозозга термилиб.
Борлиқ шу дам жонланар
Хаёлида чарх уриб.
Булбул сайрар бутоқда
Гўзалликни олқишлаб.
Тойчогини чақирар
Кенг яйловда от кишнаб.
Мўйқаламдан тўкилар
Унинг орзу-армони.
Синар уруш қуроли,
Йўқолиб куч-дармони.
Тенгдошлари гул тутар,
Қутлаб азиз онани.
Ёш рассом қиз қозозга
Сигдирмоқда оламни.*

Санокни ошираман

*Олиб бердим музқаймоқ,
Мазза қилиб единг-а?
“Сиз яхшисиз оламда” –
Нақ ўн марта деддинг-а?
– Ака, айтган сўзим рост
Егунча шошиламан.
Яна бўлса “сийлов”дан,
Санокни ошираман.*

Ўйнолмади бир ўзи

Дилёражон ўйинчоқ,
 Санолмайсиз жуда кўп.
 Ана тойчоқ, машина,
 Карнай, сурнай, тешик тўп.
 Ўқсиз милтиқ, куракча,
 Бир кўзи йўқ айиқча.
 Кўлмак сувда жим турган
 Синиқ, ялпоқ қайиқча...
 “Тегма!” – деса кетворди,
 Янги ўртоғи Рўзи.
 Жамлаб барин қучоқлаб,
 Ўйнолмади бир ўзи.

Хўтиқча ва этикча

Хўтиқчанинг дадаси,
 Олиб берди этикча.
 Кийган чоғи ишишайиб,
 Пўрим бўлиб кетди жа.
 Тўрт оёқда тўрт этик,
 Тинмай отар шаталоқ.
 Ичи куйсин аламдан.
 Ўркачи йўқ бўталоқ.

Ёз оқшоми

Ёз оқшоми мазза-да,
 Ҳаво салқин бўлади.

Майсазорда ётсанг-о,
 Осмон яқин бўлади.
 Сонсиз юлдуз жимирлаб,
 Ҳеч кўзларин узмайди.
 Тўлин ой-чи, нур тараб
 Ниманидир излайди?!
 Оппоқ тўп-тўп булутлар
 Сирғалишиб – чопишар.
 Боқиб улар ортидан,
 Киприкларинг ёшланар.

“Маслаҳат”

– Омборга мен қаровул, –
 Деди мушук сичқонга.
 Тутиб олсам ўғрини,
 Еб таишлайман бир онда.
 – Сўзларингиз доно, – дер,
 Сичқон боқиб тешикдан.
 Огоҳ этинг: “Миёв...лаб”
 Кираётиб эшикдан.

Митти оққушлар

Учиб тушар осмондан,
 Қорлар – митти оққушлар.
 Кафтим очсам кўнади,
 Ортга қайтмас, дилхушлар.

Жаҳон ҳикоялар хазинасидан

Ҳайнрих БЁЛЛ

АЛБАТТА, БИР НИМА СОДИР БЎЛАДИ

Ўткир сюжетли ҳангома

Альфред Вунзидел фабрикасида хизматчи бўлиб ишлаган пайтларим кечмиш ҳаётимда ғаройиб кунлар бўлиб муҳрланди. Табиатан меҳнатдан кўра хаёлпарастликка ошнолигим кўпроқ ва ўзимни уринтиришни хуш кўрмайман.

Онда-сонда меҳмон бўладиган моддий қийинчиликлар ҳам ҳа деганда мени тарк этавермайди – хаёлпарастлик ҳам бекорчилик каби бесамар бўлади-да. Бир сафар иложсизликдан бандликка кўмаклашувчи ташкилотга умид боғлаб бордим. Мени (ўзим каби яна етти шеригим билан) Вунзидел фабрикасига ишга қабул имтиҳонидан ўтишга жўнатишди.

Фабриканинг олд кўринишиёқ ичимга ғулғула солди: фабрика бошдан оёқ шиша блоклардан қурилганди. Меҳнатни қанчалик ёқтирмасам, ёрқин бино ва хоналарни ҳам ундан ортиқ кўрмайман. Бизни ёруғ, байрамона безалган ошхонага олиб киришганда, ташвишим янада ортди: мулойим официантлар бизга тухумлар, қаҳва ва қовурма бурда нонлар келтиришар, кўзни қамаштирадиган графинлардаги апельсин шарбатлари кишини ўзига чорларди; яна тилла балиқчалар оч яшил аквариум ойналарига димоғдор башарасини тираб туришини айтмайсизми. Официантлар шу қадар хурсанд эдиларки, хурсандчиликдан ёрилиб кетгудай, қўшиқ айтиб юборишдан ўзларини зўрға тутиб туришгандек туюларди менга.

Хаёлимга бошқа шерикларим ўйламаган гумонли фикр келди: балки бу нонушта ҳам имтиҳоннинг бир босқичи бўлсачи; мен, ўз танасини гўё тансиқ таомлар билан сийлаётган киши каби нонни астойдил, жон куйдириб чайнай бошладим. Ундан кейин қилган ишимни кўрган одам мени жиннига йўйиши мумкин: оч қоринга апельсин шарбатидан ичдим, қаҳва ва тухумга қўл ҳам урмадим, қовурма бурда ноннинг йирик бўлагига ҳам тегмадим, кейин ўрнимдан турдим-у, ошхона ичида у ёқдан бу ёққа шахдам қадам ташлаб юра кетдим.

Шундай қилиб десангиз, имтиҳонга биринчи бўлиб олиб киришди, у ерда шинам тузалган столлар устида саволномалар шай турарди. Деворлар яшил бўёқ билан шундай зийнатлангандики, қўяверасиз. Бу ерда ҳеч бир зоғ кўринмас, шунга қарамай мени кузатишаётганига ишончим комил эди. Ўзимни гўё ҳеч ким кузатмаётган, меҳнатга бошқоронғи бўлган ҳомиладордек тутдим: бетоқатлик билан ручкамни сумкамдан суғура солиб биринчи дуч келган стол ёнига ўтирдим ва тутқаноғи тутган ҳисобчи каби сўровномани олдимга тортидим.

Биринчи савол: Бир инсонда икки қўл, икки оёқ, икки кўз ва қулоқ борлигини мантиқан тўғри деб ҳисоблайсизми?

Шу ўринда мен биринчи марта хаёлпарастлигим мевалари ҳосилини йиғиб, зудлик билан уни қоғозга туширдим: “тўрт қўл, тўрт оёқ ва тўрт қулоқ ҳам менинг ғайратим олдида камлик қилади. Эсиз, инсон тана аъзолари билан кам таъминлангани ачинарли.

Иккинчи савол: Бир вақтнинг ўзида нечта телефонга хизмат кўрсата оласиз?

Бу саволга жавоб беришим ҳам “икки карра икки”дек осон бўлди. “Агар телефон еттитача бўлса, – ёздим мен, – балки зерикиб қоларман, тўққизтаси балки чигалимни ёзар”.

Учинчи савол: Иш куни тугагач, бўш вақтингизда нима билан банд бўласиз?

Жавобим: “Мен иш куни тугаганини тасаввур қилолмайман, ўн беш ёшга кирган куним “бўш вақт” жумласини луғатимдан ўчириб ташлаганман, меҳнат доим ҳаётимнинг мазмуни бўлиб келган”.

Мени ишга олишди. Очиғи тўққизта телефон ҳам мени чарчата олмади. Гўшака бақиримни айтмайсизми: “Имилламай ҳаракат қилинг!” ёки “Бўш турманг! – Бир нима қилиш керак. – Бир нима амалга ошади. – Бир нима амалга ошди. – Бир нима амалга ошиши керак эди”. Кўпинча (муҳитнинг таъсирида бўлса керак) – буйруқ-истак майлига амал қилардим.

Энг қизиғи тушлик танаффуслари эди. Биз ошхонада сассиз-садосиз хуррамлик билан витаминларга бой таомлардан баҳра олардик. Вунзидел фабрикаси шундай одамлар билан тўлгандики, улар худди ҳормас-толмас меҳнаткашлар каби ўз таржимаи ҳолидан ҳикоя қилишга муккасидан кетгандилар. Уларнинг таржимаи ҳоли уларга ўз ҳаётдан ҳам муҳимроқ, бир тугмасини боссанг бас, эҳтиромга бурканган таржимаи ҳол ижросини эшитасан.

Вунзидел раҳбари Брошек исмли киши бўлиб, ўз вақтида жуда шуҳрат топган эди, чунки у талабалик пайтидаёқ еттита етим бола ва бир фалаж аёлни боққан, қолаверса, тўртта савдо ваколатхонасида муваффақиятли амалиётдан ўтган ва унинг устига икки йил ичида иккита давлат имтиҳонини аъло баҳога топшириб, ўқишни тамомлаган эди. Мухбирлар ундан: “Сиз ўзи қачон ухлашга улгурасиз?” – деб сўрашганда у: “Ухлаш – бу гуноҳ!” деб жавоб берган.

Вунзиделнинг котибаси эса, бир фалаж киши ва тўрт болани тўқувчилик қилиб боққан ва шу билан бир вақтда психология ва мамлакатшунослик бўйича диссертация ёқлаган, буям етмагандек овчарка итлар боққан ва *Vamp 7* номи билан барда кўшиқчилик қилган.

Вунзиделнинг ўзи шундай инсонлар тоифасидан бўлганки, бундайлар эрталаб уйғониб улгурмай, ҳаракат қилишга бел боғлашади. “Мен ҳаракат қилишим керак”, – ўйлайди улар ваннага кираётиб. “Мен ҳаракат қилишим керак”, – ўйлайди улар соқол олаётиб, улар соқолларини олар экан, совун кўпигига бурканган устара мосламага тантанавор боқадилар: Бу қиртишлашдан тўкилган қиллар улар ҳаракатчанлигининг илк қурбонлари бўлмоқдалар. Ҳатто билинар-билинемас ҳодисалар ҳам уларда мамнуният уйғотади: сув шилдирамоқда, қоғоз ишлатилмоқда. Бир нима амалга ошмоқда. Нон ейилмоқда, тухум паққос туширилмоқда.

Вунзиделнинг арзимаган кичик бир қимирлаши ҳам ҳаракат бўлиб кўринади: бошига шляпа қўндириши, бармоқлари титраганича пальтоси тугмасини қадаши, хотинининг юзидан ўпиб қўйиши, ҳаммаси меҳнат.

У хонасига қадам қўйиши билан котибасига салом ўрнига қичқиради: “Бир нима қилиниши керак!” Котиба ҳам унга кўтаринки кайфиятда жавоб беради: “Албатта, бир нима амалга ошади!” Вунзидел кейин бирин-кетин бўлимларни айланиб, ҳаммага “Бир нима қилиниши керак!” номли кўтаринки жумласини улашади. Ҳамма унга “Албатта, бир нима амалга ошади!” дея жавоб қайтаради. Мен ҳам, у хонам-

га кирган заҳоти нурафшон қиёфада: “Албатта, бир нима амалга оширилади!” деб ҳайқираман.

Биринчи ҳафта давомида хизмат кўрсатадиган телефонларим сонини ўн биттага етказдим, иккинчи ҳафтада ўн учтага. Эрталаблари трамвайда кетар эканман, янгидан-янги буйруқ-истак майлларини ихтиро қилиб ёки “содир бўлмоқ, амалга ошмоқ” феълларини турли замонларда, турли нисбатларда, истак майли ва аниқ майлларида кашф қилиб роҳатланаман; икки кун давомида фақат битта гапни қайтардим, чунки унинг шундай зер-забар шаклини топиб олдим: “Бирор нима содир бўлиши керак бўлган бўлса – бўлса экан”, кейинги икки кун бошқа бир гап: “Содир бўлиши мумкин бўлмаган нарса бўлса – бўлса экан”.

Шу зайлда ростдан ҳам бир нима содир бўлгандай, ўзимни ҳолсиз сеза бошладим. Қайсидир сешанба куни фикримни йиғиб улгурмасимдан, Вунзидел хонамга кириб келди ва ўзининг “Бир нима қилиниши керак!” ибораси билан ҳайқирди.

Унинг юзидаги ғайриоддий ифодага тикилиб, ёзиб қўйилганидек, хушчақчақ ва ғайрат билан “Албатта, бир нима амалга ошади!” дейиш тилимга келмади. Узоқ вақт каловландим, чунки ҳадеб бақиравермайдиган Вунзидел менга қараб ўкирар эди: “Жавоб беринг! Ёзиб қўйилганидек жавоб беринг!” Мен эса секингина, истамасдан, “мен ёмон боламан” дейишга тили бормаётган ёш болага ўхшаб жавоб бердим. Бўғзимдаги гапим зўра сирғалиб чиқди: “Бир нима амалга ошади!” Тилим калимага келиб улгурмасидан, ростдан ҳам нимадир содир бўлди: Вунзидел тўсатдан ерга йиқилди, у тараф-бу тарафга ағанаб, очиқ эшик рўпарасида кўндаланг ётиб қолди. Мен кўрқа-писа столимни айланиб ўтиб унга яқинлашганимда, кўнглимдан ўтган гумон тўғрилигига амин бўлдим: у жон таслим қилганди.

Бошимни силкиб, Вунзиделдан узоқлашдим, коридор бўйлаб оҳиста юриб Брошек хонасига яқинлашдим ва тақиллатмасдан кириб бордим. Брошек ўз ёзув столи ёнида ўтирар, икки қўлида ҳам телефон гўшаги, оғзида эса шарикли ручка билан ён дафтарга нималарнидир қайд этар, яна шу билан бир пайтда ялангоёғи билан стол остидаги ёзув машинкасини ишлатарди. Шу алфозда у оиласининг бус-бутун кийинишини таъминларди. “Бир нима содир бўлди,” – дедим мен секингина. Брошек шарикли ручкани туфлаб ташлади, иккала гўшакни қўйди, оёқ бармоқларини шошмасдан машинкадан олди.

– Нима содир бўлди? – сўради мендан.

– Жаноб Вунзидел қазо қилди, – дедим мен.

– Йўқ, – деди Брошек.

– Афсуски, рост, – дедим мен, – бу ёққа юринг!

Брошек: “Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас”, – деди-ю, менинг ортимдан коридор бўйлаб туфлисини шалолатиб судраганча эргашди.

“Йўқ, – деди у Вунзиделнинг жонсиз жасадига кўз тикиб, – йўқ, йўқ!” Мен унга эътироз билдирмадим. Эҳтиёткорлик билан Вунзиделни ўғирдим, кўзларини юмиб қўйдим-да, унга ўйчан тикилдим.

Қалбимда унга нисбатан илиқликни туйдим ва биринчи марта ич-ичимдан уни ҳеч қачон ёмон кўрмаганимни ҳис қилдим. Унинг юзида гўё болалар юзидаги каби ўжарлик ва қайсарлик ифодаси бор эди, худди ўртоқларининг далиллари ҳар қанча ишонарли эшитилсаям, қорбобога бўлган ишончидан воз кечмаётгандай.

“Йўқ, – такрорларди Брошек, – йўқ!”

– Бирор нима қилиш керак, – аста юзландим Брошекка.

– Ҳа, – деди Брошек, – бирор нима қилиш керак.

Бир нима чораси кўрилди: Вунзидел дафн қилинди, менга эса сунъий атиргулларни унинг тобути ортидан кўтариб боришни бир овоздан топширишди, чунки менинг қонимда хаёлпарастлик ва ҳаракатсизликка мойилликдан ташқари, жуссам ва юз қиёфамда қора костюмга монандлик ҳам бор эди. Очиғи мен – Вунзидел тобути ортидан қўлимда сунъий атиргуллар билан борар чоғимда – салобатли, оғир-вазмин

кўринардим. Шундан сўнг мени дафн маросими билан шуғулланувчи муассасага таклиф қилишди. У ерда менга азадор сифатида ишлашни таклиф қилишди. “Сиз туғма мотамсаросиз, – деди менга муассаса раҳбари, – сизни кийим-кечак билан таъминлаймиз. Кўринишингиз – қойилмақом!”

Мен Брошек билан гаплашиб, унга у ерда ўн учта телефонга хизмат қилиб ҳам, меҳнатга бўлган чанқоғим босилмаётгани, етарлича ишлаб чигалим ёзилмаётганини тушунтирдим. Ўша биринчи марта ўзимни азадор қиёфасида кўрган чоғимда англаб етдимки, бу айнан менинг касбим, айнан мен учун аталган иш экан.

Ўйга толиб, камтарона гулдастани кўлимда тутганча, халқ орасида унча оммалашмаган мотам куйи чалинаётган чоғда капелла ортида тураман. Қабристон ёнидаги кафе доимий ўтирадиган паккам, роль ўйнагани чиқмаган пайтларим у ерда вақт ўтказаман. Баъзан зерикканимда буюртма берилмаган майит ортидан борувчиларга ҳам кўшилиб кетавераман, ўз ҳисобимдан шартта гулдаста сотиб оламан-да, худо йўлига етим-есирлар тобути ортидан юриб кетавераман. Вақти-вақти билан Вунзиделнинг қабрини ҳам зиёрат қилиб тураман, чунки менинг чинакам касбимни, хаёлпарастлик қадрланадиган ва ҳеч нарса қилмаслик бурчи бўлган касбни кашф қилиб бергани учун ундан бир умр миннатдорман.

Энди-энди бир нарса бошимни қотирыпти: Вунзидел фабрикасида нима ишлаб чиқариларди экан?! Адашмасам совун эди-ёв!

**Олмон тилидан Давронбек Мамарасулов
таржимаси**

*Амрингга мунтазир турганда олам
Сен нима хаёлга асирсан, одам?!*

Абдулқдир Бедил

* * *

*Ўз туйғуларингни жиловламасанг, унинг
жиловида ҳалок бўласан.*

Гораций

Нўъмон РАҲИМЖОНОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

СЎЗ - РАНГЛАР БИЛАН СУҲБАТ

Рауф Парфи адабий-эстетик қарашларининг шаклланиш омиллари

Инсон руҳиятини суратлантириш, уни табиат олами ва жамият воқелиги билан боғлиқ моҳиятини кечинмалар мазмунига айлантириш Рауф Парфи шеъриятининг ижтимоий йўналишини белгилайди. Шоир дунёқарашининг кенг миқёслар орттиришида, жаҳон бадиияти намуналари эвазига диди-савиясини ўсиб боришида мутасил ўқиб-ўрганиб бориш муҳитининг аҳамияти чексиздир. Рауф Парфи бадиий дидининг шаклланишида, адабий жараёнга, асарларга, ижодқорнинг бурчи-масъулияти масаласига нисбатан нуқтаи назарнинг камол топишида устози Абдурахмон Водилийнинг таъсири салмоқли бўлди.

Рауф Парфи устози Абдурахмон Водилий тимсолида, ёзувчи-шоир одам фавқулудда бир ҳодиса экан, деб билди. У, аксар, кўпчилик кўра олмаган, англамаган ҳаёт ва жамият ҳодисаларини ўз нигоҳи ва нуқтаи назари билан тушунтира билишида, бошқаларнинг ҳам қизиқишлари, манфаатлари мужассамлашган эди. Шарқ ва Ғарб классикасининг нодир асарлари (“Библиотека поэта” туркумидаги) руҳини вужудига сингдириш, Абдурахмон Водилий асарлари таҳсили ёш Рауфнинг кўнглида мудраб ётган шоирликни эрта уйғотиб юборди. У ўн тўрт-ўн беш ёшларида инглизнинг Байрони тахлит лирик шоир бўлиб шаклланган, бетакрор образларга асосланган гўзал шеърлари (“Март оқшоми” сингари) ила ўзлигини намоён эта бошлаган эди. Кейинчалик, Байроннинг “Манфред” драматик достонини таржима қилишига ҳам ана шу руҳий-психологик яқинлик сабаб бўлган, деб ўйлайман.

“Байроннинг “Манфред” драматик достонини рус шоири Шенгели таржимаси асосида ўгирганман, – деганди Рауф Парфи ўзаро суҳбатларимизда. – Кейин, таржима тугалланиб, чиқиб кетгандан кейин билдимки, яна Буниннинг ҳам гўзал таржимаси бор экан. Эркин, гўзал, шоирона. Шенгели домла ҳам зўр бўлганлар. Фақат бизда унутилган шоирлардан бири. Лекин гўзал асарлари бор. “Манфред” менга жудаям ёқиб қолди. Ҳамма нарсани биласиз-у, аслида, ҳеч нарса йўқ. Унда руҳият жудаям баланд, ўзгача. Руҳимга яқин. Унда шундай озод фикрлар борки, роҳатланиб қотиб қоласиз. Манфред даҳшатли образ. Манфред – озод одам, ҳеч нарсага бўйсунмайди. Ва, ҳеч қандай мутелик кўринишларини тан ҳам олмайди.

Хатто, аллоҳга ҳам бўйсунмайди. Итоат қилишни хоҳламайди. Ана шу жойлари менга тўғри келмади-да. Ва, лекин, барибир, кучли образ сифатида қабул қилдим”.

Рауф Парфи рус тилини яхши билганлиги, жаҳон классикасини рус тили орқали ўқиб ўргангани, ўзлаштиргани боис, рус бадиий-эстетик тафаккур маданияти пешволарига меҳр-муҳаббати, ихлос-этиқоди баланд эди. Лекин, ана шу майл-интилишлари, қизиқишларига ҳам кескин танқидий муносабатда бўлгучи эди: “Биз, энди Ғарб адабиёти билан шуғулланиб, Шарқ адабиётини Ғарб адабиёти орқали аниқлаб, англаб юрган шўрлик балалармиз-да”, деганди, ўзаро суҳбатларимиздан бирида (“Болалар”ни “балалар” тарзида ифодалашни хуш кўрарди. Унда истехзо кучли эди.)

Ўзаро суҳбатларимизда адабий таъсир масаласи хусусида ҳам кўп фикрлашардик: “Умуман, рус адабиёти орқали англадик қандайдир шеъриятни, – деганди Рауф Парфи. – Нимагадир миямга урилди рус адабиёти. Биз беихтиёр, ўзимиз билмаган ҳолда, Шарқ одами, бошқа адабиёт бўлмагани учун, бу адабиёт билан шуғулландик. (Шўро салтанати даврида, боғчадан бошлаб, мактаб, билим юртлари, олий таълим тизимигача – барча босқичларда рус халқи тарихи, адабиёти ва маданиятини ўқитиш, онг-шуурларга сингдириш давлат сиёсати миқёсларда олиб борилар эди. – Р.Н.) Бошқа адабиёт ҳам йўқ эди-да, бизга тиқиштирилганда. Бошқа тилларни ўқитиш ҳам чекланган эди-да. Шу боис, бошқа адабиётларни билмаймиз, тушунмаймиз, англамаймиз”, деганди Рауф Парфи мактаб таҳсили йилларини эслаб.

“У адабиёт Шарқдан келиб чиққан маънавият эканлигини аниқ билганимиз боис, руҳимизга мос келди. Инсон руҳи учун... Инсон, масалан, чанқаганда сув ичади-ку. Худди сув ичгандек бирон нарса олиш учун эмас. Улуғ инсонлардан руҳландим. Руҳландиму чексиз ҳайратларга тушдим, йиғладим. Фарёд қилдим. Беқиёс бадиияти қошида мен ўзимни унутдим. (Бу ўринда, Пушкин, Лермонтов, Блок, Есенин, Белий, Бальмонт, Брюсов сингари сўз санъаткорларини назарда тутаётир – Р.Н.) Мен ҳам бир ёзувчи эканлигимни унутдим. Ўша ўқиётган пайтимда, бутунлай бошқа одамга айландим. Уларга жуда чуқур, маҳобатли ҳайрат ичимда ўсиб-улғайди. Булар, шаксиз, уларнинг менга таъсири маъносиди. Мен нимаики ёзган бўлсам, ички ғалаён-туғён эҳтиёжи ва даъвати билан ёзганман”, деган эди Рауф Парфи.

Англашилаётгани, Рауф Парфининг рус бадииятини ўқиш-ўрганишга бўлган ташналиги адибларидан ҳақ сўзни айтиш, ҳаёт ҳақиқатларини англаб етиш ҳамда уларнинг ифода усуллари ва воситаларини тушуниш иштиёқи эди. Шу маънода, устози Абдурахмон Водилийдан сабоқ ва ибрат олиш, муросасозлик ёлғиз эътиқоди бўлиб қолди. Ёзувчи қандай шахс бўлиши керак, деган саволга устози Абдурахмон Водилий шахсияти ва ижодий фаолияти орқали жавоб топгандек бўлди. Илк ижоди палласидагина эмас, ҳаётининг охириги дамларигача, устози Абдурахмон Водилий Рауф Парфи учун ибрат тимсоли бўлиб қолди.

Орадан йиллар ўтиб, умр адоғида маънавият дарғалари ҳақида қуйидаги дил битикларини қолдирган эди: “Устозлар ҳақида сўз кетганда талмовсираб, нима дейишимни билмай қоламан, – деб ёзади Рауф Парфи. – Кўз олдимда уларнинг пурвиқор сиймолари гавдаланади, мен шўрлик уларга шогирдликка арзимаслигимни аниқ ҳис қиламан. Лекин устозлар ҳақида гапирмаслик мумкин эмаслигини ҳам тушунаман. Мен сайёҳман, йўловчиман, ғаввосман. Сиз англаган, сиз забт этган адабиётга дахлим йўқ; жуда борса адабий сайёҳман, – дейман қалтираб, қақшаб. Хаёлан тиз чўкиб, узр сўрайман. Бас, менинг учта пирим бор, улардан кўмак мадад тиланаман. Яссавий пирим, Навоий пирим, Тҳакур (Тагор) пирим. Менга қўл узатган устозларим бор – Абдурахмон Водилий, Асқад Мухтор, Шукрулло”.

Рауф Парфи адабий пирлари, устозлари ҳақида ҳамини ёзиб сўзларди. Бир куни табиатдаги ва шеъриятдаги ранглар хусусида суҳбатлашиб қолдик.

“Табиат рангларидан маъно ўқиш учун шоир бўлиш шарт эмас, – дейди Рауф Парфи. – Ҳар ким ўз тасаввурида рангларни аниқлайди. Бунинг учун шоирми, рас-сомми ёки бастакорми, идроки ва эҳтиёжидан келиб чиқиб ранглардан мазмун аниқлайди. Менимча, қандай ранглар билан суҳбатлашиши кераклигини ҳар бир инсон ўзи билади”.

Адабиёт, сўз санъати халқ дарди-ташвишларини, қувончларини бадиий ҳақиқатга айлантириши баробарида, миллат дидини юксалтиришга, эстетик савиясини камол топтиришга хизмат қилади. Бу – халқчилликнинг асл табиатини белгиловчи устувор хусусиятлардир. Шу орқали, ўзбек сўз санъати зақоларининг (Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон) жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлайди. Бадиий сўз санъатининг ана шундай пурвиқор чўққиларини бунёд этган сиймоларга муносиб шогирд бўлишлик масъулияти ҳам оғир, дея англантишга интилади. Ана шу жараёнда, Рауф Парфининг сўз ранглари билан суҳбати ўзбек бадиий маданиятининг келгуси ривожланиш йўлларини белгилашга қаратилган моҳияти билан ҳам эътиборлидир.

Ушбу маънавий-интеллектуал эҳтиёж санъатнинг азалий ва абадий бурчи бўлиб келган. Адабиёт чидаганга чиқарган маънавият жабҳаси эмас; адабиёт бадииятда яшаб қолгувчи истеъдодларнинг намоён бўлиш майдонидир. Бадиий ижоднинг ёзилмаган ушбу қонуниятлари Рауф Парфи изланишлари учун бир умрлик аъмол бўлиб қолди.

Шу ўринда, Рауф Парфининг сўзга, бадиий ижодга, адабий жараёнга бўлган муносабати бўй кўрсатаётир. Рауф Парфининг адабий-эстетик қарашлари жаҳон классикасига, бадиият тарихига, сўз санъатининг бугуни ва келажагига дахлдор мазмун-моҳияти билан ҳам аҳамиятлидир.

*Милкда мангумидир заҳарли тикан,
Аввал ёлғонмидир, сўнгера, қутлуғ сўз?!
Қўли узун экан, йўли кўп экан,
Умри узоқ экан ёлғоннинг, афсус! –*

деб ёзади Рауф Парфи. Унинг ўзи таъкидлаганидек, чин шоир учун истеъдоднинг аввали сўздир. Рауф Парфи учун сўз тириклик, ҳаёт шеъри демакдир. Шеър – сўз шаклидаги қатъиятнинг бир тури. Шоир ўзи учун аталган илҳом воситасида сўзнинг билгисиз зуваласини тайёрлайди ва бизга узатади. Рауф Парфининг “мени”, аксарият, шеърбозлардаги каби лопиллаб турмайди. У оддий турмушда ҳам, шеъриятда ҳам “мени”ни “ўзи”га бўйсундирган.

Нуқтаи назар ўзлиги – ижодий индивидуаллик асоси

Дунёқараш – туйғу-тафаккур синтезидан иборат шундай бир ёруғликки, у бадиий образларга кўчиб ўтган, адабий қаҳрамонлар руҳига сингдирилган инсон-миллат-Ватан манфаатлари демакдир. Шу боисдан ҳам у миллий-башарий қадрият маснадига эга. Эл-юрт назарида доимо эътибор уйғотаверади.

Рауф Парфининг адабий-танқидий мақолалари ҳам ижтимоий-эстетик қарашларини ифодалашига кўра, бадиий ижоди сингари ғоят қадрли, нажиб. Улар унчалик кўп эмас. Гарчанд, санокли эса-да, чўғи баланд мақолалар. Булар – устози Абдураҳмон Вадилийнинг ғазал, табдил ва ўғитлар китобига ёзилган сўзбоши “Тақдим”, “Зулм ва шеърият. Абдураҳмон Водилий” (қўлёзма), “Шеърият ҳуқуқи” (Чўлпон шеъриятига чизгилар, қўлёзма), “Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрақаман. Чўлпон” (қўлёзма), “Фитрат шеърияти” (қўлёзма), “Магар кулфат коминдадир” (тугалланмаган қўлёзма), “Шеърият – илоҳий мусиқа” (қўлёзма) мақолалари; “Тут гуллаган пайт” (адабиётшунос Шомирза Турдимов билан суҳбат), “Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгуси” (шоир Аъзам Ўктам билан суҳбат), “Шеърият ва абадият” (шоир Алишер Назар билан суҳбат) ва ҳоказо адабий ўйлари, интервьюлари, суҳбатлари, қайдлари ва шогирдларига ёзган сўзбошилари дир.

Рауф Парфининг адабий-эстетик қарашлари, асосан, адабий асар психологияси, ижод фалсафаси, адиб шахси ва сўз санъати масъулияти билан боғлиқ. Шу маънода, уларни шоирнинг дунёни, шахс ва жамиятни, воқеликни таҳлил қилувчи, баҳоловчи ижтимоий-фалсафий концепциясидан айри англай олмаймиз. Барчаси

муҳасамлашган ҳолда, умрининг маъноси, тириклик хосияти ва неъматини, шахснинг муқаддас сўз олдидаги бурчи, миллат ва Ватан ўтмиши, бугуни-эртаси-келажаги хусусидаги дардли ўйлар, изтиробли мушоҳадалардир. Хусусан, бир шоир китобига ёзган сўзбошисида бунга алоҳида эътибор беради: "... Бир шеър мухлиси сифатида беихтиёр бугунги шеърятимиз учун ҳам, мен учун ҳам умумий бўлган бир неча масала ҳақида ўйлаб қолдим. Менинг фикри ожизимча-бугунги ўзбек шеърятимиз ғоят турли-туман, ғоят рангин-рангпар, афсуски, баъзан долзарб мавзунинг ифодаси жўн, сўзлар заиф. Баъзан эса, юксак шеър маданиятига зид ҳолларга дуч келамиз. Сўз устида тинимсиз ишлашимиз, сўзнинг тарихини, тархини, тадрижини, товушини, ҳидини, таъминини чуқур ҳис қилишимиз, бир бутун уйғунлик ҳақида жиддий ўйлашимиз керакка ўхшайди. Туйғуларнинг меъёри бузилишини ақл кўзи билан кўришимиз зарур. Ғўзалликни, нафосатни кўзимизга, руҳимизга ютгачгина, у, сўзга айланади". (Қўлёзма. Биринчи бет.)

Рауф Парфи шоирнинг туйғулар жамғармасини интеллектуал савияси тафаккур қудрати билан уйғунликда олаётир, тушунтираётир. Инсоннинг психологик ҳаётидан узилиш совуқ рационалликни, ёлғонни юзага келтиради, дея аглайди. Кечинма муайян маъно касб этгандагина эстетик идрокка айланади. Одамлар кўнглидаги оғриқли маъноларни ёритишга, образлар тилига кўчиришга қаратилганлиги боисидан, у бадий-фалсафий мазмун касб этади. Рауф Парфи сўзнинг рангин буёқдорлигига диққатини қаратар экан, кўнглидаги туйғулар камаланини ҳис қилиб, ич-ичдан чуқур туйиб, идрок этилган тақдирдагина, у реал мазмун сифатида дилларда пўртаналар ҳосил қилади, ақлларни жунбишга солади; эстетик талқин маънолари юракларда зилзилалар кўзғайди, дейди. Бу, шубҳасиз, сўз деб аталган бир оғиз калиманинг бадий салоҳияти шарофатидир. Ижтимоий-фалсафий мазмунга йўғрилгани, демакдир. Ҳис-туйғулар реаллиги, холис ва объективлиги ҳаёт ҳақиқатини поэтик образлар зиммасига юклашга олиб келади; адолатнинг кўзига тик қараб виждонига хилоф иш тутмасликка, аллоҳ берган муқаддас сўзга ҳиёнат қилмасликка ундайди.

Зеро, сўз, аввало, мудраган, пинакка кетган онг-шуурларни янги-янги фикр ила уйғота олиши шарт, деб тушунтиради Рауф Парфи. Уйғотувчи фикрга эса инсон ҳамиша муҳтождир. Инсон теграси ғужғон ўйнаган, ғиж-ғиж қайнаган ҳиссий таассуротлар билан ўралган. Улар орасидан ўз қалбини ифодаловчи, онг-шуурида куртак туккан, барг ёзган фикр уруғини ёритувчи кечинмаларни сархиллаб билиш шахслик даражасини аңлатади. Ана шу ҳиссиёт ила фикр-тафаккур ижодкорнинг ўзлигини тўқис намоён этади: ўзининг кимлигини, қандай шахсият ва салоҳият соҳиби эканлигини ошкор қилади. Ана шу инжа ҳолатдан бошлаб ижодкорнинг шахслик маснади бошланади. Бу эса, асл санъат асарининг туғилишига доялик, демакдир. Биз бадий асарни ўқиганда, ҳаёт мазмунини қўлимиз билан ушлаб эмас, қалбимиз орқали туямиз, таъсирланамиз. Шунга монанд, воқелик тасвирида ҳам юракнинг туб-тубига чўкиб, қалқмаган ифода сунъий чиқади. Худди ана шу нуқтадан бошлаб, ёлғон болалайди. Туйғулар талқинидаги сунъийлик ҳаётини мазмунни холис, объектив туймаслик оқибатида юзага келади. Бу эса, шаксиз шахснинг синганлигини кўрсатади, санъатда эса ёлғоннинг урчишига олиб келади.

Рауф Парфи талқинига кўра, санъат асарида ижтимоий воқеликнинг холис, объектив тасвири кифоя эмас, бу ҳали камлик қилади. Энг муҳими, ҳаётини мазмунга нисбатан ижодкорнинг муносабати, миллат ва Ватан манфаати балқиб туриши лозим. Зеро, санъаткор ҳаётда кечаётган воқеа-ҳодисаларга алоқаси йўқдек, бета-раф кимсадек бир чеккада сўппайиб туриши мумкин эмас. Шу маънода, эмоционаллик омили воқеликни бадий идрок этишда ҳал қилувчи аҳамиятга молик. Дунёни аңлаш ва тушунтиришни туйғулар реализмисиз тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас. Негаки, объектив ҳаётини мазмун ана шу реаллик асосига қурилади. Бу миллат маънавий ҳаёти саҳифаларини дарж этишига кўра беназирдир.

Рауф Парфи эътиқод-иймон-дин тушунчаларининг вобасталигига алоҳида эътибор қаратиб, шу ўринда, улуғ ҳинд мутафаккири Махатма Гандининг мазкур фикрларини келтиради: "Исломият инсонларни аллоҳ таолога ва унинг асари бўлмиш

дунёга тафаккур кўзи билан қарашга чақирди. Ғарб кўрқинч бир қоронғулик ичинда экан, Шарқдан порлаган ислом қуёши жаҳолат ичиндаги дунёга ойдинлик, тинчлик, ҳузур бахш этди. Ислом дини ҳақиқат ва озодлик динидир”. (Қўлёзма. Иккинчи бет.)

Ушбу фикрда воқеликни бадиий идрок ва ифода этишнинг эстетик моҳияти яширинган. Шоир талқинига кўра, воқеликдан орттирилган, атроф-теварагимизда кечаётган жараёнлар уйғотган ҳиссий таассуротлар шунчалар кўпки, у ҳаводек зич, нафасдек ғужғон. Хусусан, шу ўринда, ғоят нозик бир ҳолат бор. Яъни, бадиий идрок воқелик хоссаларини туйиш баробарида, маърифий-ҳикматли маънони ҳам ўз замирига сингдирган ҳолда зоҳир бўлаётир. Ифода орқали англашилаётган бадиий умумлашмадан туйғу-таассуротнинг эстетик таъсир кучи-қуввати ҳам сизиб чиқаётир. Шу тариқа, поэтик идрок ва ифода жараёнидаги объектив реаллик шоирнинг ижодий индивидуаллигини, поэтик нигоҳдан ҳосил бўлган ранглар маъносининг ижтимоий аҳамиятини ҳам намоён этмоқда. Поэтик идрок-талқин-тасвир хусусиятларидаги объективлик билан субъективликнинг омухталиги санъат асарининг туғилишини асосламоқда. Рауф Парфи талқинига кўра, ижодкорнинг воқеликни баҳолаши тасвир ва талқин замиридан сизиб, балқиб чиқаётир. Бу – асл санъат асарининг устувор табиати. Поэтик санъат шундай бир мўъжизаки, идрок этиш баробарида, тасвир этилаётган объектни баҳолайди, эстетик баҳолаш бадиий умумлашмаларнинг ижтимоий-фалсафий аҳамияти билан бирга туғилмоқда; яхлит бир бутунликни вужудга келтирмоқда. Бадиий-эстетик фаолиятнинг баҳолаш жараёни кечинмалар жамғармаси орқали, туйғуларнинг қанчалик ҳаққоний ва холислиги ўлароқ ўзлигини намоён этаётир. Яъни, туйғуларнинг реаллиги, объективлиги ҳамда холислиги ҳал қилувчи роль ўйнамоқда.

Шу ўринда, Рауф Парфи талқинидаги бадиий идрок ва ижодкор шахсияти масаласи юзага чиқаётир. Бу борада ҳам Рауф Парфининг нуқтаи назари ғоят эътиборли. Хусусан, шахсият бутунлигисиз асл санъатнинг бўлиши мумкин эмас; туйғу-кечинмалари кўлмакка айланиб қолган ҳолатдан шоир шахсиятининг санъатдаги инқирози бошланади. Бу – ижодкор шахсиятининг синиши демакдир. Бу – асл санъатга ёлғоннинг аралашishi, ижодкорнинг ҳукмрон мафкуралар малайига айланиши оқибатидир. Буни, қулочга сиғмас катта бидондаги асалга бир томчи сиёҳнинг аралашishiдек гап, дея тушунтиради. Устози Абдураҳмон Водилийнинг қуйидаги мулоҳазаларидан иқтибос келтириб, ўз фикрини тасдиқлашга эришади: “Маълумингиз, соддалик, ҳақиқат ва табиийлик санъатнинг ҳамма турига ҳам бир хилда зарур. Бироқ, теранроқ боқиш керак, соддалик остида жўнлик, ҳақиқат қиёфасида ёлғон, табиийлик либосида сохталик бўлмасин, яна”. (Қўлёзма. Ўн иккинчи бет.)

Рауф Парфи шу ҳолат билан боғлиқ яна бир масалага муносабат билдиради. Устози Абдураҳмон Водилий шеъриятининг ҳаётий мағзи ҳақида тўхталар экан, ёзади: “Моддий ва маънавий оғирликларга қарамасдан шоир қаламини қўлидан қўймади, юрагидаги дарду ҳасратини қоғозга тушириб қолдирди. Бу асарлар бугун давр ҳақидаги кучли ҳужжатга айланди. “Бешиқдан қабргача илм изла”, дейилади, ҳадиси шарифда. Аммо, бошингда зулм қиличи яланғоч экан, илм изламайсан, бир осуда нафас, бир бурда нон излайсан. Кўзингга ташланган очлик пардаси иймон пардасини юздан кўтаради. Ўз нафсининг устидан ғалаба қилган инсон чин шоирдир”. (Қўлёзма. Тўртинчи-бешинчи бетлар.)

Кўринадик, шоир талқинига кўра, иймон-эътиқод илоҳий нурнинг кўнгилга жойланган шуъласи. Шу боис, уни ҳақни билиш ва танишдан холи англаш мумкин эмас. Бу борада, устози Абдураҳмон Водилийнинг мулоҳазаларига таянади; ўз фикрини қувватлантиради: “Аллоҳ таоло сизга бундай муаззам ақлу заковатни кибрланиш, зулм қилиш, зўрлик билан мол-мулк орттириш учун бергани йўқ. Аллоҳнинг бирлигини таниш, инсонларга меҳр-оқибатли бўлиш, инсонга фидойи бўлиш учун берган. Унутмангки, босган ҳар бир қадамингиз, олган ҳар бир нафасингиз аллоҳнинг назаридадир”. Рауф Парфининг алоҳида таъкидлашига кўра, худосизлик иймонсизлик демакдир. Сўз руҳни қаердан олади? Шоир сўзи кўнгилдан сув ичар экан, юракнинг туб-тубига экилган иймон нуридан руҳланади, қувватланади, қанотланади. Шу маънода, сўз билан руҳни бир-биридан айро ҳолда англаш мумкин эмас.

Сўзда илоҳийлик бор. Аллоҳ таоло бандасининг тилига ўз сўзини бериш баробарида, илоҳийликни, руҳни кўнглига экади. Шу боисдан ҳам сўзлар қуруқ, яланғоч гоёларни ифодалашга бўйсундирилган, агитка-тарғибот-ташвиқот қуролига айлан-тирилган пайтларда руҳиятдан маҳрум бўлади. Илоҳийликдан мосуво сўз ёлғонга юз тутаети. Ёлғоннинг эса ҳамшиша юзи шувут. Руҳсиз, таъсирсиз, қадрсиз сўз қаноти синиб, оёқлар остига йиқилиб тушади. Тупроққа қоришади, топталади. Зеро, сўз-худодандир, деган калима бор муқаддас китобларда. Сўз-ижодкор руҳиятининг кўзгусидир. Ижодкорнинг шахслик даражасини белгилловчи, кўрсатувчи устувор мезондир.

Санъатдаги ҳаёт ҳам аллоҳ билан бирга кечаети. Онги-шууримиздан, кўнглимиздан отилиб чиққан сўз иймон нурига йўғрилгани боисдан, ишонч-этиқод уйғотаети. Одамлар руҳиятига кўчиб ўтиб, таъсир кўрсатиб, руҳоният иқлимларини яратади; китобхон кўнглида ҳам психологик кайфиятни, муайян руҳий ҳолатни вужудга келтиради. Устози Абдурахмон Водилийнинг сўзлари шоир фикрларига қанот бахш эаети: “Аллоҳсиз умр-умр эмас, бу аён ҳақиқат, аммо ерда ўтаётган ҳаётимизни санъатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Санъатсиз умр бўм-бўш, сувсиз, қақраган саҳродир. Ҳатто сувсизликдан хувиллаб ётган саҳро ҳам санъат ҳаёти билан боғланган чоғда, кўзимиз ўнгида чексиз гўзалликлар эаети, ёлғизлик ҳиссини, белгисиз изтироблар ўрнини юксак шуур қамраб олади”.

Рауф Парфи мақолаларида уқтирганидек, шахсининг яхлитлиги ва бутунлиги – иймон саломатлиги, илоҳий руҳ вобасталиги самарасидир. Шахсияти синган, кўнгли “кирланган”, яъни, мафкуралашган, сўзи ялтоқланган ижодкор чинакам санъат асарини ярата олмайди; ўй-хаёли моддий манфаатдорликка тойган, ҳис-туйғулари сирпанчиқ, тутиб бўлмас симобдек ҳар хил шаклларга берилиб кетаверадиган ижодкорнинг санъатдаги инқирози, юзтубан йиқилиши ана шу аснолардан бошланади.

Демак, санъатнинг бош вазифаси инсон деб аталган, илоҳий руҳ кўнглига сингдирилган хилқатнинг маънавий-интеллектуал табиатини кашф этиш, унинг табиат-жамият ила робиталарини халқ, Ватан манфаатлари нуқтаи назаридан бадий акс эттиришидир.

Рауф Парфи қарашларига кўра, бадий-эстетик тафаккурда ҳам инсон руҳиятини теран тадқиқ этиш баробарида, шахс ва жамият манфаати учун ибратли, сабоқ бўларли фикр айтиш жоиз. Мазкур ижтимоий-фалсафий маъно инсонни ақлан ва руҳан камол топтиришга, жамиятнинг маънавий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган моҳияти билан қимматлидир.

*Абдугафур РАСУЛОВ,
профессор*

ИККИ ДУНЁ – БИР ҚАДАМ

Кейинги йилларда ўзбек насрида фаол ижод қилиб келаётганлардан бири – Нормурод Норқобиловдир. Ижодкорнинг “Тепалик”, “Орият”, “Алп онадан”, “Қуёш тутилган кун” ҳикоялари; “Тоғ одами”, “Белбоғ”, “Ғанимлар”, “Тоғдаги ёлғиз одам”, “Овул оралаган бўри”, “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссалари; “Дашту далаларда” романи фикримизнинг далилидир. Нормурод Норқобилов ўзбек насрида одам, табиат, ҳайвоний оламнинг ўзаро мураккаб муносабатларини муқоясалар асносида акс эттиришга интилаётган ижодкордир.

Ёзувчининг “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида қоя, булоқ, тош, арча, айиқ, ит, инсон аро узвий, табиий боғлиқлик тасвирланган. Эрناзар полвон борлиғи, ўй-фикрлари билан табиат одами. У жамият тартиботини билади, фан-техника тараққиётини англайди, замон ва одамлар ўзгариб бораётганини кўради. Лекин, барибир, табиатнинг азалий тартиботи асосида яшашни ёқтиради. Эрназар полвон катта оиланинг қоядай мустақкам таянчи, қишлоқдошларининг етакчиси, Ғайбулла мергандай ақлли одамнинг дўсти. У кўркўрона эркак зотини улуғлайди. Заифаю ожизаларни эъзозлайди, лекин улар билан ҳисоблашишни хаёлига келтирмайди. Унинг қалб тузуклари бор, уларга қатъий риоя қилади. Эр йигитнинг гўзаллиги қалбида. Эрназар полвоннинг аёли ўғиллар сонини яна биттага орттирганида, унинг юрагидан қуёш чиққандай бўлди. Чақалоқни кўрдию унинг капалаги учиб кетди. Йўқ, бола таъвия, ногирон эмасди. Аксинча, қош-кўзлари попуқдай, киприклари тўсдай қоп-қора, бетлари, даҳани келишган. Ота кўнглидан зимда хаёл кечди: “Қизбет”. Шу беозоргина фикр ота ва ўғил зиддиятига, оилавий фожиага сабаб бўлди. Хушбичим чақалоққа Ўсар номини лойиқ кўришди. У ақлли, тадбиркор йигитча бўлди, туман марказида вақтини ўтказди. Ака-укаларидай кураш тушмади. Отаси ҳар қанча гапирмасин даврага кирмади. Туманда аллақандай спорт билан шуғулланармиш. Мотоциклда ғир этиб қишлоққа келади, ғир этиб шаҳарга кетади. Ўсар бебошлик кўчасига кирди, насл-насабининг тайини йўқ аёл билан танишди. Ҳаром-харишни фарқламай қўйди. Ота эринмасдан марказга борди. Ўша аёлни кўриб қайтди. Эрназар полвоннинг дарди-дунёси зим-зиё бўлди.

Эрназар полвон нафақат ўғиллари, набираларининг поқдомон, жасур бўлишини истарди. Унинг итлари ҳам ёвқурлик, жасурлик имтиҳонидан ўтарди. Эрназар полвон атай йилда бир, шу йил туғилиб, вояга етган сара итларини айиққа рўпарў қилади. Айиққа рўпарў келган итларнинг сараги саракка, пучаги пучакка бирдан ажралади ва табиатан ёвқур бўлган итгина айиққа ҳамла қила олади. Журъатсиз итлар эса нари-берида акиллаб тураверади. Ва кучлар тенг бўлмаган бу тўқнашувда, айрим ҳолларда, табиий равишда хужумкор ит жароҳат топади. Эрназар полвон кейинчалик айни шу итни асраб қолади, қолганларини эса журъатсиз итлар сони кўпаймаслиги учун йўқ қилади. Эрназар полвон ушбу қадимий одат бўйича итларини синовдан ўтказиб келади. Бунақа пайтда, айиққа дахл қилинмайди, у синовчи объект сифатида хизмат қилади. Тўқнашувда жароҳат топган ёвқур ит эса алоҳида парваришланади. Чунки у насли тоза,

ноёб ит ҳисобланади. Бу хил синов ўтган асрнинг ўрталаригача бошқа халқларда ҳам қўллаб келинган. Балки ҳозирда ҳам бордир.

Ўсар бўлса оиланинг муқаддас тартибини бузмоқчи. Ота қишлоққа сигмади, тоққа чиқиб кетди: куйди, ёнди, ўртанди. Унинг ҳолини кўриб қоялар юм-юм ёш тўқди. Яна бир сафар ота нобакор ўғлини тоққа олиб чиқди. Юрагини ёрди. Гап-гапга тўғри келмади. Ота ўзини қўярга жой тополмай қолди. “Кейин туйқусдан ич-ичидан қўзғалган аччиқ аламга чидаёлмай, боя кўз олдига олиб қўйган калладай тошни чангаллаб, бор кучи билан пастга улоқтирди. Тош пакана арча танасига бориб урилиб, қасир-қусурлаганича қуйига юмалаб кетди”. Қиссада қизиқ ҳолат рўй бера- бошлади: тош, дарахт, атрофдаги нарсаларга жон битди. Эрназар полвон жон-жаҳди билан қуйига итқитган калладай тош рамз-тимсол даражасига етди. Ота ва ўғил муносабатлари ўта кескинлашди. Табиат ҳам ўзини аранг тутиб турибди. Ўғил беихтиёр отанинг қулоқчаккасига мушт туширди. Ота карахт бўлиб қолди. Табиат кутурди. Ўғил борлигини азобли, титроқ жунбишга келтирди. У ўзиданми, жону жаҳонини ўртаётган ҳолатданми, тоғ томон қоча бошлади. Отанинг: “Тўхта, оқпадар!” деган наъраси еру кўкни титратди, бунга яна ваҳимали шовқин-сурон қўшилиб, борлиқ силкиниб кетди. Бирдан хушёр тортган ота беихтиёр бошини кўтарди. Шундоқ тепада хўмрайиб турган баланд қоя қошидаги харсанг тошлар уюми қўзғалиб, йигитнинг устига бостириб келмоқда эди. Не ҳодисот рўй берди, ё қодир эгам? Қаттиқ изтироб ва қўрқувга тушган ота бир лаҳза қотиб қолди-да, сўнг бор овозда:

– Чапга ўт, чапга!..

...Эрназар полвон энг олдинда мисоли коптоқдай сақраб келаётган калладай-калладай тошлардан бири ўғлини уриб йиқитганини аниқ кўрди. Ундан кейинги чоғроқ харсанг бошидан босиб, янчиб ўтаётганини ҳам илғади. Салдан сўнг Ўсар тошлар оқими орасида бутунлай кўздан йўқолди. Ота жонҳолатда бўкириб юборди: “Ули-им!”

Менинг назаримда, Ўсарни уриб йиқитган тош боя ғазаб алангасида қоврилиб, юрак-бағри ўртаниб турганида Эрназар полвон жон-жаҳди билан пастга улоқтирган “калладай тош” бўлиб туюлаверади. Ёзувчи руҳи тоғу қояга, асрлар бўйи қимир этмай ётган тошга жон, яъни, ҳаракат ато этгандай бўлди. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида жамодот хилқати ва полвон келбатли кишиларнинг ўзаро муносабати ифода топган. Муҳими, Эрназар полвон, Кўчар полвон, Туркман полвон сингари қаҳрамонлар табиати тошлар, харсанглар билан уйғунлиқда ифода этилган. Эрназарнинг полвонларга хос тушунчалари оддий, содда, таъбир жоиз бўлса, ҳатто эскириб кетгандай. Аслида эса, табиатнинг тузилиши, минг-минг йиллик ҳаёти оддий, содда, ниҳоятда теран қонун-қоидаларга асосланган. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида борлиқ инсонлар феъли-атвориға менгазб кўрсатилган.

Эрназар полвон Ўсардан ранжиган, уни яхши сўз, панд-насихат билан ҳақ йўлга тушироқчи бўлганди. Кутилмаганда, воқеалар селдай давом этди. Вазият инсон инонихтиёридан устун келди. Қиссадаги ушбу тасвирда онг оқими ҳам, қудратли ташқи кучнинг таъсири ҳам, синергетика қонунияти ҳам лаҳзада ўзини намоён қилди. Таъбир жоиз бўлса, чақилган чақмоқ Ўсарни йўқлик дунёсига олиб кетди, табиатни алғов-далғов қилиб ташлади, Эрназар полвон қалбида битмас руҳий жароҳатни бошлаб берди. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасининг бадий баҳоси ретроспектив назардан ўтказишда тиниқ кўринади.

Нормурод Норқобилов тоғ бағри қишлоқларини роса кезди: овчи, тоғчи, ўқитувчи, қизу аёл, бўри, ит, айиқ, қоплон сингарилар феълени хў-ў-б ўрганди. Одам бозорини кезди, имкони қадар баҳолашга ҳаракат қилди. Унда муносабатлар, чину ёлғон хатти-ҳаракат, тусланиш, турланишлар кўз-кўз қилинаркан. Ёзувчи ҳайвону инсон аро рангоранг дуэльларни кўрди, детектив муносабатларни тасвирлади. Қиссадан қиссага ўтиб юрган воқеалар, қаҳрамонлар ҳар хил вазиятда қўллайдиган бир хил фикрлар учраб қолди. Нормурод Норқобилов янги жанр қопчасини очиши, янги дунёга кириши лозим эди. У илк романини битди.

Мен унинг илк романи – “Дашту далаларда”ни асар моҳиятига асосланган ҳолда “Дашту далалар романи” деб номлаган бўлардим. Асар бош қаҳрамони Эшқул полвон ўғли Тўланбойга ҳикматли фикр айтади: “Буларнинг (махлуқларнинг) бахтига яхшиям

дала-дашт бор, тоғу тош бор. Худо билиб бари жонлиқни ўз ризқи ва макони билан яратган... Дашт аслида ёввойи жондорларники, эмин-эркин юришга бизнинг эмас, уларнинг ҳақи бор. Сен эса бир бўлак этни улардан қизғаниб ўтирибсан". (Нормурод Норқобилов. Дашту далаларда. Роман. Тошкент. "Ўзбекистон" НМИУ. 2009 йил. 209-саҳифа. Кейинги парчалар шу нашрдан олинади.)

Ёзувчи қай макон, қай замон ҳақида ёзаётганини, қаҳрамонлари кимлар эканини яхши билади. Романда тасвирланган дашту далаларни: Илондара, Тошдара, Қоялидара, Ингичкадара, Қорадара, Пучуқтепа, Ўртақир, Чўтирқир, Қизилтепа, Оқсийна чўққиси, Очкамар, Юқоригаза, Толлижарлик, Суяқлисой, Иссиқжар деган маконлар белгилайди. Асарда Эшқул полвон ва Ойбарчин момо, Тўланбой ва Ойгул келин, Бўзбўри ва Қораманглай бўри, Қорақулоқ ва Жайноққўз тулки, Бойғози ва Зарбуви жуфтлиги, Ўсарқул баттол, Ҳайдар, Сулаймон чавандоз, Фармонов, унинг боди ўғли Саъдулланинг ҳаёт йўли, тақдири тасвирланган. Биз ҳамиша бадийий характер ижтимоий муносабатлар самараси, деб келганмиз. Ваҳоланки, қаҳрамонларни шакллантирадиган омиллар мўл экан. Табиий муҳит Эшқул полвон ва Бўзбўри тўдасини ҳамкорликда яшашини тақазо этди. Одам ва махлуқ аро ёзилмаган, аммо изчил риоя қилинадиган шартнома бор. Эшқул полвон Тўланбой, уларнинг қариндошлари Бўзбўри ва Қораманглайни ўз яқинлари, деб биладилар. Улар ҳаётида рўй берадиган ҳар бир янгиликдан хабардорлар. Бўзбўри нафақат ўзи, Қораманглайни, ўзга тўдаларни Эшқул полвон молларига яқин йўлатмайди. Эшқул полвон сиҳатгоҳда даволанаркан, тушида икки-уч бор Бўзбўрини кўради. Бўри ёстиққа ёнбошлаб гурунг бераётганмиш. Тўланбойнинг тушида Ҳайдар тоғаси Бўзбўрининг қизига уйланаётганмиш. Ойбарчин момо қачонки, Бўзбўридан гап очилса, Қораманглайни яқин кишисидай тилга олади. Мен ҳам, Қораманглай ҳам сизларни (Эшқул полвон ва Бўзбўрини назарда тутяпти – А.Р.) фарзандга ёлчитмадик, деяверади. Ойбарчин алпдай полвон эрига иккитагина фарзанд ҳадя этди. Қораманглай ҳам ҳамиша икки бўлтириққа она бўлади. Уларни эплаб-сеплаб вояга етказмайдик.

Эшқул полвон билан Бўзбўридан даштнинг каттаю кичиги ҳайкиб яшайди. Эшқул полвон фидойилиги, элпарварлиги билан обрў, эътибор топган. Бўзбўри неча бор ўзга тўдалар етакчилари билан ҳаёт-мамот жангига киришган. Ҳали енгилмаган, майдондан думини қисиб чиқиб кетмаган. Аксинча, у шердай олишади, жанг майдонини тўстўполонга айлантириб юборади. Унинг вазоҳати атрофдагиларга кўрқув солади. Шундай жонзот аллақандай ҳайвоний инстинктга кўра, Эшқул полвонга "ҳурмат" билан қарайди. Унинг мол-ҳолига кўз олайтиришни ҳаёлига ҳам келтирмайдик.

Нормурод Норқобилов романи олдида унинг қиссалари майдароқ, кўламсизроқ эканлиги сезилади. Эшқул полвонда, Бўзбўрида, улар муҳитида кўламлилиқ, илдизлилиқ бор. Ёзувчи илк бор тушдан, хотирлашдан унумли фойдаланади. Роман руҳида теранлик, жиддийлик, олдиндаги курашлардан хабар бериш оҳанги сезилади.

Дашту далаларда Эшқул полвону Бўзбўридай бағрикенг, чин эркакларгина яшайди. Бу ернинг оддий фуқаролари, жабр кўрганлари ҳам талайгина. Ниҳоятда чиройли Қорақулоқ, унинг шўх Жайноққўз, тўрт нафар тулкиваччаси, аслида, даштнинг тенг ҳуқуқли аъзоси. Юмронқозик ҳам бу маконда эмин-эркин яшаш учун курашади. Аммо, ёввойи табиатнинг ўз қондаси бор: беаёв курашга чидаган яшайди, енгилган четга чиқади. Тўланбой одам тоифасидан бўлса-да, дашт қондаларидан унумли фойдаланади. У Қорақулоқни эрмакка айлантирмақчи: тириклайин терисини шилиб олиб, қипқизил гўшт тарзида даштга қўйиб юбормоқчи, завқланмоқчи. Тўланбой чўпон таёғини ер бағирлатиб шундай отадик, тупроқ ковлаш билан банд бўлган юмронқозик ўқдай учиб келган таёқ зарбидан "шилқ" этиб қулайди. Қийин-қийин майда, кучсиз ҳайвонларга қийин. Қорақулоқ тутқунликдан қутулгач, жуфти, болалари ёнига қайтди. Олаҳуржунни яна елкасига осди. Унинг уч оёқлаб оғир юкни кўтариб бораётганини кўриб қолдилар. Даштда Ойбарчин момо зотдор товўққа жўжа очтирди. Учиб бораётган қирғий ерга ўқдай отилиб келди, бир жўжани илиб қочди. Она товўқ жўжасини асраб қолиш учун икки терак бўйи юқорига кўтарилди. Ваҳоланки, кечагина Тўланбой онасининг илтимоси билан товўқ қанотларини қирқиб қўйганди. Романда ҳайвонлару паррандалар аро курашнинг турли усуллари, турлари моҳирона тасвирланган.

Дашту далалар – кенглик, бетакорлик, сеҳрлилик, тирик вужудга насиба улашувчи ғаройиб дастурхон. “Кенга кенг, торга тор дунё”, деган нақлнинг ҳақлиги дашту далаларда аниқ кўринади. Эшқул полвон – дашт одами. Узунсоч рассом йигит даштга сингиб кетди гўё: туну кун алвон рангли расмлар чизди. Тўланбойнинг хотини Ойгул қалбидан гўзаллик дарёси оқади: у одми, ўзига хос кашталар тикади, ўтови гирдига гуллар экади, кенг далаларга боқиб кўзлари билан куйлайди. Дашту далалар гўзал инсонларга борлигини кўз-кўз қилади, синоатлар эшигини ланг очади. Жониворлар, паррандалар, ҳашорату курт-қумурсқалар елиб-югуради, тиним билмайди, ҳаёт абадийлигини исботлайди.

Эшқул полвон завққа тўлганда қўлига дўмбира олади, қувёғочдан куй таралади. Гоҳо Эшқул полвон ҳайвонлар, қушлар, кемирувчилар ҳийласини кузатиб, завқланиб кетади. Айниқса, тулкининг найранги уни ром этади. Бўзбўрининг чапани йигитлардай мардлиги, таваккалчилигига тан беради.

Романдаги ўзига хос тимсоллардан бири – Ўсарқул баттол. Унинг отаси Умиркул ҳам на одамларга яхшилик қилган, на даштни обод қилишга ҳисса қўшган. Бу авлод даштдаги одам сиёғидаги бўрилар. Одам тилини билса, унинг мантигини тушунса, бўрилар, айниқса, Бўзбўри тўс-тўполон кўтарган бўларди. Бўри ўз болалари, яқинларига меҳр кўрсатади, жуфтини ялаб-юлқайди, тантиқликларини кўтаради. Ўсарқул хасислар хасиси, худбинлар худбини. Айниқса, аёлни одам ўрнида кўрмайди. Бир маҳаллар хотинини олиб қочиб келган. Лекин бечора хотин Ўсарқул хонадониди ўзини қафасдагидай ҳис қилди, қизи бахтли бўлишини худодан сўради. Эшқул полвоннинг Ойбарчинни олиб қочганидан фақат она хурсанд бўлди: қизи қафасдан қутилди. Ўсарқул тош меҳр, қўли қон, юраги кир одам. Одатда, Ўсарқулдай қатъиятли кишилар мард, танти келади. Аксинча, Ўсарқул қасоскор, “меники”, деган тушунчага тиш-тирноғи билан ёпишиб олган. Бу дунё қасосли-да: бир пайтлар, Ўсарқул бировнинг қизини олиб қочган эди. Бугун бу ишни Эшқул полвон қилди. Қасоскор Ўсарқул ўла-ўлгунича Эшқул полвонни кечирмади, унга тишининг оқини кўрсатмади. Ўсарқул ва Эшқул полвон бир неча бор тўқнашдилар. Ҳар сафар Эшқул полвон ўйнаб-ўйнаб, яйраб-йайраб ғолиб бўлди. Ўсарқул ҳар гал ўзининг тубан томонларини намоён этаверди.

Романда ғалати бир тушунча бор: бўрисифат Ўсарқул, Ҳайдар, Саъдулла боди бўри сақлашни орзу қилдилар. Ўсарқул бўрини катакка тиқиб, уни ҳақоратлаб ҳузур-ҳаловат кўрмоқчи. Ҳайдар ўзи мансуб тўда бошлиғининг орзусини юзага чиқармоқ учун елиб-югуради, жияни Тўланбойни ҳол-жонига қўймайди. Саъдулла бўрига рўпара бўлишни, унга тик қарашни хаёлига келтирмаган. Аммо у одамларни қойил қолдирмоқчи, “бўри боқади” деган ҳайратни эшитмоқчи, холос.

Роман ўз муҳити, об-ҳавоси, баланд-пастлиги, бетакор аурасига эга жанр. Ёзувчи фақат одамларни, муносабатларни бир хил оҳангда, рангда, муҳитга боғланмаган ҳолатда тасвирласа, зинҳор бадий асар яратилмайди. Асар – оламари олам. Ўсарқул тасвири, унинг муҳити, қафасмонанд уй-жойи кишини эзиб ташлайди. Роман оламида қаҳқаҳа янграши, жала куйиши, аза-маросим бўлиши, энг муҳими, одамлар аро баланд-паст муносабатлар тасвирланиши зарур. Роман, мисоли, дарёлар туташган жой. Эшқул полвон номли дарёдан шифобахш, танга ҳузур бахш этувчи сув оқиб келади. Тўланбой – ёш дарё: суви бўтана, тезоқар, гирдоблари сероб, ёшларни оҳанрабодай жалб этади. Тўланбойнинг қилмишлари зинҳор қолипга сиғмайди. Мана, у ўйин қилиб Қорақулоқ – тулкини тутиб олди. Тулкининг терисини шилиб олмоқчи, қип-қизил тирик этни юргизиб қўйиб роҳатланмоқчи бўлди. Азамат Тўланбой кучи ошиб-тошиб кетганда новвос билан олишади: шохларидан бураб уни йиқитади. Рўзиқул мелиса, Зуннун ўр, Чори увоқ сингарилар Тўланбойнинг тенг-тўшлари: энгилтак, маишатпараст, шамолдай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа эсадиган, масъулиятсиз кишилар. Рўзиқул, масалан, улфатчилик деса, ўзини томдан ташлашга тайёр. Тўланбой баъзи-баъзида даштдан қишлоққа келиб қолади. Шундай пайтда, Рўзиқулнинг куни туғади: дарҳол дастурхон тузайди, хилма-хил егуликлар тайёрлайди, ичкиликнинг энг таърифлиларини топиб келади. Улфатчилик қувноқ, ўйин-кулги билан бошланади. Ҳар гал ғалва, тўс-тўполон билан тугайди. Рўзиқул мелиса чалкашликни бошлаб қўяди, Тўланбой уни давом эттиради. Ҳар сафар Ҳайдар Тўланбойни тутактириб юборадиган “Пастух!” деган сўзни қўллайди. Ҳайдар дўстини

“аҳмоқ”, “тентак”, “хўкиз” дейди, Тўланбойнинг парвойи палак. “Пастух!” дейилдимми, содда Тўланбой илон, чаён чаққандай тўлғанаверади. Шундай ҳолатлар роман жозибасини орттиради, ҳаётбахш руҳини оширади.

“Дашту далалар” романидаги ҳолат, муносабат, зиддият, тўқнашувлар Эшқул полвон хотиралари сифатида тасвирланади. Эшқул полвон марказга, сиҳатгоҳга келган: оёғи оғрийди, даволанмоқчи. У жисман сиҳатгоҳда, руҳи, жони-жаҳони даштда, адоқсиз далаларда. Саъдулла боди билан танишиб қолмаса, эҳтимол даштни эсламас, хотираларга берилмаган бўлармиди?..

Саъдулла боди – йигирманчи асрнинг олтмишинчи йилларида қишлоқдошларини зир қақшатган, қамчисидан қон томган, туман фирқа кўмитасининг йўриқчиси бўлган Фармоновнинг ўғли. Ёши қирқни қоралаган, оқ эшаккуртдай семириб кетган Саъдулла боди бетайин, ахлоқан бузуқ, ғурусиз, гапдон одам. У ўтмишни билмайди, келажак билан қизиқмайди. Ўз қадрини билмаган бу кас ҳеч кимни сариқ чақага олмайди. Унингча, Эшқул полвон ғирт қишлоқи, ёшини яшаб бўлган кераксиз одам. Кўпни кўравериб пишиб кетган Эшқул полвон бу тентакдан йироқроқ бўлишга интилади. Лекин сиҳатгоҳ кичкинагина жой. Қолаверса, Саъдулла бодига эшитадиган қулоқ керак. Йигит алжираб-алжираб, ҳеч нарса бўлмагандай, кетаверади. Эшқул полвон ва Саъдулла боди муносабатлари портлаш даражасига етди: полвон кап-катта одамнинг юзини ерга қаратиб ётқизди, юмшоқ ерига роса урди. Ўлдириш нималигини ҳам билмайдиган Саъдулла боди нўписа қилди:

“ – Отахон, мен сизни ўлдираман, – деди. Сал вақт ўтар-ўтмас Саъдулла боди “ваъда”сини унутди”.

Эшқул полвон Саъдулла боди билан гаплашади-ю, ярим асрлик воқеалар ҳаёлидан кўтарилмайди. Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари бошларида коммунистик фирқа Марказий кўмитасининг ўта ўйловсизлик билан қабул қилинган қарори, айниқса, қишлоқ кишиларининг жон-жаҳонини ўртаб юборди. Қарорга биноан, ҳар бир шахсий хўжалик қарамоғидаги молини давлатга топшириши шарт. Оилага фақат уч-тўртта майда мол қолдириш мумкин. Деҳқоннинг деҳқонлиги, чорвадорнинг чорвадорлигидан қандай наф, манфаат борки, унинг молхонаси, хувиллаб ётса?! Қишлоқ кишиси беш-ўнта мол қилай, омборим дон-дунсиз қолмасин, деб эрта-кеч тер тўқади. Жамоа хўжаликлари тузилаётган паллада ҳам ҳар бир деҳқон дон-дунини умумомборига топширсин, деган буйруқ бўлган эди. Шу буйруқ жамоа хўжаликлари тагига илк бор сув куйганди.

Романда чорвадорларнинг ушбу машъум қарорга муносабатлари холисона тасвирланган. Чорвадор оёғига теша урган бу ҳужжатга қарши биринчилардан бўлиб Бойғози кал қарши чиқди. Аввалига, ўз молхонасини мол-поли билан ёқиб юборди. Ақлли, адолатли Эшқул полвонни қишлоқдошлари молини олиб, даштга чиқиб кетишга кўндиришди. У йиғилган подани ҳайдаб, даштга кетди. Туман фирқа кўмитаси йўриқчиси Фармонов жон-жаҳди билан халқ манфаатига зид қарорни ўрнига кўйиб, ижро этишга киришди. Майда, қора моллар хатланди, махсус идораларга жўнатилди. Ўсарқул, Шавкат қирриқ, Рўзиқул мелиса сингарилар Бойғози кал, Эшқул полвон қилмиши ҳақида махсус маҳкамаларга хабар етказиб турдилар. Фармонов ҳар куни Эшқул полвон олиб кетган подани излар, тиним билмасди. Вакил билан Эшқул полвон Қизилтепада тўқнашдилар. Улар орасида мана бундай суҳбат – сўз дуэли бўлди:

“ – ...Қадамимни пойлагунча, шугина подани кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олсанг бўлади-ку! Ё, ҳашша топасан, деб, биров сенинг ёқангдан оляптими?!

– Мен отамни алдашим мумкин! – Фармоновнинг овози ўта расмий тус олди. – Лекин партияни ҳеч қачон алдай олмайман!

– Ўв-в! – Эшқул полвон дилига тугиб юрган гапларини айтмоққа жазм этди. – Биз сени ҳукумат ва ҳукуматнинг одами деб биламиз... Шу кенг даштда яшаб туриб, сурув-сурув мол қилмаслик гуноҳи азим эмасми, а?! Одамларни буйтиб сиққунча, халойиқ, чоғинг етганча мол қил, ҳам эл тўяди, ҳам ўзинг, демайсанми?! Биласанки, эшигида тўртта моли йўқ одам на ўзига эн бўлади, на бировга!” (72-саҳифа.)

Бадий асар қиммати фикрларнинг асослилиги, одамлар ҳаётининг ҳаққоний тасвирига мос келиши билан белгиланади. Сохта ёзилган, санъаткор дилидан чиқмаган фикрлар дарҳол эскиради. Дарвоқе, асар қаҳрамонларининг қадрини улар қилган ишлар, айтган гаплар белгилайди. Фармонов ва Эшқул полвон орасида бўлиб ўтган гап-

сўзларга ярим аср бўляпти. Шу муддатда Эшқул полвон эзгу ишлари, айтган ҳаққоний гаплари билан обрў-эътибор топди. Фармоновни Бўзранг бўри жазолади – кўлини ғажиб ташлади, ярим жон қилиб қўйди. Унинг ўғли бекбурд, бетайин одам бўлди.

Эл бошига иш тушганда Бойғози, Эрали раис, Сулаймон чавандоз сингарилар Эшқул полвонни қўллаб-қувватладилар. Илдизсиз, ғайриинсоний қарор инкор қилинди. Аммо, синов кунларида майдонда кўкрак кериб тура билганлар сиймоси халқ қалбидан жой олди. Нормурод Норқобилов романининг концептуал асосларидан бири шудир. Машъум кунлардаёқ Бойғози Эшқул полвонга бундай деганди: “Айланай, сендан! Сени туққан онанга балли! Сендайлар борлиги учунгина бу кўтир дунё жойида турибди!” (77-саҳифа.) Бойғози бобо сўзларига фаришталар омин деган экан. Эшқул полвоннинг тақдир дафтарига ҳеч ким таҳрир киритмади.

Адабиётшунослиқда роман жанрига берилган таърифлар кўп. Лекин, ҳанузгача дабирлик санъати роман моҳиятини белгилаш борасида кам тўхталган. “Контекст”, “подтекст” деган ибораларни бот-бот қўллаймиз, енгил-елпи, юзаки романларда дабир санъаткорлиги йўқ. Ваҳоланки, романнинг мураккаб жанрлиги маънолар серқатламлигида, асосий матндаги мазмундан ўзгача, қутилмаган янги гап, ғояларнинг уч бериб қолишида сезилади. Талқин – романдаги санъаткорликни кашф этиш. “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” сингари романларни қунт билан ўқисангиз, дабир сизга янги гап, қаҳрамоннинг янгича кўринишини ҳадея этади. Дабир, аслида, ҳарбий соҳадаги касб ҳисобланган. У шундай матн тузганки, унинг замирида муҳим гап яширин ҳолда ифодаланган. Дабирлик санъати ҳам матн тузилмаси – структурасига бориб боғланади. Дабир санъатида маъно теранлиги ва гўзаллик омукталашади. Моҳир романнавис – дабирлик санъатини эгаллаган истеъдодли сиймо. У матн остида, матн руҳида гўзалликка йўғрилган маънолар қаватини пайдо этади. Нормурод Норқобиловнинг “Дашту далаларда” романи Тўланбойни кўрсатишдан бошланиб, асар хотимаси ҳам Тўланбой билан боғлиқ:

“Дашт кенг, жуда кенг эди.

Бироқ юраги адоқсиз қайғуга тўлиб-тошган Тўланбой бу кенгликка сиғмай борарди.

– Тоғам-а, кун кўрмай кетган тоғам-а!!!”

Роман марказида икки қаҳрамон – Эшқул полвон ва Тўланбой туради. Рўзиқул мелиса, Зунун ўр, Ҳайдар, Шерқўзи, Шавкат қирриқ, Ёдгор сўфи, Фаттоҳ манқа сингарилар Эшқул полвонга рўпара бўлмайдилар, юмушларини Тўланбой билан битирадилар. Тўланбой отаси билан фахрланади: унинг Шавкат қирриқдай бетайинлар билан жанжаллашиб юришини истамайди. Эшқул полвон Тўланбойнинг оила шаъни учун курашаётганидан хузур қилади. Айни вақтда, Шавкат қирриқ билан боғлиқ хангома воситасида дашт тақдири, ёввойи ҳайвонлар ҳаёти ҳақидаги фалсафий қарашларини ўғлига баён қилади. Бошқача айтганда, Эшқул полвон ёр ўғлига дашт, унинг махлуқлари ҳаётига оид фалсафани ифода этади. Аҳмад қора, Бойғози кал сингари юрагида ёли бор инсонлар, даштни, бу ердаги махлуқларни ҳимоя қилиб ўтдилар.

Шавкат қирриқ билан бўлган жанжал моҳиятини Эшқул полвон ўғлига оддийгина қилиб тушунтиради:

“ – Майдонда андишасиз билан кураш тушиб, уни мағлуб қилдим. Товоғига кўл қўйилган эди, мен шу кўлни ютиб олдим.

– Ота, сизга одамнинг устидан кулиш бўлса!

– Мен ҳеч кимнинг устидан қулаётганим йўқ”. (218-саҳифа.)

Ўша суҳбат мобайнида, Тўланбой бир нарсани, яъни, ҳеч қачон отасидек бўлолмаслигини ҳис қилган.

Ота ва бола доим келиша олмай, гаплари гапларига тўғри келмай юради. Лекин, эътибор берилса, Тўланбой отасининг изидан боряпти. У неча бор подани ташлаб, адашиб-улоқиб кетди. Лекин, ҳамиша яна подачиликка қайтади. Тўланбой подачиликни ўрнига қўйиб уддалайди. Бу фазилат отасидан ўтган. “Тўланбой подани яхши боқади. Эрта баҳордан даштга чиқиб кетган жониворлар қиш олди қишлоққа семириб, йилтираб қайтади”. (49-бет.) Тўланбой пода боқиш тартибини отасидан ўрганган. Эшқул полвон подани узоқ ерларга ҳайдаб кетарди. Подачининг қора уйи атрофи ҳамиша ўтли, пичанли бўларди. Шундай вазият бўладикки, подани кенг ёйиш имкони бўлмайди. Шунда моллар, “қора уй” атрофида ҳам тўйиб овқатланади.

Тўланбой Қорақулоқ тулкига роса азоб берди. Бечора жонивор ўлимига рози бўлди. Тили бўлса у бу тентак Тўланбойга Жайноққўз жуфти, тўрт боласи ҳақида гапириб берган бўларди. Эшқул полвон тулки устидан кулиш уёқда турсин, бу ақлли жониворлар хийлаларидан завқ олади.

“Бири итни чалғитиб, нарига олиб кетди, бири эса аста бу ёқдан келиб, этни олиб кочди.

– Сиз барини кўриб ётибмидингиз, ота? – Тўланбой ҳайрон бўлади.

– Ҳа, барини кўриб, томоша қип ётувдим”.

Ҳайдар Тўланбойни ўзига яқин олади. Ҳамма гапни унга айтади. Лекин, Ҳайдар, ўйлаб кўрилса, жиянининг дўсти эмас. Мана, улар орасида бўлиб ўтган бир суҳбат:

“ – Поччам экан деб турмайман! – Ҳайдарнинг кўзлари оловланди. – Тикка отаман!

– Унда сизни... мен ҳам отаман-да, тоға! – Тўланбойнинг нигоҳи бежо ёлқинланди.

– Э, нима деганинг бу?! – Ҳайдарнинг қуюқ қошлари ҳайратдан тепага санчиди.

– Ахир... тоғадан ота яқин-да!

Бу ҳақ гап олдида Ҳайдар нима деярини билмай, чайналиб қолди”. (162-саҳифа.)

Мана шу диалогнинг ўзи Тўланбой – эртага Эшқул полвон бўлишини аниқ кўрсатади.

Тўланбой янги авлод вакили сифатида отасининг айрим қилмишлари, хатти-ҳаракатларини қўлламайди. У отасидан кўриқиб туради, калтак егандаям аламини ичига ютиб кетади. Кейинчалик ўйлаб кўрса, отасини ниҳоятда севар, кўп масалаларда унга тақлид қиларкан. Тўланбой болалигидаёқ отаси Ойбарчин онасини олиб қочганини эшитан. Улар орасидаги муҳаббатга тўлиқ ҳаётга ҳавас қилган. Қарангки, Тўланбой ҳам Ойгулни севди, кўксини захга бериб ётди. Ойгул ҳар жиҳатдан етуқлигини тезда намоён этди. Муҳими, унда гўзаллик туйғуси, оилага садоқат кучли. Эрининг сал енгилтак, камўйловли эканлигини билса-да, на отасига, на қайнота-қайнонасига шикоят қилади. Шу ўринда, Эшқул полвоннинг Тўланбойга айтган гапи ёдга келади:

“ – Улим, шу келиннинг эркаклиги бор-да! – деганди бир куни Эшқул полвон, узоқдаги ўтовлар ёнида ивириб юрган келини тарафга эмас, ётоқлаган подага қараб. – Манглайи ярқираган йигитсан, лекин!

– Э, аёлнинг ҳам эркаклиги бўладими?

– Бўлади, улим, бўлади. Лекин аёлнинг эркаги зўр бўлади”. (113-саҳифа.)

Эшқул полвонда даштга нисбатан ўзига хос меҳр, содиқлик бор. Дашту далалардаги дараю жарликлар, турфа хил гиёҳлар, паррандалар, ҳашоратлардан тортиб, йирик жондорлар унга қадрли. Эшқул полвон даштга меҳр қўйган одамларни ўзига яқин олади. Аксинча, дашт табиатини юракдан ҳис этмаган одамларни ёқтирмайди. Тўланбойнинг қулоғи остида отасининг ҳов бирда таассуф-ла айтган бир гапи жаранг бергандай бўлади:

“ – Улим, минг қилсаям, сенинг даштга ўгайлигинг бор! Бор ҳадигим шундан!

Наҳотки, шундай бўлса?!” (218-саҳифа.)

Романнинг тағмаъносида Тўланбой қалбида дашту далаларга меҳрнинг пайдо бўлганлигини кўрсатиш фикри ётади. Дашту далалар инсон қалбидаги чуқур, теран туйғуларни юзага олиб чиқади: куйлаш иштиёқини пайдо қилади, қўлга қувтаёқ (дўмбира) тутқзади. Бахшилар ҳаммаша она ер саховати, гўзаллигини куйлаганлар. Авваллари Эшқул полвон ва Тўланбойнинг гапи гапига қовушмас, ота-бола бир-бирини англамасди. Дашту далалар ҳаёти, ўтиб бораётган вақт Тўланбойни Эшқул полвонга яқинлаштира бошлади. Дашту далалар ўша-ўша. Аммо уларга меҳр, садоқат туйғуси ҳар бир одамда бетакрор ҳолда рўй беради. Бу, шубҳасиз, Нормурод Норқобиловнинг “Дашту далаларда” романининг руҳи ва тағмаъно тасвирида бадий ифодасини топган.

Лайло ШАРИПОВА,
филология фанлари номзоди

«ГУМБАЗЛАРГА ЕТАР ТУФРОҚНИНГ БЎЙИ»

Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзонинг шеърляти табиат билан уйғун, муҳаббатга лиммо-лим, юракда илдиз отиб, Ватан тупроғида кўкарган, юрт осмонига томон бўй чўзаётган мевали дарахт, эҳтимол ўрик: меваси баҳордаги довуччадай ёшларни тартади, зардолудай саратонда дилларга ором беради, данаги ақлимизни пешлайди.

*Милён йилда мени яратди ҳаёт,
Мени сўраб, тоғлар қатор чўкди тиз.
Наҳот англамайсан, билмайсан наҳот,
Ахир, мен биттаман, ягона, ёлғиз?!*

“Ёлғиз” шеъри – фалсафий шеър. Бир-икки банди инсон ҳақида. Шоирнинг “мен”и инсон билан бирлашиб, умуминсонийлик туйғуси ифодаси даражасига келган.

Иқбол Мирзо шеърларининг оҳанги равон, қофияси тўқ, сатрлар тўкилиб келадики, шоир бадий тасвир воситаларини қўллай деб фикрламайди, балки қуйилиб келган мисралар қатидан бадий санъатлар кўз очаверади:

*Дирилларди мендан қочиб варраклар,
Варрагимдан чўчиб учган лайлаклар,
Хуркак-хуркак титраб тунда юраклар,
Тўлқин-тўлқин тортар эди нолалар.*

Биринчи сатрда жонлантириш – ташхис бор, биринчи сатрнинг охиридаги “варраклар” иккинчи сатрнинг бошида айнан келгани боис, радд ул ибтидонинг тасбеъ кўриниши, учинчи-тўртинчи мисрадаги такрор сўзлар мукаррарни юзага келтирган. Кейинги икки мисрада ҳам тавзеъ – товуш такрори бор. Иқбол Мирзо – туйғуларини манзараларда ифодалайдиган мусаввир шоир, бунга болалигидаёқ қалб кўзида муҳрланган табиат сабаб:

*Хўқанди латифда
Карнайгулдан учар болари куйи,
Райҳонлар тебраниб чалади ғижжак.
Гумбазларга етар туфроқнинг бўйи,
Сипоҳий тераклар қоқмайди мижжа,
Дил уйғоқ.*

Шоир шеърларида товушлар, сўзлар ўзлари ҳосил қилган оҳангда яйраб, рақс тушади:

*Шимолдан шошқалоқ шамоллар келур,
Ҳалқумга ханжардек ҳилоллар келур,
Сийнадан ситрилган саволлар келур:
Раҳмингиз келмасми?*

Барча сатрларда тавзеъ – товуш такрори бор, ҳар банднинг тўртинчи мисраси эса, иборанинг такроридан иборат. “Раҳмингиз келмасми?” ибораси “Ачинмайсизми?” маъносини беради. Шоир ёрга ўзидаги турли ҳолатларни изоҳлаб, раҳмсизлигини таъкидлайди, лирик қаҳрамоннинг “Бўм-бўш боғларига баҳорлар келади”, “Азоблар, андуҳлар, аламлар келади”, унинг “тунлари тангадек тўкилиб кетади”. Аммо ёрда раҳм йўқ. Шоир кўнгилни ташбеҳлар билан безаб, табиатни жонлантириб туриб, кутилмаган сўз ўйини билан шеърхонни лол қолдиради:

*Раҳмингиз келмаса...
Ўзингиз келинг.*

Ибора бўлиб келган тўртинчи мисра охириги бандда эркин бирикмага айланади, раҳм жонлантирилади: ошиқ олдига ёрнинг раҳми келмаса, ўзи келсин. Одатда, сўз ўйини шаклдош сўз, ибора, эркин бирикма ёрдамида юзага келади ва у маҳорат белгисидир. Шоир сўз ўйини қилар экан, радд ул ажуз санъатини ҳам айнан “товон” сўзи ёрдамида юзага келтирган, “товон”ни шаклдош сўз сифатида қўллаб, тажнисни пайдо қилган:

*Товонимни қўмсаб, қабарар тупроқ,
Қоларман тупроқнинг товонларига.*

Шоир “Юзим қаро бўлгуси” сатрида ҳам ибора, ҳам эркин бирикма бўладиган “юзим қаро”ни қўллаб, сўз ўйини қиларкан, ийҳом санъатини юзага келтирган. Умуман, Иқбол Мирзода кутилмаган сўз ўйинлари кўп учрайдики, бу шоир услубидаги ўзига хосликлардан биридир:

*Дедим: “Қорасоч дилбар,
Дилимни тиғ тилгуси.
Зулфага тегурсам агар
Юзим қаро бўлгуси!”*

Иқбол Мирзо шеърлари инсоннинг шахсий дардларини инсониятнинг дардларига қўша олган, инсониятнинг дардларини эса шахсий дардларига айлантира олган қалбдан тўкилган фикр ва оҳанг вобасталигидан ҳосил бўлган. “Хузур”, “Кўринад”, “Дард”, “Худого солдим”, “Муҳаббат”, “Бўғдой сўз”, “Дадам қабри”, “Синган одам”, “Бачкана кун” каби шеърлар фикримиз далилидир.

Шоир “Қўқон шамоли”, “Айланай”, “Менинг дардим”, “Бунақаси кетмайди”, “Акаларимга”, “Дадамга”, “Деди”, “Кўзларида” каби шеърларида фольклоризмдан унумли фойдаланади. Гоҳ фольклорга хос оҳанг, образ, мотив, жанрни стилизация қилса, гоҳ халқ қарғиш ва олқишларини қўллаб, аналитик фольклоризмни юзага келтиради ва бугунги ўзбек шеърлятида халқ оғзаки ижодидан баҳраманд ижодкорлардан бири сифатида кўзга ташланади. Аксарият шоирлардан фарқли ўлароқ, Иқбол Мирзо фольклоризми нозиклик билан сўз ўйинини ҳосил қилиб, унинг ёрдамида инсон руҳияти манзараларини кўриш имконини беради:

*Қачонки, ўзандан узилади сув –
Уч кун тўхтаб қолса, бузилади сув,
Юрагим остида эзилади сув,
Кўзимдан чиқолмай кўзёш овора.*

Китобхон “Тўхтаган сув бузилар” матали ёрдамида лирик қаҳрамон юраги остидаги сув кўзи томон оқиб чиқа олмай, тўхтаб қолганини англайди ва ундаги руҳий азобни ҳис қилади.

Параллелизмни қўллаш халқ қўшиқларига хос. Шоир “Тилло узукка тилло кўз” бўлолмаслигини айтар экан, унга параллел ҳолда, “Қиз болага қиз бола Дўст бўлмайд” ҳеч қачон” деб хулоса қилади. Бу ўринда, тилло – қиз. Аслида, халқ йигитни тиллога, қизни унинг кўзига ўхшатади. Шоир халқ фикридан ўзига хос тарзда фойдаланади. Кўп ўринларда халқона хулосалар қатида халқона ҳазилни ифодалаган шоир шеърляти мағзи-мағзига фарғонача юмор сингдирилган:

*Хаёлингни дугонанг
Бузганини билмайсан,
Ёнгинангда менга кўз
Сузганини билмайсан.*

Иқбол Мирзо учун садоқат, дўстлик – муҳаббатнинг ишончли қўриқчилари. “Гуноҳ” шеърда шоир итнинг хуришини ифодалар экан, сўз ўйини қилади. Одатда итнинг хуриши “ҳав-ҳав”, “вов-вов” каби тақлид сўзлар билан берилади. Шоир кам ишлатилган шаклни шаклдош сўз сифатида қўллаб, итнинг хуриши орқали хиёнат хавфини ифодалайди, аслида ҳам ит хавфни сезса хуради:

*Синиқ ой сарғайиб кезаркан кўкда,
Томларда шуғлалар шарпасин илғаб,
Занжирини силтаб, айқирди кўппак:
– Хавф!
– Хавф!
– Хавф!*

Шоир учун ўзбекнинг аёли – фаришта, у тушида биринчи севгилисини кўрса ҳам гуноҳкор.

Муҳаббат – дарё, соҳиллари тоғ бўлса ҳам тўлқинлар тошиб, қирғоқлардан ошади. Бу тошқин шеърга кўчади:

*Мен сенга муҳтожман, интиқман, зорман,
Билмайман, борманми-йўқми ёдингда.
Агар айбдор бўлсам, ёлғиз айбдорман –
Худонинг олдида, сенинг олдингда.*

Инсон бир бор севади, қолганлари севгига ҳавасан туғилган туйғулар: улар туғилади ва қачондир ўлади. Аммо муҳаббат ўлмасдир. Иқбол Мирзонинг муҳаббат ҳақидаги армонли шеърлари шундай ҳисни уқтиради.

*Хаёллар қўймайди ўз ҳолимизга –
Лўливаччалардек ёпишқоқ кир-чир.
Қанотлар боғловчи иқболимизга
Ҳислар унутдилар бизларни бир-бир.*

Ижодкор қалбида улуғ бир ишқ бор ва бу ишққа жуфт излаб тириклик оламини кезади. Ундаги бу илохий ишқ асли ботинида борки, уни ишқ ҳақидаги буюк асарлар тасаввурлантирган. Энди ҳам ботинидаги, ҳам тасаввуридаги ишқ уни кўзлар дарёсига чўктиради, қалблар тубига йўллаб гавҳар излатади. Ҳар сафар топдим деб ўйлаб, суюниб кетади-ю, сўнг, адашганини сезади, яна, яна излайверади: Зулфия, Гули, Юлдуз...

*Гулижоннинг кўзидан
Оҳулар уялади.
Кипригини кўтарса,
Осмонлар суянади.*

Китобхон ажабланар, аммо, чин шеърхон ўртаниб кетади: гўзалликнинг исми кўп, ўзи битта. Муҳаббатнинг ифодаси рангин. Ўзи танҳо. Шоир муҳаббат заминида илдиз отиб, ишқ аршига етган қалб садоларини шеърга кўчиради:

*Бир лаҳза бўлса-да, яшадик бирга,
Дилдан тупроқ кетди, кўздан кетди кир.
Мен нечун шукрона айтмай тақдирга,
Мен уни кўрдим-ку, кўрдим-ку, ахир!*

Иқбол Мирзонинг “Бир лаҳза”, “Шунда”, “Сенга бармоғимни тегизмайман”, “Ўпкаланиб қарайсиз”, “Телба хаёл” каби шеърлари муҳаббатдан туғилган. Шоир кўзларга – кўнгил кўзларига термулади, муҳаббат ахтаради, топдим деб ўйлайди, қалби тошади, шеър туғилади:

*Эҳромлар ҳам бир кун туроб бўлар экан,
Коинот ҳам тўзғиб, хароб бўлар экан,
Фақат севги мангу ва соф бўлар экан,
Билганимни энди сенга билдирсайдим,
Кўзларингга термулсайдим, термулсайдим.*

Чин севгидан зорланган, озорланган, ороланган шоир муҳаббатнинг қуёшлигини – унга етиб бўлмаслигини, кўзёшлигини – уни тутиб бўлмаслигини, кетишга уринаётган нафас эканлигини англайди. Аслида, чин шоир учун вафодор, бир умрли ёр – ўзининг қалби. Иқбол Мирзонинг “Эй, дил...” шеърида бунга иқрор бор:

*Эй, дил, не истайсиз яланғоч кўкдан,
Анвор уммонида титрайсиз дир-дир?!
Ерга бир боқсангиз – қишу ёз, кўклам,
Кўзлар унутдилар бизларни бир-бир.*

Иқбол Мирзо шеърияти – унинг ўжар руҳиятидан, бепаён кўнглидан, зоҳири ва ботини қоришиб кетган тафаккуридан, яъниким, уч ўлчам аро туғилган ишқ ҳосиласи. Табиатга, инсонга, иймонга, имконга, осмонга, замонга ва шу кабиларга ишқи – шу улуғ ишқнинг фарзандлари. Айни дамда, улар орасида улуғи – онага, отага, фарзандга, ёрга муҳаббатдан-да улуғи – Ватан ишқи. Шоир англайди: инсоний муҳаббатдан туғилган илоҳий муҳаббат, эҳтимол, лаҳзаларда юз очар, аммо боқий. Энди унинг қайноқ қони тиниқлашади, тинади:

*Ҳилви роқ китобни зарб билан ёпдим,
Кўҳна бўй урилиб бузди кўнглимни.
Хазон тўшагидан бир гавҳар топдим,
Висол – муҳаббатнинг гўзал ўлими.*

Бир ҳолат ҳақ: чин ижодкор қалбида заминий ишқ илоҳий ишққа, илоҳий ишқ заминий ишққа эврилаверади. Икки дард орасида сарсон-саргардон чоғларида Ватан ишқидек улуғ дардга йўлиқади. Бу оғриқли дардларга малҳам бўлиб истиқлол келди. Шоир Ватанни, халқни деб нафас олмак кунларига етди. Ўшанда ҳам у шодмонликдан хотиржамланмайди, истиқлол боқийлиги, юрт равнақи учун ҳаловатдан кечиш кераклигини англайди ва англатади:

*Бошинг эгиб, таъзим айла, шукрона айт,
Сени гулдек эркалаган чаман учун.
Осмонларда юрган бўлсанг, тупроққа қайт,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?*

Иқбол Мирзо шеърларини ўқиб, сулув сатрлардан ҳайратланасан, қалбан табиатга қоришиб кетганига иқрор бўласан: “Осмон кемшик тишин кўрсатиб кулди, ўтларга ўраниб қонуш тортди ер”; “Тубида тошлар думалатиб сойлар ўтди”; “Қамишларнинг бойламида найлар ўтди”; “Чаён ўз жуфтига тутади шакар”; “Чақмоқ – соғинчларнинг ойдин гулими”; “Изимдан судралиб келаверар йўл”; “Дараларга қамаб қўйиб бўронларни”... Бундай сатрларни келтираверсанг, саҳифалар турнақатор бўлади.

Иқбол Мирзо шеърлари ҳур руҳнинг парвозидан туғилган, табиат ва жамиятдаги уйқаш ҳамда фарқли, зиддиятли муносабатларни акс эттирган, самимий, дилтортар шеърлардир.

Қозоқбой Йўлдош,
педогогика фанлари доктори,
профессор;

Қундузой ҲУСАНБОЕВА,
педагогика фанлари
доктори

КЎНГИЛГА ЙЎНАЛГАН ШЕЪРИЯТ

Хилма-хиллик, тинимсиз янгиланиш ҳамда изланишлар бугунги ўзбек шеъриятининг қудрати ва ўзига хослигини таъминловчи омиллардир. Замонавий ўзбек шеъриятида қалам тебратаётган кексаю ёш ижодкорлар тинимсиз ижодий изланишигина, уларнинг яратиларини ўқишли қилиши мумкинлигини англаб етдилар. Шоирлар учун ёзилганидай ёзиш даври ўтиб кетди. Улар кўнгил ҳолатларини ифодалаш кечимининг ибтидосидаёқ, замондош ўқирманлар ҳолату савиясини кўзда тутган ҳолда, иш кўришга одатланиб боришаётир. Ана шу изланувчилар орасида Носиржон Тошматов деган, ҳадеб кўзга ташланавермайдиган, аммо бутун ҳаётини шеърият билангина тасаввур қиладиган, камсуқум бир ижодкор ҳам бор. Лекин шеърларини синчиклаб ўқиган одам, у шоирликка даъво қилмай, қисиниб-қимтинибгина юргани ҳолда, катта шеъриятга дахлдор бўлиб қолганини билгандай бўлади.

Носиржон Тошматовнинг қалами маҳсули бўлган мисралар орасида ўқувчини руҳий мувозанатдан чиқарадиган, уни ўйлантириб, муносабат билдиришига сабаб бўладиган сатрлар анчагина. Маълумки, бугунги адабиёт ўқирманга ақл ўргатишга, унинг учун “ҳаёт қўлланмаси” бўлишга даъво қилмайди. У кўпроқ китобхонда сезги, туйғу ҳосил қилишга йўналтирилиб, муносабат уйғотишга қаратилади. Шу боис, ҳозирги адабиёт муносабатлар адабиётидир. Носиржон Тошматовнинг битиклари ҳам ўқирманни ўзини тафтиш қилишга, ўзгаларни туйишга, олам ва одам қилғиликларига муносабат билдиришга ундайди. У кўнгил киши сифатида кўнгилдан чиқариб сўз айтади: “*Ҳар тонг, Ҳар саҳар эрталаб Деразасини очиб аста Кўнгелини уйғотади эркалаб...*”

Туйғулари рост ва самимий бўлган шоир уйғоқ руҳ билан гўзалликни тез илғайди, майсаю шабнам, дарахту япроқ, ҳатто тошу тупроқдаги гўзалликни ҳам туяди, бундан бир дунё баҳра олади ва ўзининг кайфиятини ўзгаларга ҳам юқтира билади. Носиржон Тошматов оддий инсон кўпда пайқайвермайдиган, лекин пайқаб қолса, завқи тошадиган кўркамликни мисраларга моҳирона жойлай биладиган шоир.

Асли қишлоқ йигити бўлган шоирнинг кўнгли нозик, туйғулари капалак қаноти каби ҳарир. У ернинг ҳидини чуқур туйгани, тупроқнинг фазилатини яхши билгани учун дала ва унинг тароватини таъсирли қилиб тасвирлайди. Шоир табиат ҳодисаларини жуда оригинал йўсинда ифодалай билади. Носиржон Тошматов борлиқдаги ҳамма нарсани жонли кўради, инсоний гўзаллик эса, бу жонли борлиқни ҳаракатга келтиради. Жонланган ҳаракатнинг тароватини шоир: “*Челакдан сочилган сувнинг Келинчакнинг бармоғин ўпиб Шўх-шодон кулиши*” тарзида бетакрор тасвирлай олади. Гарчи, бу тасвирда оч қофиядан фойдаланилган, мусиқий уйғунлик ҳам сўнгига етмаган бўлсада, муаллиф поэтик назарининг ўзига хослиги, ташбеҳларнинг оригиналлиги, тимсоллар динамикаси билан ўқувчи кўнглини ром этади. Шеърдаги: “*Пошнанинг дўқидан Зинанинг титроғи...*” сатрлари шеърхонда титрама поэтик кайфият уйғотади. Маълумки, сўзга эврилган поэтик кайфият ҳаминша шеърдир.

Носиржон Тошматов табиат ва жамиятнинг ҳар бир кўриниши, ҳолатидан шеър топади. Чунки у ҳеч нарсага бепарқ эмас. Шоир табиатни ҳам, жамиятни ҳам ўздан ташқарида эмас, балки кўнгил мулкининг ичида кўради. Шу боис, табиатда кечаётган ўзгаришлар унинг ҳам кўнглида кечади. Шунга монанд, замзамали руҳий ҳолатларни поэтик мисраларга айлантиради:

*Йигитдек ошиқиб чопиб келган ёз
Чоллардек ўй суриб, кетмоқда маҳзун.
Заминга ҳарорат олиб келган ёз
Кетмоқда дийдираб, уст-боши юпун.*

Ёзнинг кузга ўз ўрнини бўшатиб беришидай одатий табиат ҳодисаси ҳақида жуда кўп ёзилган. Оламни ўз кўзи билан кўриб, ўз кўнглидан ўтказадиган иқтидор эгаси ҳар қандай одатий ҳодисанинг ҳам ҳеч ким пайқамаган қирраларини топа олади. Ёз ҳолати акс этган юқоридаги мисралар ўқувчини оламга ўзгачароқ кўз билан қарашга, атрофни кузатибгина қолмай, ундан поэтик маъно топишга ундайди.

Ҳар қандай ижодкорнинг чин бадиий қудрати туйганини туйдиришда кўринади. Бу жиҳатдан Носиржон Тошматовнинг қуйидаги мисралари эътиборни тортади:

*Дарём!
Кўёшнинг нуруни чил-чил синдириб,
Тўлқинлар устига бир-бир миндириб,
Оёғим сийпалаб ювишларингни,
Онамдек эркалаб суюшларингни,
Соғиндим.*

Шеърнинг мазкур сатрларида Сирдарёнинг оқимидаги қарқин, сувидаги тот, мавжларидидаги меҳр яққол акс этган. Тасвирнинг серқатламлиги сабаб, лирик қаҳрамон дарёнинг сувига эмас, балки чил-чил синган ва тўлқинларни миниб келган кўёшнинг нурига чўмилади. Бу сатрлардаги ҳарорат ўқирмангада юқади, унида ўйлашга ундайди.

Шеърда висол ва ҳижрон, келмоқ ва кетмоқ бирлиги қуйидаги йўсинда ифода этилади:

*Йўқласам, йўлимга тушиб қувнаган,
Кета билсам, қумлар сочиб қуелаган,
Шаҳарга ҳам излаб бориб ортимдан
Деразамга юзин босиб йиғлаган,
Шамолингни соғиндим.*

Ушбу сатрларда санъатпардозлик, ясама кўтаринкилик йўқ. Улар самимият ипларидан тўқилган яхлит поэтик мато бўлгани учун ҳам қотиб қолган манзара эмас, ҳаракатдаги руҳият ифодасидир. Шодлигу норозилик ҳамда деразага юзин босиб йиғлайдиган даражадаги соғинчнинг бу қадар чин тасвири кўнгли нозик одамнинг қалқиб турган кайфияти, дақиқа сайин ўзгара борадиган сезимларини акс эттирган.

Носиржон Тошматов – ишқ аталмиш нодир туйғунинг моҳиятини чуқур англаган шоир. Бу туйғуни ақл орқали англаш бошқа, уни кўнгил билан туйиш бўлак нарса. Инсоннинг ақлу туйғусини биргаликда ром этиш, қамраб олиш чин ишқнинг хоссаси. Шундай ҳолатга тушган инсоннинг кўнгли қоғозга тўкилади:

*Сен – зиёсан, оғриқли хаёл,
Жоним оғрир ёдимга тушсанг.
Сен – мен учун энг оғир савол,
Жавоби ҳам ўзингда... келсанг.*

*Сен – қувончим, изтироб, оҳим,
Мен бир умр излаган оҳанг.*

*Сен – паноҳим, кўнглимнинг шоҳи,
Мен бор-йўғи соянгман, соянг...*

Висолга эришиши гумон бўлган ошиқнинг дарди ифодаси бўлган бу мисралар, ҳар қандай кишининг кўнглида хайрихоҳлик ҳиссини уйғотиб, шоир туйғуларига шेरлик қилади. Шеърнинг: **“Жоним оғрир ёдимга тушсанг”** сатридан севишганларнинг бирга бўлолмаганликлари англашилиб туради. Эришилмаган бахт, армонга айланган маъшуқа ва у билан ўтган дамларни эслаш – ошиқ учун битмас азоб. Бу азоб кишининг жонига ҳам, жисмига ҳам оғриқ беради. **“Сен – мен учун энг оғир савол, Жавоби ҳам ўзингда... келсанг”** сатрлари айна фикрнинг исботи. Шеърхон, энг оғир саволнинг ўзи қандай бўлиши, ошиқ учун унинг жавоби нима эканлиги ҳақида ўйланиб қолади. Висолми? Висол – ҳодиса, вазият. Унга етишилганда савол ҳам, унинг жавоби ҳам маълум бўлади. Лекин ўша висолнинг ўзи бўладими? Бу сўроқ ўқувчини ўйлашга мажбур қилади.

Носиржон Тошматовнинг ошиқ кўнгил тилаклари ифодаланган “Кўнгул” деган шеъри кишининг диққатини тартади. Шеърнинг: **“Гоҳида шохидан айро япроқдек Шамолда учмоқни истайди кўнгул”** мисраларида шоирнинг айрича назар эгаси экани кўринади. Шеърятда ҳазонрез япроқларни ўзининг кўйига солган куз шамоли кўп ҳам хушланмайди. Носиржон Тошматов эса куз шамоли ва унда чирпирак бўлаётган япроқ тимсолларига ўзича ёндашади. Унинг назарида, ошиқ япроқ гўзал бир мақсад билан шохдан атай, яъни, “дарчадан ёрнинг хонасига кириш” ниятида айро тушган. Куз шамоли эса япроқнинг ниятини англаб, унга кўмаклашяпти. Ҳар иккисининг мутаносиб хатти-ҳаракатини англаган ва уларга ҳаваси келган ошиқ кўнгил ҳам япроқдек шамол етовиди парвоз қилишни кўмсайди, япроққа ҳавас қилади. Чунки у ҳам ёрини соғинган: **“Ёрнинг хонасига очик дарчадан Япроқдек тушмоқни истайди кўнгул”**.

“Ёрнинг зулфида сирғалиш” – япроқнинг ҳам, ошиқнинг ҳам истаги. Улар – ҳар икки ошиқ шу ниятда дарча ошяпти. Икки ошиқ томонидан ёрнинг қаро сочларида сирғалишни орзулаш замирида бошқа бир каттароқ тилак ҳам яширин: ёрнинг қаро зулфи ёстиқ бўйлаб эмас, лаблари узра ёйилган. Ошиқларнинг кўнгил тилаги сочлар узра сирғалиб бориб: **“Шивирлаб-шивирлаб ёрнинг лабидан Бўсалар узмоқ...”** Ошиқ кўнгил ёр лабларидан бўса оларкан, у нималар деб шивирлаши мумкин? Ўз муҳаббатига иқрор бўладими? Ёр гўзаллигини мадҳ этадими? Лабларнинг болини мақтайдими? Ҳар икки ошиқнинг нималар дейишини ҳар бир шеърхон ўзича таҳмин қилади. Сўнги мисрадаги “бўсалар узмоқ” ибораси бир ўқишда ғализдек туюлади. Ахир, бўса “узилмайди” “олинади”. Шеърнинг ички моҳиятидан келиб чиққан шоир бўса олиш ифодасини бера оладиган сўзни топа билган.

Носиржон Тошматов бир шеърида висолсиз севгидай азобли ва сирли туйғуни тамомила бошқа ракурсда тасвирлайди. Худди кинокартинада бўлгандек, ракурс алмашиши билан моҳият ўзгаргандай бўлади. Ўзгаргандай бўлади-ю, ошиқнинг азоби зарра қадар камаймайди:

*Биламан, кутяпсан мени бу кеча,
Болишинг бошинга ботяпти тошдек.
Хаёлингга минг хил хавотир кечар,
Мен деб ташвишдасан,
ташвишинг оздек.*

Шоир маъшуқани чуқур туяди. У кечираётган изтиробларни кўнглидан ўтказиши. Негаки, кутиш – азоб. Бундай пайтда, вақт гўё жойида тўхтаб қолади, хаёлга эзгу ўйлар асло ёвуқлашмайди. Буни ошиқ жуда яхши билади, у маъшуқасидан кўра кўпроқ азоб чекади. Лекин бир аччиқ ҳақиқат борки, жондан азиз кишининг васлиданда қудратли: **“...мен боролмайман, Оёғига тошлар осилган қушман. Дардларим ҳеч кимга ёра олмайман, Менинг муҳаббатим – ўзимга душман”**.

Шеърнинг кейинги бандларида маъшуқа ҳолати кўклам эпкинини кутаётган қизғалдоққа, ошиқ аҳволи эса Қамчиқ довонидан ўтолмаётган шамолга менгзалади:

*Биламан, кутяпсан,
шамолни кутган
Адир кўйнидаги қизғалдоқ мисол...
Қамчиқ довонидан оша олмасдан,
Тошкент йўлларида изғилар шамол.*

Шеърда маъшуканинг шамолни кутаётган қизғалдоққа ўхшатилишига сабаб қизғалдоқнинг бутун жозибаси, кўрку таровати кўклам эпкини эсганда ёрқин намоён бўлади. Эпкишли қизғалдоқзор чайқалиб ётган гўзаллик уммониға айланади.

Носиржон Тошматов “Кетяпман” номли шеърда ўқирман билан бевосита тиллашади, уни ҳам ўзини ўйлантирган муаммолар борасида ўйлаб кўришга ундайди. Кўнглидаги эзгу ўй-фикрларни ўзгалар кўнглига кўчиришни истайди, токи, улар бошқаларнинг қалбида ҳам эзгулик ҳосилларини берсин:

*Кетмоқдаман, билмайсиз, қаёқларга кетяпман,
Ўйлайсизки, ўзимдан йироқларга кетяпман.
Йўлимни ёритмади кечанинг юлдузлари,
Йўлимни ёритадучи чироқларга кетяпман.*

Инсон ҳар бир хатти-ҳаракати билан ўз қисмати томон бораверади. Ҳар кимнинг йўли ҳар хил. Кимникидир меҳнату машаққатларга эш, кимникидир айш-ишрату кайф-сафоларга. Бу йўлларда шеър лирик қаҳрамонининг “товонлари ёрилди, чақа бўлди, Тош диллардан юраги бир умр зада бўлди”. Лекин у йўлидан қайтмай, бир кўнгил эгаси сифатида гиёҳлардан “дил дорисини” қидирди, “майсаларнинг кафтидан қониб шабнам ич”ди, “юрагини чайгани булоқларга” борди, сабоқ олгани “кўнгил мамлакатига” йўл солди.

Носиржон Тошматов ҳажвий йўналишда ҳам бир қатор шеърлар ёзган. Шоирнинг “Кўприк”, “Лоқайдбекнинг каминага танбеҳи”, “Мантиқ” сингари ҳажвий битиклари шулар жумласидандир.

Сирдарё бўйларида улғайган Носиржон Тошматов табиатни яхши билади ва яхши кўради. У табиатда рўй берадиган энг кичик ўзгаришларни ҳам кузата олади ва улардаги айричаликларни нозик илғайди. Ана шу нозик ўзгачаликлар кўпинча шеърларга эврилади. Шоир жамият ҳодисаларига ҳам ана шундай синчковлик ва чанқоқлик билан қарайди ҳамда инсон руҳиятидаги ёз эпкини қадар сезилмас ўзгаришларни ҳам шеър тилига кўчиришга, одам туйғуларининг инжа кўринишларини поэтик тимсолларга айлантиришга уринади. Қувонарлиси шундаки, у, кўпинча, бунга эришади.

Диллардан дилларга

Александра ДАВШАН,
филология фанлари доктори

Ўзбекистон замонавий адабий жараёнида маданиятлараро мулоқот

Маданиятлараро мулоқот – маданият субъектлари ўртасидаги алоқа сингари кўп қиррали тушунча. “Бугунги кунда фикрлаш тарзи ўзгармоқда – зиёли, билимли одам маданиятли инсонга айланиб бормоқда, ўз тафаккурида бир-биридан узоқ маданиятлар ва фаолиятларни уйғунлаштирмоқда”, деб ёзади В.С.Библер. Кўп миллатли Марказий Осиё ҳудудларида яшаш тарзи, тарихий воқеликлар, диний мансублик қатор маданиятлар ўртасидаги узвий алоқа ўрнатилишига восита саналган.

Ўзбекистонлик русийзабон ёзувчи ва шоирларнинг ўзига хос услубий жиҳати шундаки, уларда ижодийлик миллий қадриятлар билан уйғунлашган. Бундай ижодкорлар сони кўп эмас. Шеърят оламида дунё маданиятлари, образлари ва тасаввурини ўз ижоди мисолида ёритаётган Марта Ким ана шулар сирасига киради. Тақдир тақозоси билан ўз миллий тилидан узилган шоира учун рус тили она тилига айланди, филология йўналиши бўйича олган таҳсили дунё маданиятини ўрганишга қизиқиш уйғотди. Унинг ижодини кузатар эканмиз, “ўзимизники ва бировники” деган тушунчани сезмаймиз.

Марта Ким шеъриятида олам чизгиси турли маданиятларга хос оҳангларга бой: русча лапар, термалар шиддати: (“Чиқаман ариқ бўйига ёнгали, Куймоқ – ўпич олмоқ эмас”); шарқона ҳазин ифода: (“Сен ёнимда – бахтлиман, Овозим чиқмайди”) каби сатрларида Анна Ахматова нафаси, Цветаева оҳанги сезилади. Унинг дунё образи одатий тасаввур ва тушунчалардан йироқ. Қумдаги уй қумдаги саройга айланади, бу билан янада катта ҳалокатни намоён этади. Рус мақолига кўра, кўкдаги турнадан фарқли ўлароқ, кўлдаги читтакка ҳам парвоз қилишига йўл бермоқ даркор. Ижодий илҳомланишнинг пасайиши ва денгизни орзу қилиш чорасизлиги муаллифга фавқулудда шафқатсиз нигоҳ бахш этади: “Чақаман оломон мағзини, Номеҳрибон, бешафқат”. Марта Ким шеърияти ўзига хос бўлиб, илм аҳлини изланишлар олиб боришга ундайди.

Шоиранинг янги шеърый тўпламининг номи – “Еттинчи осмон” дейилиши бежиз эмас. У етти адир, етти най, етти фаришталар моҳияти асносида, руҳнинг ҳаёт устидан ҳукмронлигини ифодалайди. Унинг шеъриятида турли хил маданий қатламларни топиш, уларнинг абадийлиги ва ўзгарувчанлигини аниқлаш: ҳам осон, ҳам машаққатли. Маданиятлараро тадқиқотлар муаллифининг асл шахсини аниқлашнинг энг мақбул йўли. Марта Ким таъбири билан айтганда: “юзимда ниқоб йўқ, юракда қалқон”.

Ўзбекистон ҳақидаги эътиборга тушган, муносиб баҳоланган насрий битиклар сирасига Евгений Абдуллаевнинг “Тошкент” романи (2005) ва Дина Рубинанинг “Кўчанинг куёшли тарафида” (2006) асарлари киради. М.М.Бахтиннинг “романинг вазифаси – ан-

глаш”, деган фикридан келиб чиқиб, бир оз олдинроқ ёзилган Динара Абдулованинг “Қайтиш” (1999) асарини ёдга олиш зарур.

Тошкентда ўсиб улғайган бу ижодкорлар жамиятни бир хил қадриятлар асосида тасаввур қилиб, қалбан бир-бирига яқин қаҳрамонларни танлайдилар. Романдаги воқеа – ҳодисалар даври ҳам бир хилдир, яъни, Иккинчи жаҳон уруши. Рус адабиётидаги шафқатсиз реализм ва фожиавий реализмдан фарқли ўлароқ, юқоридаги номлари зикр этилган ижодкорлар нафақат уруш қатнашчилари, балки уларнинг авлодлари тақдирини ҳам ёритадилар. “Эҳ, уруш, нима қилиб қўйдинг, ярамас!..”; ёки: “Уруш бўлмаганда эди, азизам!..” Авлодлар – бош қаҳрамонлар ҳисобланади.

Учта қаҳрамон – Собир, Лаги, Вера – санъат ва маданият кишилари. Зеро, Т.Карлейл фикрича: “қаҳрамонлик руҳи ўзига хос кўринишда намоён бўлади”.

Д.Абдулованинг романи – улғайиб бораётган инсон ҳиссаси. Е. Абдуллаевнинг асаридagi Лаги исмли қиз – бош қаҳрамон. У ниҳоят ўз йўлини топади. Д. Рубина асаридa қатор персонажлар тақдири уйғунлигидан ўз қаҳрамонини қидиради. Улар тенгдошларига ўхшамайди, бир-бирларининг хатоларини такрорлайдилар (ўғил болаларда), изтироб (қизларда), биринчи муҳаббат ва, энг муҳими, ёлғизлик, ундан қутилиш умиди – устувор аҳамиятга эга. Муаллифлар ўз қаҳрамонларини яхши кўрадилар, уларни кескин муҳокамадан ва ноодатий ҳаракатлари учун жазодан асраб қолишади. Ўқувчи ҳам одамларга қувонч улашадиган Собирга меҳр қўяди. Лаги хоним ва исми жисмига монанд мусаввир Верага ҳурмати ошади.

Бутун оламга муҳаббат қаердан бошланади? Иккинчи жаҳон уруши пайтида майдонларда жон берган, ундан ҳам ачинарлиси, бедарак кетган ўзбек фарзандлари – романнинг асосий мавзусига айланган. Бироқ ёт ўлкаларда тирик қолганларга янги бир қараш бахш этди, бу қараш қалбан кузатувчан бўлган, бошқача таъбир билан айтганда, тонг юлдузини кўра оладиган ўткир нигоҳдир. Бу нигоҳ фақат тоза қалб соҳибларига насиб бўлади. Ажал даҳшатига чулганган уруш ноодатий, ўзига хос, лекин бахтсиз муҳаббатни юзага келтиради. Собирнинг отаси – зумрад кўзли, овоз соҳибаси – Валентинани, Лагининг отаси эса – Луизани севиб қоладилар. Бу оталар оилага одатий турмуш чегараларини ёритиб ўтувчи, бироқ амалга ошмаган (“Тошкент” романи) ёки барбод бўлган (“Қайтиш” романи) севги ва гўзалликнинг романтик идеалини олиб кирди. Фарзандларни эса волидалари эмас, ўгай она ё бегона олижаноб кишилар тарбия қилади. Ёшлик чоғининг романтик туйғуларини йўқотган оталар ғам-ташвиши уларни билмаган ва қабул қилмаган болаларга ҳам ўтади.

Лаги ўз исмидан нафратланади. Бетховеннинг “Элизага” номли композициясини чалганда кўзига ёш олган отасини хотирлайди. Собир ҳам рафиқаси ва қариндошларини тушунмайди, уларнинг дилини ноҳақ оғритади. Веранинг бефаросатлиги туфайли оилга дарз кетади. Ҳимоясизлик, таъсирчанлик, қаҳрамонларга хос бўлган чизгилар (жасурлик, теранлик, масъулият ҳисси) йўқлиги ва қаҳрамон аёлларнинг (хайратланарли гўзаллиги, итоаткорлиги, садоқатлилиги) Собир, Лаги ва Верани ўз даврининг қаҳрамонига айлантирди. Шу тариқа ҳар бир қаҳрамон руҳиятини алоҳида эътибор билан тадқиқ қилишнинг янгича ҳикоя услуби вужудга келди. Булардан “энг аҳамиятлиси” – олдиндан кўра билиш, ойдинлашув, мавҳумлик томон йўл олиш. Фикрларда тугаллик, тафаккурда аниқлик йўқ. Бош қаҳрамонлар – ўзгарувчан даврнинг ҳақиқий фарзандлари ўз ички кечинмаларини ёдга оладилар, алланималарни тахмин қилишади, ана шу ички кечинмалар туфайли ўқувчида ўша давр тўғрисида тасаввур уйғотади.

Шу тарзда воқеалар ривожини топади: оталар идеалининг қулаши фарзандлар хатосига олиб келади. Бу кичик деталларда аниқлаштирилади: оқила, ёши бир жойга бориб қолган қайнонаси Лагидан бекитиб чекади. Келин ҳам ўз навбатида мумкин эмаслиги ва зарарли эканлигини билса-да, ичади, истайдими, демак, мумкин деган ақидага амал қилади. Инсон нимани қандай хоҳласа қилишга ҳақли бўлса, унда қадриятлар қаерда қолади? Йўқ, албатта! Шундай қилса, кимга зарари тегади? Романлар зерикарли маслаҳатлардан холи, бунда ўқувчи оқу қорани ўзи ажратиб олиши керак.

Рус тадқиқотчиси М.М.Голубковнинг фикрича: “адабиётнинг маданий даражасини ўзгариши энг муҳим вазифа – миллий ўзликни англашдан маҳрум қилади...”. Биз юқорида тилга олган қаҳрамонларимизнинг миллий тафаккури муаллифлар учун асо-

сий мақсад эмас. Аниқроғи, Собирнинг онаси – украин, Лагиники – немис, Веранинг отаси – онаси айтгандек, “махлуқ” бўлса, миллийлик ҳақида қандай гап бўлиши мумкин? Шу билан, бирга, Д.Рубина Веранинг келиб чиқиши аслзодаларга мансуб эканлиги ҳақида қистириб ўтиши адабиётда урф бўлган анъанага киради.

Барча ижодкорлар учун дунё маданиятига йўл очқлиги жуда муҳим. Собир учун бу маиший турмуш тарзида намоён бўлади. Шу тариқа, романда ўзбек, украин, яхудий, грузин зиёфатлари тасвирланади. Лаги учун бу – китоб бўлса, Вера учун – тасвирий санъат. Барча қаҳрамонлар кенг фикрлайдилар. Ушбу романларга хос хусусият – вақтнинг чўзилиши. Оталар наздида, узоқ ўтмишда қолган ажойиб бир давр бугунгача чўзилиб, хронологик чегараларни бузади. Сўнгги манзарада персонажлар ёшларини ҳисоблайдиган бўлсак, улар муаллифлар тасвирлаганидан анча кексароқ эканини кўрамиз.

Д.Рубина ўз-ўзига қаҳрамонининг қобилияти ва ҳиссиётларининг навқирон эканлигини уқтириб ўтади. Д.Абдулова эса Собирни ёпиқ эшик қаршисида, унинг тақдирини ўқувчи ихтиёрида қолдиради. Лаги эрининг ўғли билан ўн йилликни четга суради. Шу тариқа, ўқувчи учун чўзилган вақт қаҳрамонлар учун кўз очиб юмгунча ўтади. Бу даврда уларнинг феъл – аторида ўзгаришлар рўй беради.

Замонавий қаҳрамонлар оталари давридан энг муҳимларини олишади. Собир учун бу отасининг гўзалликни қўмсаши, гўзаллик эса, ўғли бошқаларга инъом этган қувончга айланади. Лаги отасининг йўлини давом эттиради. Ахир, у нафақат ҳисобчи, таржимон ҳам бўлиб, ўз миллатига бошқаларнинг донишмандлиги, қувончу шодлигини етказди. Вера замон ва макон чегараларини ёриб ўтади, мусаввир бўлиб етишади.

Бош қаҳрамонлар тақдиридаги бу каби бурилишлар залворлидир, дарҳақиқат, бундай хусусият бугунги дунё учун ҳам муҳимдир, ҳозир ҳам ижодкорлик, ҳаётдан янги маъно излаш қадрланади. Янгилик бирданига қабул қилиниб, анъанага айланмайди. Янгилик бор экан, уни муаллиф ҳис қилар экан, қаҳрамон замонавий бўлиб қолаверади.

Ҳар қандай макон ҳамиша ҳар бир давр ижодкори учун янги қирраларни очади. У афсонавий ва сирли образдан тобора реаллашмоқда, аммо ўзининг шоирона моҳиятини сақлаб, кенгайтириб бораверади.

Ёднома

Саъдулла СИЁЕВ

АҲЛИ ДИЛЛАРДАН ЭДИ

Мактабда Муҳаммадамин Маҳмудов деган адабиёт ўқитувчиси бўларди. Вазмин, хаёлчан, билимдон киши эди. Айниқса, классик адабиётимизни яхши биларди. Ҳар сафар дарсдан аввал Навоий, Машраб ё Фурқат каби шоирларнинг ғазалларини ўқиб, кейин маърузасини бошларди. Юқори синфда ўқиган кезларим эди. Бир куни устоз сўраб қолди:

– Келажакда ким бўлмоқчисан, ўйлаб кўрдингми?

– Журналист бўлсам дейман.

– Дуруст, – деди домла, унда “Шарқ юлдузи” журналининг ҳамма сонларини олиб, ўқиб чиқ. Кейин гаплашамиз.

Кутубхонада журналнинг 1955-56 йиллардаги сонлари бор экан. Икки йиллик тахламни қўлтиқлаб, уйга жўнадим. Етиб олиб, ўқидим.

Икки ой ичида “Шарқ юлдузи”нинг икки йиллик сонларини синчиклаб ўқиб чиқдим. Журналда машҳур ёзувчиларнинг бадиий асарларидан ташқари, уларнинг ижодига бағишланган илмий-танқидий мақолалар, баҳсу мунозаралар ҳам босилган эди. Бундай мақолаларнинг аксариятини Суннатулла Анорбоев деган ижодкор ёзган эди. Кейин билсам, Суннатулла ака ҳам Одил Ёқубовга ўхшаб, асли бизнинг қишлоқда туғилиб, ўсган экан. Суннатулла ака билан ана шундай ғойибона танишганман.

1956 йили ўрта мактабни битирдим. Иззатулла Бобохонов деган синфдошим бўларди. Икковимиз Тошкентга ўқишга борадиган бўлдик. Икки қора жомадон сотиб олдик. Унга боғимиздаги сара олмаларни, уйдагилар ёпиб берган сутли кулчаларни, дарслик китобларни солдик. Азим шаҳар қайдасан, деб йўлга тушдик. Мен илгари бир-икки марта Тошкентга борган эдим. Иззатулла ҳали кўрмаган экан.

– Қайга борамиз, Иззат? – дедим.

– Тоғамникига, – деди у.

– Тоғанг ким? Қаерда ишлайди?

– Ёзувчи Суннатулла Анарбоев.

– Тирик ёзувчини кўрадиган бўлдим, – деб кувониб кетдим.

Суннатулла ака Паркент бозорининг яқинида узун, обод бир кўчада турар экан. Суриштириб, кириб бордик. Бизни савлатли, сочлари қоп-қора, икки бети

кип-қизил киши кулиб, кутиб олди. Мен ихлос қўйган ёзувчи – шу меҳмондўст инсон экан. Суннатулла ака қишлоқдагиларни сўради, ўқишларимизни суриштирди, қайта-қайта илтифот кўрсатди. Ёзувчи деганда, мен, ўта жиддий, сипо, камгап, бизга ўхшаб энди ҳаётга қадам қўйган ёшларга бепарвороқ қарайдиган инсонларни кўз олдимга келтирар эдим. Суннатулла ака бу тасаввуримни мутлақо ўзгартириб юборди. У киши соддадил, самимий, очикқўнгил киши эди. Шу-шу, Суннатулла аканинг уйига тортинмай кириб борадиган бўлдим.

Бир куни китоб дўконига кирсам, Суннатулла аканинг китоби турибди. Дарров олдим. Ҳозир номи эсимда йўқ, лекин ҳикоялар ва очерклар экани аниқ. Менга, айниқса, ёзувчининг очерклари ёқди. Суннатулла ака Ўзбекистоннинг чўл минтақасида яшайдиган чорвадорлар ҳақида ёзибди. Китобни ўқияпману кўз олдимга ўзимизнинг қишлоқдаги яйдоқ қирлар, ёвшанзор адирлар, сурув-сурув қўй подалари, кишнаса саҳрони овози тутиб кетадиган арғумоқлар келди. Шунда, Суннатулла аканинг синчковлигига, чўпон-чўлиқлар ҳаётини икир-чикиригача ўрганганига тан бердим. Умуман, Суннатулла аканинг кўпгина асарлари саратонда сел кечиб, қаҳратонда қор кечиб юрган сабр-бардошли, заҳматкаш, қаноатли чорва аҳлига бағишланган.

Бир-икки йил ўтиб, ёзувчининг “Оқсой шалолалари” қиссаси эълон қилинди. Кейин “Оқсой” романи пайдо бўлди. Иккала асар ҳам чорвадорларнинг машаққатлари, фидойи меҳнатлари, турмуш тарзи, орзу-армонлари хусусида баҳс юритади. Бу асарлар кенг жамоатчилик тамонидан қайта-қайта нашр этилди. Адабиётимизда чорвадорлар ҳаётини кенг кўламда ёритиб берган салмоқли асарларнинг хануз ноёб бўлиб қолаётганини эътиборга олсак, Суннатулла аканинг мазкур романи ва қиссалари ҳамон қадрини йўқотгани йўқ. Буни эътироф этмаслик инсофдан эмас. Суннатулла ака Иброҳим Раҳим, Йўлдош Шамшаров, Анвар Эшанов, Дадахон Ну-

рий сингари ёзувчиларимиз қаторида, ўзбек бадий публицистикаси ривожига ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Унинг “Гўзаллик истаб” “Чўл ҳавоси” “Қарноб кенгликларида” каби китоблари фикримизнинг далилидир.

Устоз Асқад Мухтор ярим ҳазил, ярим чин қабилада: “бировларнинг ёзиб турганига раҳмат, бировларнинг ёзмай юрганига раҳмат”, деб қўярдилар. Шу маънода, биз ёшлар Суннатулла аканинг қаламни маҳкам тутиб, астойдил меҳнат қилганига хурсанд эдик. Натижада, муаллифнинг “Яхшилик уруғи”, “Меҳр”, “Сайли” сингари қиссалари ва романи эълон қилинди. Айниқса, ёзувчининг балаларга аталган “Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари” номли саргузашт қиссаси машҳур бўлиб кетди. Бу асар кўпгина чет тилларига ҳам ўгирилди. Ўзбекларда “мезбонга яраша меҳмон”, деган гап бор. Суннатулла ака меҳмоннавоз эди. У кишининг каттагина кўркам ҳовлиси кўпгина ижодкор ёшлар, устоз ёзувчилар ила обод бўлар эди. Суннатулла ака бизни чорбоғидаги узумдан ўзлари тайёрлаган шароб билан сийлар, баданлари андек қизигач, шахмат суришга ўтирардик. У киши ашаддий шахмат ишқибози эди. Қуёш баландроқ келиб қолса, “Аҳволингиз чато-оқ, азизим!” деб гуркираган овозда қўшиқ айтиб юборар, “Ҳайт жонидан!” деб дона сурарди.

Суннатулла ака ўз асарлари билан, ўзлари ёзганидек, одамлар кўнглига яхшилик уруғини экиб кетдилар. У киши чин маънода аҳли диллардан эди. Илоё, охиратлари обод бўлсин!

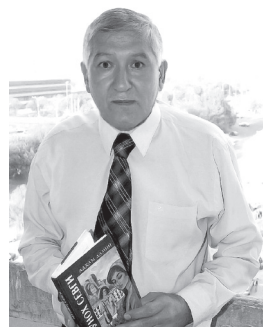

Гулқайчи

Адҳам ДАМИН

МЕН СИЗГА АЙТСАМ

Ҳажвия

Очиғи эсламай дейман-у, лекин туриб-туриб алам қиларкан-да, кишига. Сиз унинг мушугини “пишт” демасангиз-у, у сиз ҳақингизда кўпчилик ўртасида бўлмағур гапларни қилса, Шодивойнинг бугунги мажлисдаги гапларини айтаман-да. “Ёшсиз ука, мундоқ кўкракни кўтариб юринг! Одамлар билан муомалада ўз қадрингизни ерга урманг! Лаганбардорлик – илоннинг ёғини ялаган, муттаҳам, лўттибоз одамлар иши”, дейди-я, уялмай-нетмай. Гапини қаранг: чаёндек чақади. Дўст бўлсанг, секин қулоғимга айт! Тил суюксиз деб оғзингга сиққанини саннайверасанми? Ўша гап деганнинг ҳам нуқта, вергули бўлади. Одамзодда эса юз-хотир. Лаганбардор эмишман... патхалим эмишман... Вой, бировни кўролмайдиган-эй! Мана, билим юртига ишга келганимдан буён ўтган ярим йиллик умримни, одамлар билан қилган муомалаларимни бирин-сирин эслаяпман, сира қинғир жойи йўқ.

...Аслида ўзим кўнгилчан, мулойим табиат, хушфеъл, сертакаллуф одамман. Билим юртида ҳаммани – директордан тортиб пол ювувчи хотинларгача ҳурматини жой-жойига қўяман. Хўш, бунинг нимаси ёмон? Қолаверса, оддий ўқитувчи бўлсам... токи бирор каттароқ одам бўлгунча, энди...

Директор басавлат, серсоқол киши. Тўғриси, билим юртида ундан илмсиз одам йўқдек туюлади менга. Лекин, уни кўрдим дегунча қўлларим ўз-ўзидан букилиб кўкрагимга келиб қолади, гавдам олдинга эгилиб, тилим мулойимлашади, кўзларимга, лабларимга кулги қўнади. Бу кўрқоқликдан эмас, кўрқоқларни ўзим ёмон кўраман. Бу салобат босиш, сир босишдан бўлса керак. Бўлмаса, директорни зиғирча жиним суймайди. Бироқ ҳурмат қиламан. Айниқса, у билан шахмат ўйнаганда. Тош терилдими, ютқизиш йўлларини ўйлайман. Бу ҳам осон эмас. Шахматни энг ёмон ўйнайдиган ҳам у киши. Лекин бир менгина эмас, ҳали бирорта ўқитувчи, “мастер” ҳам, туппа-тузук ўйновчи қоровул чол ҳам уни ютмаган. Мен ҳам ўзимга етгулик хушёрман – шароитни тезда илғаб олдим. Ёдимда, янги келганимда билмасдан ютиб қўйиб, роса бир ой директорнинг шафқатсиз таъқибига дучор бўлганман: ўтирсам ўпоқ дейди, турсам сўпоқ. Базўр қайта ишонч қозониб, катталарни ҳурматлашни ўрганиб олдим.

Директор ўринбосари бор – Маъруф ака. Мексикаликларга ўхшаб саватдай шляпа кийиб ғўдайиб юради. Шляпа ярашса ўлай агар! Тагин ўзини билагондек тутади. Кулиб гапирса ҳам менга шубҳали кўринади. Уни ҳам ҳурмат қиламан. Ахир

директор йўғида (баъзан турли хил шахсий ишлар билан йўқолиб кетиш одатимиз бор) у кишидан сўраймиз-да узримизни...

Илмий бўлим мудирлари бор – паканагина, юзлари арчилган пиёздек силлиқ. Қарашлари-ю, гапиришларигача совуқ – кишининг ўзи. Лақаби “антарктида”. Умрида кулмаган экан. Унга кўзим тушса, танамни титроқ босади. Ўзи ҳам мушукники сингари қўрқинчли, зангори кўзларини лўқ қилиб, тўтиқушга ўхшаб сўрайдиган гапи бир хил: “Конспект борми? Ишга нега кечикдингиз? Иш куни охиригача шу ерда бўлинг! Бугун мажлис бор”. Уни ҳам ҳурмат қиламан. Ахир доим конспект бўлавермайди, уйқуни яхши кўраман, мажлисбозликка тоқатим йўқ, дарсдан сўнг бир жойда туролмасам...

Битта ўзим тенги бола бор – активист! Мирқуруқ. Биринчи сорт эзма! Айтишларича, бир институтда бизнинг соҳа бўйича олим акаси бормиш. Ишимни ўзгартириш ниятим ҳам йўқ эмас. Ўқитувчилик ҳам подачидек бир гап экан, жонга тегяпти. Подачига маза, мол-қўй гапирмайди. Бу ерда-чи?! Бай-бай, токайгача кап-катта одам муштдек болачаларнинг бемаъни саволларига жавоб бериб юраман?

Юсуфжон дегани бор, оғзи нақд бир қарич. Ўлгудек боқибегам. Гапиргани футбол. Аммо ўта ташкилотчи, ҳар куни “тушдан кейин ошдан гапир, ошдан”, деб барчани кулдирганча пул йиғиб юради. Қурғур, оғзи катта бўлгани учунми, аскиябоз. Дўст бор, душман бор демайди: дуч келган жойда олаверади. Ўрин-ноўрин олиб қолмасин дейман-у, ундан ҳам ҳурматимни дариг тутмайман.

Бир-иккитасини ҳисобга олмаганда қолгани давлатнинг олтин, кумуш, суюқларидан ола-була қилиб турнақатор тишлар қўйдирган, кўзлари чақчайган, ҳиринглаб гапирадиган кекса бир муаллим бор. Ҳеч ким менсимайди уни. Лекин мен анчадан буён уни ҳам ҳеч иккиланмай ҳурмат қиляпман. Эшитишимча, таги-зоти пишиқ одамлардан экан. Кейин чиройликкина бўйи етган қизи бормиш. Ҳали бўйдоқмиз, бошимизда Худонинг қарзи...

Ошпазимиз бор, ҳамма уни “шеф” деб чақиради. Дунёнинг хушчақчақлиги унда. Сўраганингни болаларнинг ҳақи демай бир пасда ҳозир у нозир қилади. Тили шакардан ширин. “Домлажон нима керак? Гўштми, ёғми? Ҳеч бўлмаса тухум ола кетинг, қақиллаб-шақиллаб юрасиз...” Сертакаллуфликни қаранг, мандан ҳам ўтади-я! Шундай одамни ҳурмат қилмай бўладими?..

Хуллас, қиссадан ҳисса деганларидек, ҳозирча кичкина одам бўлсак-да, барчанинг оғзимамиз (Кўз тегмасин!). Ўтган куни бир ўтиришда директор ҳам, илмий бўлим мудирлари ҳам кайф устида мени тоза мақтади. “Ёш, ўсадиган, чаққон, зийрак кадр” деб. Ҳатто илмий бўлим мудирлари тескари қараб турганда директор қулоғимга пичирлаб: “стажингиз етганда-ку завучликни олиб берардим” дейди. Шу кетишимиз бўлса, келажакда орзумиз ушалиб, оз-моз кўтарилиб қолсак ажаб эмас.

Энди ўзингиздан қолар гап йўқ – Шодивой бекорларни бештасини айтибди. Характеримда ҳам, муомаламда ҳам бир грамм ортиқча жойи йўқ: ҳаммаси шароитга мос. Ахир ўсаман деган одам... Тўғрими?..

Ҳайтовур дардим анчайин енгиллашди. Шуни айтса керак-да, “гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга”, деб.

Ҳа, айтмоқчи, ёддан кўтарилишига оз қолибди. Сўзларимни бўлмай эшитганингиз учун сизга ҳам ҳурматим ошиб кетяпти...